

249259 Ком
MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

BAND CXLIV—CXLV

**ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА**

ТОМ CXLIV—CXLV

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛЬСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

ЛЬВІВ 1926

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

BAND CXLIV—CXLV

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CXLIV—CXLV

ПРАЦІ ІСТОРИЧНО-ФІЛЬСОФІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ

ІВАНА КРИПЯКЕВИЧА

ЛЬВІВ 1926

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НБ ІНУС

249259

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського педагогічного інституту
№ 249259

З М І С Т.

1. Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в. — Микола Чубатий с. 1—108
 2. Студії над державою Богдана Хмельницького (III. Державні межі. IV. Дороги) — Іван Крип'якевич . с. 109—140
 3. Символічні образи на ритнах київських стародруків — Олекса Новицький с. 141—156
 4. Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах — Володимир Січинський с. 157—170
 5. Слідами гетьмана Мазепи — Богдан Барвінський с. 171—183
 6. Початки преси на Україні, 1776—1850 — Іван Кривецький с. 185—208
 7. *Miscellanea*. Нові причинки до початків Хмельниччини — Мирон Кордуба. Скарб з Межиріччя Корецького — Юрій Полянський с. 209—223
 8. Наукова хроніка. Перша спроба систематичного викладу української історіографії — Вячеслав Заїкин. Спроба історично-правничого аналізу становища Донщини та російсько-донських відносин у XVI—XX віках — Вячеслав Заїкин с. 225—257
 9. Бібліографія. Нові праці з історії Гетьманщини XVII—XVIII в. — Іван Крип'якевич с. 259—271
-
-

INHALT.

1. Staatsrechtliche Stellung ukrainischer Länder des littauischen Staates gegen Ende des XIV. J. — Mykola Čubatyj S. 1—108
 2. Studien über den Staat des Bohdan Chmelnyčkyj (III. Staatsgrenzen. IV. Verkehrswege) — Ivan Krypiakovyč S. 109—140
 3. Symbolische Bilder auf den Gravuren der Kyjiver Altdrucke — Oleksa Novyčkyj S. 141—156
 4. Der Typus der bojkischen Holzkirchen in Karpaten — Vladimir Sičynskýj S. 157—170
 5. Auf Mazeppas Fährten — Bohdan Barvinskýj . . S. 171—183
 6. Die Anfänge der Presse in der Ukraina 1776—1850 — Ivan Krevečkyj S. 185—208
 7. Miscellanea. Neue Beiträge zu den Anfängen des Kosakentums — Myron Korduba. Der Schatz in Mežyriče — G. Polanickýj S. 209—223
 8. Wissenschaftliche Chronik. Die erste Probe der systematischen Darstellung der ukrainischen Historiographie — Vjačeslav Zajikyn. Versuch der geschichtlich-juridischen Analyse der Stellung des Dongebietes und der russisch-donischen Verhältnisse in XVI—XX. Jhten — V. Zajikyn S. 225—257
 9. Bibliographie. Neue Arbeiten aus der Geschichte des ukrainischen Staates XVII—XVIII. J. — I. Krypiakovyč S. 259—271
-
-

Державно-правне становище українських земель литовської держави під кінець XIV в.*)

Написав *Микола Чубатий*.

III. Удільний князь та його земля під кінець XIV в.

Удільне князівство-„земля“. Велике литовсько-руське князівство — як сказано — у другій половині XIV в. не було одноцільним державним організмом, лиш комплексом більших та менших державних одиниць — уділів злучених лиш зверхньою владою великого князя на Вильні. Не всі одначе складові частини литовсько-руської держави були однакові як величиною, так і внутрішнім устроєм та правами у відношенню до осередньої влади, — до великого князя. На Литві уділів в такім значінню як на Руси не було, а ефемеричне велике князівство троцьке знесено скорше, чим воно встигло виробити собі якусь традицію відрубності як окремої землі. Дрібніших литовських князів, як на Ольшанах або на Вейшишках, треба брати скорше за служебних князів, отже лиш маїнатів обдарованих імунітетом — про що буде мова низше — чим за удільних князів. На Литві князівств-уділів з виробленою історичною традицією, зі своїми окремими правами, уставами землі не було. Деяку адміністраційну окремішність мала лиш Жмудь, що стояла під управою окремого намісника, урядника напів велико-княжого, напів самоуправного (земського) — жмудського старости. Се становище Жмуди має свою підставу в її іншій історичній минувшині та в іншій культурній фізіогномії, бо Жмудь ще довго лишилася остогою поганства і народнього литовського духа. Тут литовське звичаєве право збереглося довше чим деінде, а руське

*) Див. Записки т. СXXXIV—СXXXV.

право, що посувалося своїм впливом з полудня на північ, не знаходило тут так легкого доступу. По охрещенню Литви в католицтво окремішне становище Жмуди піддержував своєю тактикою заграничний чинник — Орден. Всі поганські землі над балтійським морем, як довго вони не охресилися, належали до тих областей, які хрестоносці могли навертати огнем і мечем. На таке своє право Орден все покликувався і існування поганської Жмуди в границях великого князівства використовував він в той спосіб, що вважав себе управненим вмішуватися у внутрішні справи литовсько-руської держави й тут вести діло наворотання. У прикрих хвилях виленському правительству не лишався инший вихід як сю провінцію по волі чи неволі на якийсь час лишати хрестоносцям¹⁾, щоби у більше пригожий час знов за неї упімнутися. Таким чином устрій корінної Литви не знав удільних земель як окремих, лиш сфедерованих державних організмів і треба признати, що мав він прикмети централізму.

Зате українські та білоруські області були — як здавна — поділені на удільні князівства-„землі“. Тут староруське державне право у своїй пізнійшій формі знаходило загальне приміненне. Староукраїнська князівська держава доживала ще своїх послідних днів, знаходячи тут захист по упадку галицько-волинського королівства. У сім розділі посвяченім розслідові устрою удільних князівств, становищу їх князів та їх відношенню до великого князя будемо мати діло лиш з руськими (головно українськими, а в части й білоруськими) землями, з руськими удільними князями, з глибоко вкоріненими в життя населення засадами руського права, хоч на удільних столах сиділи вже тоді самі майже Гедиминовичі; тому і праця над сими історично-правними питаннями набирає для нас особлившого інтересу. Доволі широка власть великого князя на Литві — на Україні та Білоруси проявлялася лиш слабо. Удільний князь був у всіх галузях державного життя у своїй землі найвисшою інстанцією, зверхником своєї області, а хоч зависимий від Вільна — як згадано в попереднім розділі — у військових та деяких скарбових справах, завігди репрезентував свою землю і все, що діялося, могло статися лиш через його руки.

Область удільного князя, його князівство-землю творила територія около головного города як її осередка. Дооколична „земля і люде“, що під адміністраційним оглядом належали до того го-

¹⁾ Voigt. Codex diplomaticus Prussicus, Koenigsberg 1836—1861. (Voigt) IV. 47.

рода, творили удільне князівство: „што коли тягло и тягнет к городу“ — як висловлюються сучасні жерела на означення території князівства¹). Як виходить із зацитованого місця зависимість опиралася на старині — „што коли тягло“ — й походила ще зі староруських часів, коли так само під князівством означеним назвою головного городу (нпр. казалось: віддав йому Чернигів) розумілося не лиш сам город, але й адміністраційно приналежну околицю з меншими городами включно, які ставали пригородами головного города, себто все, що „тягло к городу“. Кількавікова традиція області за руських часів як окремого князівства-землі зі своїм головним городом, від кількох століть все з окремим князем і виробляючимися окремими правовими інститутами та державними органами землі мала сей наслідок, що й в литовсько-руській державі удільні князівства характеризувала велика територіяльна постійність та окремішні інститути, передовсім в області державного права, зясовані пізніше в конституційних хартіях землі т. зв. земських уставах. Територіяльної окремішности удільних князівств не відважився нарушити великий князь навіть по розгромі удільних князів, якщо не хотів зразити собі вже не князя, але саме князівство-людність. Діставав удільний князь друге князівство, то не лучив їх в одну цілість, але полишав їх як окремі державні одиниці з їх городами як центрами і пригородами, противно як в сім часі було у великоруських землях. Там великий московський князь зводив прилучене нове князівство безпроводочно до ролі пригорода, вчисляючи дотеперішного удільного князя в ради своїх князів-дворян. На Україні і Білоруси противно в таким випадку город-столиця дотеперішнього князя не переставав адміністраційно бути осередком своєї території, тепер вже підчиненої новому князеві. Тоді говорилося, що князь має два, три князівства, а в кождім з них консервовано навіть двірські уряди, які через недостачу окремого князя, в дійсности ставали там злишними. На корінній Литві сі руські устроєві форми не знайшли права горожанства. Литовські області, навіть така важна як троцька, не виробили собі ще сталой території, вони змінялися по волі того, хто нею розпоряджав, а їх границі зовсім инакше як на Руси, за кождим разом треба було точно очеркати²).

¹) Моп. м. ае. II. 9, VI 32.

²) У грамоті, якою Ягайло передає Скиргайтови Полоцьк — коли мова про старе потоцьке князівство, вистане сказати „што коли тягло и тягнет к городу Полоцку“, щоби означити точно його область. Зате коли

Централізація на Литві — як сказано — не стояла в ніякій созвучності з удільним ладом на Україні, що зневоляло місцевих князів замкнути свій інтерес до власної землі і на справи цілої держави дивитися байдужно і рівнодушно. Свого пасивного становища вони не змінили навіть тоді, коли сила центра змоглася і стала загрожувати їм всім. Із цього вузько-областного становища не вивів їх навіть протикнязівський похід Витовта.

„Люде“. З браку жерельного матеріалу для дослідів над правним становищем поодиноких верств населення на Україні в останніх десятиліттях XIV ст., тяжко нам усталити передовсім правне становище низших верств. В сім часі улягло воно величезним переминам подібно як багато інших інститутів публичного права з приходом чужої влади на українські землі. Зате конклюдії в сій справі, які стрічаємо у новій історично-правній літературі, не все є влучні, бо оперті звичайно на обильнішим вже жерельним матеріалі з XV в., а тим чином правне положення низших верств населення — передовсім селянської людности — в XV в. переноситься на вчасніші часи. Зате мало хто бере під увагу більше вже знані нам інститути публичного права з кінця XIII та початку XIV в., отже з часів обовязковости ще Руської Правди пізніших редакцій. Беручи їх за вихідну точку, а правне положення низших верств XV в. за кінцеву, можнаби витягнути й не один доволі узасаднений висновок й до другої половини XIV в., до якого то часу недостає нам жерельного матеріалу. Поступаючи тим способом, то навіть на підставі того скупого матеріалу, який посідаємо, можемо сказати, що положення селянської верстви у другій половині XIV в. стоїть під знаком переходовости. Передовсім тяжко ствердити, щоби вільні ще в XIII в. смерди з часів останніх редакцій Руської Правди в нашій періоді були вже прикріпленими до землі; позитивних доказів на се дати годі. Зате в XIV в. наступає зближення невольної людности до селян-смердів, що у XV в. довело до сього, що обі верстви, колись так ріжні правно, зіллялися в одну. Зближив їх спільний варстат праці — земля.

В XIV в. змінилось значно положення невольної людности й то на дужше. Холопи і роби, що ще у XIII в. не могли бути підметом права, а лиш предметом приватного, масткового права,

ходить о територію троцького князівства, уважав автор грамоти за відповідне вичисляти поіменно всі села „а около Троков села...“ ріки, границі і т. д. (Мон. т. ае. II, 9, VI, 32). На се звернув вже увагу Якубовський, Оріс.

здобувають собі деякі атрибути правної особи. В наслідок сього, що „господин“ осаджує їх на своїх ґрунтах, дуже часто навіть виділених в окремі господарства, підходять вони щораз ближше до селян-смердів. Що правда їх залежність від панів спершу була повна як і при праці на дворі князя, пана або на його фільварку. Холопи й далше працювали на рахунок пана і їм оставлявся лиш потрібний прожиток. Та розселюванне невільних на окремих господарствах довело до сього, що властитель полишає саме веденне господарства та прохарчуванне невільника з ріднею йому самому, бо власникови землі було вигідніше дістати від невільника-селянина зі своєї землі певні, сталі річні доходи звичайно *in natura*, чим журитися його прокормленнем та вести рахунки прибутків із землі. В сей спосіб давні холопи вже в XIV в дійшли до становища чиншівників, коли розуміти їх маєткові права. Маючи вже діло з холопами-чиншівниками, що живуть по окремих господарствах, публична влада у власнім інтересі розтягає й на них обовязок поношення всіх публичних тягарів — як данин та особистих чинитьб, які на річ князя та його адміністрації поносили доси лиш вільні смерди — горожане в розумінню державного права. В той спосіб невільні, холопи-чиншівники, хоч теоретично ще раби без особистої свободи, на ділі вже стають поволи підметом права. Та все таки мимо подібности що до фактичного положення поміж холопом-чиншівником та смердом, правне положенне холопа-чиншівника та смерда у сучасній державі значно ще відходили від себе. Смерди є особисто вільні, є повними власниками свого ґрунту зі застереженнем до нього лиш прав ширшої громади — давньої верви та князя, обмежень знаних вже в добі Руської Правди. Зрештою обмеження прав власности на річ князя тяжили в XIV в. вже й на боярських ґрунтах. Зате холопи не були власниками, лиш чиншівниками ґрунтів, не могли вони самовільно землі опустити. Поліпшенне їх фактичного положення потягає за собою поліпшенне й їх правного положення, бо колишня особиста та повна залежність від панів робить під кінець XIV в. місце залежности подібній до підданчої. Князь-пан міг ще ґрунт відібрати та холопа-чиншівника осадити на иншій ґрунті, на ремісничій чи иншій оселі або покликати знов на свій двір до праці; колиж у власнім інтересі не робив він сього через довший час, доводив до того, що фактичний стан переходив в правний — бувші холопи-чиншівники стали під кінець XIV в. селянами прикріпленими до землі та й особисто вже вільними, хоч у сучасних грамотах все ще виступає їх прикмета як невільних —

illiberi, одначе як слово без змісту, як лиш слід колишнього невільничого походження. Такого холопа-селянина міг князь пошуквати, коли він утік, та не міг його вбити ані без землі продати, бо маючи право до його праці, не мав вже права до його особи. Зате смерди і городова людність у другій пол. XIV в. були ще й маєтково незалежними й особисто вповні вільними. Договір між кн. Витовтом і кн. Борисом Александровичем тверським з 1393 р. говорить лиш про взаїмну видачу утікачів холопів, роб, закупів і т. д., а не згадує про селян смердів чи кметів, як їх тепер зачали звати — „а холопа, робу, должника, поручника, татя, розбойника“ — читаємо в грамоті — „видати по исправе“¹⁾.

На зближенне між холопами та смердами що до їх особових та маєткових прав значно вплинуло також нове унормованне військової служби. Давні смерди як свободні люди були ще з часів кївської держави обов'язані до військової служби в загальнім ополченню як піше військо. Заступленне пішого війська кінним в литовсько-руській державі, що сталося з огляду на інші вимоги боротьби з Хрестоносцями та Татарами потягало за собою більші видатки на озброєнне, яких смерди поодинокі не були в силі покрити. Достарченне кінних загонів спало будьто на князя землі, будьто на звільнених від військової служби смердів, які солідарно цілими громадами під проводом своїх виборних старців та отаманів²⁾ дбали про висланне припадаючого на них числа кінних жовнірів. Княжих дружин в XIV в. вже не було, тому князь покликає до тої служби економічно від себе залежних людей тих, що повнили у нього службу тивунів, двірських отроків, конокормців, бобровників і т. д. та вкінці невільних людей, розселених на ремісничих оселях. Правно були се люде дуже різних груп. Були там вільні, лиш економічно слабкі одиниці, були там люде лиш теоретично невільні, на ділі рівні з вільними, та були вкінці й справдішні холопи. Військова служба у князя створила з одних цілі оселі теоретично ще невільних, фактично однак

¹⁾ Mon. m. ae. VI, 107.

²⁾ В XV та XVI ст. стрічаємо вже старост, старців, отаманів, со- рочників, десятників, чи як там звали громадських урядовців — назначу- ваних княжим правительством. Про виборність громадських старостів на українських землях в XIV в. вносимо із аналогії у московських землях, де, як твердить Павлов-Сильванскій в творі Феодализмъ въ удѣльной Руси, Сп. 1910, (Сильванскій, Феодализмъ), такі старости у XIV в. були ви- борними.

упривилейованих людей, прямо зависимих від князя та зблизила їх навіть не до смердів, але до найнижших верств боярства, других перенесла таки у клясу бояр, що могло в сім часі зовсім легко статися тому, що боярська верства все ще не замкнулася в окремий стан якимись правними нормами, одинокоюж признакою приналежності до шляхти була лиш військова служба, і передовсім кінна служба — правна ідеологія не без західніх впливів. Останками сих груп, що спиналися висше й фактично й правно, були зацілілі ще через цілий XV та на початку XVI в. ординці, панцирні слуги та путні бояре або слуги, що стояли по середині між прикріпленими до землі селянами, бувшими холопами з одного боку, а боярством-шляхтою з другого боку¹⁾.

Зате вільні смерди солідарно самоуправними громадами, давними вервами, мусіли в инший спосіб рекомпензувати свій колишній обовязок поголовної, пішої військової служби, яку вони повнили мабуть аж до перших десятків XIV ст. В часі, яким займаємося, давали громади їздця приблизно від 10 господарств та мусіли солідарно дбати про уоруженне та удержанне свого відділу; можна се вносити із того, що в першій пол. XV в. таке число їздців висилала шляхта зі своїх помість, що потвердила в 1528 р. загальна військова перепись великого князівства. Ще під кінець XIV в. сей обовязок деякі громади повнять та звичайно обі інтересовані сторони, влада землі та громади, воліли перемінити його на данину, яку знова князь з цілих громад а нераз і повітів переносить на бояр, готових на свій кошт і відвічальність реалізувати сей военний обовязок. Лиш в сей спосіб можна собі пояснити нове явище, що князі побіч ґрунтів з вповні невільним або підданчим населеннем під кінець XIV і на початку XV в. зачинають надавати боярам села і навіть волости з давними вільними селянами смердами. Отсе дорога, якою розвинулися помістя, служби, жереби, чи як їх звали у XV в. ті форми шляхотських надань, дуже подібних до ленних надань на заході, а рівночасно й дорога, якою почато накладати обовязки на колись вільних селян спершу в формі данини, а згодом же й в формі природних тягарів — панщини. В XIV в. вільне селянство не повнило ще панцизняних обовязків, в практиці були лиш толоки кілька разів до року, які ще й в першій половині XV в. були майже одинокою

¹⁾ Першою пробою законодавчої влади скасувати ці групи сумнівно-шляхотських людей була військова перепись з 1528 р., якою тим доси воєнно-служебним групам населення зборовено повнити військову службу.

робочою престацією селянства на річ домініяльного пана чи князя. На домініяльного пана-власителя „служби“ перейшли й деякі престації, які повнили дотепер вільні селяне на річ князя як публичної влади, подібно як і деякі зверхні права князя над людністю; зате грошева дань (серебщина, посощина, подимщина) і т. зв. стації себто чинитьби на річ князя в часі його переїзду через територію волости побирали князі через свої орґани й далше, а по розгромленню удільних князів пересемник їх зверхньої влади в землі — великий князь. Так було аж до половини XV в. себто до привилею Казимира з 1457 р., від коли то мало не всю зверхню власть над підданчою, селянською людністю wraz з судівництвом передано в руки домініяльного панства. Переданне цілих сіл і волостей як служб панам боярам зіляло обі селянські верстви в одну селянську підданчу верству з домініяльною владою над нею панів чи князів так, що XVI вік застав вже лиш невеликі ріжниці навіть у правнім положенню наслідників колись вільних староруських смердів та розселених на ґрунтах холопів чиншівників привязаних до землі¹⁾. Подібний процес відбувся не лиш в княжих добрах, але також в боярських, бо староруські огнищане — тепер пани мали так само численних холопів-рабів, як і князь землі.

В нашім як і слідуючим періоді управляли князі свої добра через намісників, що були княжими урядниками в пригородах або важнійших волостях і мали характер публичних та рівночасно й домініяльних урядників князя. До них належала в першій мірі адміністрація княжих дворів в окрузі, збиранне всякого рода данин від селян, як грошевих так і природних, суд над селянами в державних та боярських добрах передовсім у важнійших карних справах, бо дрібні справи рішали волостні суди, звані копними судами. Намісники князя судили також бояр свого округа, дбали про доставу континенту оружної сили та помагали городничому, себто начальникови кріпостного замку в належнім укріпленню

¹⁾ Про існування селян-чиншівників на Литві маємо відомости з р. 1398. Витовт і великий майстер зобов'язуються взаємно не приймати утікачів селян чиншівників. Vortmer — пишеса в умові — so sal herczog Withawdt keinen zinshaftigen menschin des ordens und ouch die also eigen zinshaftig sien, nemen und setzen in sine landt ane des homeisters wille desglichin ouch der homeister widder tun sal herczog Witawten luten, Mon. m. ae. VI, 179. Як зі зацтованого місця виходить. мова тут про селян-чиншівників передовсім у княжих добрах, яким не вільно покинути землі без дозволу князя — отже привязаних до землі.

і заосмотренню оборонного замку евентуально замків в припаси. Хоч при сучаснім цілковитім помішанню приватно- і публично-правних засад і в адміністрації годі вирізнити, де кінчиться компетенція урядника як державного органу, а зачинається його функція як доміняльного урядовця — відносно княжих пригородських та ще більше водостних намісників належить ствердити, що їх більше абсорбувала адміністрація княжих дворів, чим сповнюванне публичних функцій. Намісники удільного князя господарили в поодиноких дворах через тивунів, княжих урядників, яких походженне сягає у перші віки старо-української держави. По огляді доміняльних прав удільного князя і при тім селянської верстви, що жила у княжих добрах, яка від другої половини XIV в. вже безсумнівно стала поважним жерелом княжих доходів і опісля й робучою силою на княжих дворах побіч нечисленних вже тепер рабів та закупів — перейдемо до огляду правного становища в державі тих верств суспільности, які не увійшли в круг доміняльних прав удільного князя литовсько-руської держави.

В XV в. публична влада удільного князя в його землі розтягалася посередньо на всю людність, безпосередньо лиш на повноправне свободне населенне та на селян у князівських добрах. При сім стрічаємося з питанням, чи селянство, що жило у селах, з яких публичні доходи перенесено вже на панів або селянство в приватних маєтках, чи воно вже в нашім часі вийшло зпід влади публичної адміністрації та зпід юрисдикції державних судів та передовсім, чи доміняльні пани вже тепер дістали право суду над своїми селянами, яке згодом перенесено на них з рук княжих намісників? З браку матеріялу сю справу годі напевно рішити та по всякій імовірности в послідних десятках XIV в. князі доперва зачинають в поодиноких случаях переносити право суду над селянами у приватних добрах на панів і то спершу лиш з тою ціллю, щоби панам передати доволі значні судові оплати, отже з чисто економічних зглядів. Знаний привилей Казимира з 1457 р. лиш апробує сю практику в пол. XV в. вже значно поширену дорогою привилеїв. Таке право доміняльних панів як загальнодержавний закон великого князівства знає також перший офіціяльний збірник законів Судебник Казимира з 1468 р. Всеж таки навіть по думці Судебника се право панів не є абсолютне, а лиш релятивне. Коли доміняльний суддя занедбує свій обовязок, то він переходить на державний суд; се свідчить про свіже перенесенне сього права на панів не скорше як на переломі XIV та XV в., а навіть про слабе його уґрунтованне, бо на ділі в пол. XV в.

домініальний суд все ще таки носить характер державного суду лиш задля економічних інтересів шляхти перенесеного на домініального пана. Зате під суд публичних суддів-намісників належали й селяне приватних дібр у важніших карних справах.

Займаючися справою безпосередньої зверхности князя над своїми підданими в публично-правнім значінню, стрічаємося з висшими, вже повноправними верствами населення себто з боярами, панами, служебними князями та верствою міщанської людности. Переходовим типом до шляхотської верстви себто бояр і панів являються згадані вже путні бояри та панцирні слуги. У XIV в. становище їх маєтків та справа личної свободи неясні так само як і в XV в. Одні з них крім військової служби несли деякі додаткові тягарі *in natura* (нпр. ходили косити для князя сіно), інші ні. Цілий наш і слідуєчий період аж до перших десятків XVI в. були вони тим помостом, по яким спиналися й заможніші селяни на щепель боярства, у XVI в. шляхецтва. Заможному селянинови, що місто тягарів на річ князя бажав повнити військовою службою, приходилося се доволі легко досягнути. А опинившись в рядах воєннослужебних, легко вже було причислятися до боярства й то тим лекше, що — як сказано — боярська верства, ще не замкнулася правно в окремий стан і найважнішою причетою боярства (шляхецтва) було не що инше, як тільки воєнна служба.

Бояри і пани були дві безсумнівно повноправні верстви суспільности кожного удільного князівства. Се наслідники староруського боярства, перші бідніших, менших, молодших бояр, другі великих бояр, що у XIII і XIV в. на Західній Україні трясли державою. Одні й другі се члени тої самої шляхотської верстви, правно нічим між собою не різнилися а поріжнили їх лиш фактичні впливи — маєткові відносини та уряди. В XIV в пани відділяються вже в окрему висшу верству, хоч ще й тепер ніяким правом не замкнену а вирізняло їх се, що звичайно вони як великі земельні власники були виняті з під юрисдикції княжих намісників і підчинені прямо судівництву князя землі. Тепер виступають вони ще під староруською назвою бояр; колиж ся назва зачинає прилипати до дрібних земельних власників, а навіть до верстви сумнівно боярської (путних бояр) стали великі бояри звати себе панами, а по кресьськім акті під впливом польського права землянами, бажючи з назвою присвоїти собі й ті права, які вже в XIV в. мали польські пани передовсім необмежене право власности.

Не треба однак думати, що дотепер бояри не мали права власності, противно вони його й доси мали, лиш на боярських добрах тяжіли деякі обмеження. Полягали вони на тім, що на всіх боярських добрах отчинних і свіжо набутих за ціну військової служби (помістях) тяжіли тягарі військового характеру, а згадані вже висше обмеження в розпоряджуванню добрами були лиш конечно впливаючими із сього консеквенціями. До таких обмежень бояр у розпоряджуванню своїми маєтками належало знане вже Руській Правді обмежене право наслідства, однак лиш відносно смердів, а саме наслідство лиш синів, на яких спадав обовязок сестру видати заміж. Право отже до наслідства мали тепер лиш боярські сини. Коли князь годився й на наслідство боярських дочок — то застеріг собі право евентуально спротивитися подружю боярської дочки, якщо її муж бувби неспосібним сповнити військовий обовязок, про що вже принагідно була згадка. Крім воєнної служби бояри були обовязані до воєнних чинитьб злучених з обороною краю в першій мірі до будови нових оборонних замків та направи старих. Перше обмеження, яке тяжіло на боярських добрах Ягайло зніс привилеем для католицької шляхти з 1387. р., обовязок будови замків зате обмежив лиш до піддержування старих замків. Нові замки будовано тепер фундами цілого великого князівства. Дальше обмеження права власності бояр до своїх дібр полягало на тім, що князь дідичив добра по вигасненню цілого роду; засада рівнож знана в добі Руської Правди. Насувається ще питання чи міг боярин продати свої добра без згоди цілого роду, бо у XV. і XVI. в. міг продати без згоди роду лиш одну третину, причім родови прислугувало право первокупу сеї частини до певно означеного часу. Про істнування такої правної засади у XIV. в. на українських землях не маємо слідів, що можна оправдати браком жерел та вносячи із анальоїї, як було в XV. віку, як також із істнування такого права у великоруських землях вже в сім часі¹⁾, можемо з великою правдоподібністю припускати, що таке ограниченне при продажі земельних боярських дібр було й у нас вже в сім часі.

До нині остає невиясненим питання про свобідний перехід боярства на службу до иншого навіть заграничного князя, що якраз у XIV в. було практиковане. Безперечно, що боярин міг покинути

¹⁾ У великоруських землях право первокупу роду мало свою силу до сорок літ по акті продажі та йшло так далеко, що рід міг кожної хвилі зажадати відипродажі майна. Гл. Владимирскій - Будановъ, Обзоръ исторіи русскаго права, VI. вид., Київ 1909. стор. 547 і ssq. (Влад.-Буданов, Обзоръ).

границі князівства та чи з отчиною чи без? Деякі думають, що з отчиною. Се значить, що боярин міг кинути князя та зі своїми земельними добрами перейти на службу до другого. Істнування такого права в удільній старій Русі та в пізнійшій епосі у великоруських землях боронить російський історик права Павлов-Сильванський¹⁾. Ми знаємо одно як певний факт, що під кінець XIV в. в землях великого князівства такий перехід з отчинами був недопускаємий, бо князі в договорах між собою зобов'язувалися не приймати чужих бояр. Умова Витовта з кн. Борисом Александровичем тверським з 1393 р. забороняла такий перехід — „а которий всхочет“ — читаємо там — „к моему господину дедю Великому князю Витовту со отчиною и моему господину дедю Великому князю Витовту со отчиною не приемати; поидетли которий к моему господину дедю к Великому князю Витовту и он от отчини лишен, а в отчини его Я волен великій князь Борис Александрович а моему господину дедю Великому князю Витовту не вступатися“²⁾. Ся умова обов'язувала обосторонно. Згідно з її постановами боярин міг кинути землю князя, причім рівночасно тратив свої добра. Все таки само істнування таких договорних постанов свідчить про се, що ще донедавна такі переходи були можливі. Як погодити такий перехід з отчиною до другого князя з цілістю державної території та зверхніми правами князя, нині нам се годі зрозуміти. Свідчить се лиш про велику слабість сучасної державної організації та про відсутність зверхньої влади в державі в такім значінню, як се розуміє нинішнє державне право³⁾. Висше наведений цитат відноситься до такого случаю, коли боярин переходив на службу поза границі держави; для нас за теінтересне, чи такий перехід бояр з отчиною був можливий з одного удільного князівства до другого в границях великого князівства? І знов брак відповідних матеріялів унеможливає вирішення сього питання як слід та деякі факти вказувалиби радше, що перехід з отчиною у инше князівство принайменше під кінець XIV в. в українських князівствах був вже також недопускаємий. Бо коли служебні князі — отже найвисший тип магнатів — самі без інтенції великого князя

¹⁾ Феодализм. ст. 364 і др.

²⁾ Моп. т. ае. VI. 107.

³⁾ Проф. Єллінек, оден з красших знатоків державного права, потверджує істнуванне такого права й на заході та твердить, що в середніх віках публична влада була державною владою а не суверенною, то значить, що управляла державою, але її вповні не опановувала. — Georg Jellinek, Allgemeine Staatslehre, Berlin 1914. ст. 431, 440 ssq.

не могли звільнитися з під зверхньої влади удільного князя¹⁾, коли вони навіть при трансакціях своїх маєтків не мали повної свободи з огляду на свого князя²⁾, то тим менше звичайні бояри мали право з отчиною покинути князівство і підчинитися зверхній владі іншого удільного князя.

Міщанство в українських удільних князівствах не відіграло в другій пол. XIV в. ніякої ролі. Безперечно були вже у великім князівстві в сім часі міста на німецьким праві з обмеженою самоуправою — як поза Україною Вильно, Полоцьк — на Україні мабуть ще з часів західньо-української держави Володимир. Більшого однак значіння вони не мають і так само мійська самоуправна організація не встигла використати користей німецького права і свою самоуправу укріпити здобутими правами у місцевої влади. Більшість однак міст була ще без німецького права і їх населення нічим не різнилося від населення прочої території. Ні купецтво як патриціят міст, ні ремісництво як загал не замкнулися в третій стан так, що населення міст з одного боку (бідніше) стикалося з підданчим селянством, з другого боку (богатше) з боярством. В тих містах зберігся ще старий устрій. Мійська громада не відокремилася ще від території землі; противно вона бере визначну та передову участь у її політичному життю подібно як старі городи у життю земель київської держави. Торговля на Україні в XV в. була в чужих руках, а важним чинником у фінансовім життю стають Жиди, обсипувані привілеями зі сторони великого князя починаючи від Витовта.

Найвищу верству суспільности удільного князівства творили т. зв. служебні князі. Се були одиниці в удільнім князівстві своїм походженням і суспільним положенням посередні між князем та панами. Походженням тому, що до ролі служебних князів сходили також менше значні князі з удільно-княжих родів, яким передано якийсь пригород при застереженню зверхніх прав для князя землі. Щоправда старо-українська родова теорія не знала звичаю, щоби князі з Володимирового племені могли бути підчиненими отже на службі у других князів; служити могли лиш боаре. Та під кінець княжої доби вже знаходимо і Руриковичів підчинених, отже на службі у других могутійших князів; реально житте, мале

¹⁾ Справа звільнення кн. Острожських з під влади князів Любартовичів.

²⁾ Таку свободу розпорядування своїми маєтками прим. в користь церкви кн. Острожські дістали аж дорогою привілею від своїх удільних князів. Arch. Sang. I, 8. Про се ще буде мова низше.

значінне їх пригородів доводили до сього. Служební князі знані нам вже з історії західно-української держави; на дворі Володи-мира Васильковича (друга пол. XIII в.) жив воєвода князь всло-нимський Василько, а Юрій князь пороський служив Мстислави і передтим Володимирови¹⁾ Зубожілі княжичі, видаючи добре матері-яльне положенне служebníх князів, воліли нераз вибирати се, чим ізгойство або кормленне на дворі можнійшого крєвняка. Розуміється, що стремлінням кожного з князів було удержатися в ряді удільних; більше амбітні одиниці боронилися проти сього, щоби їх спихано до ролі князів другої кляси, супроти котрих удільний князь ста-вавби зверхнім, деколи з назви великим князем, хоч в дещо иншим значінню як великий князь виленський. Епізод з 1395 р. в Смо-ленську дає нам примір такого спору о становище княжичів-наслід-ників за отчину²⁾. Як вислід сказаного можна ствердити, що слу-жебні князі є вирожденнем старої княжої теорії, яке появляється в XIII в. а стає загальним явищем в XIV в. У нашім періоді служební князі були вже не випадковим сходженнем княжичів на низший суспільний стєпень, але правним інститутом, а ставши ним при своїй зависимости від удільних князів приходять вони знова до значіння нераз і значного, дорівнюючи своїм зверхникам матє-ріяльною силою а через неї й впливом в литовсько-руській державі. Вплинула на се нова обставина, а саме, що у категорію служebníх князів втиснувся другий елемент некнязівського походження, затє матеріяльно могучий — найвисша верства маїнатів. Вже під кі-нець XIV в. не всі служební князі походили з княжих родів; було й противно. Богатий маїнат, що посідав ключ дїбр правно зрівнувався з иншими служebníми князями; одні й другі ставали князями другої кляси — служebníми князями.

Становище служэбного князя до удільного ріжнилося за-садничо від становища удільного князя до великого. Служэбний князь не мав ніякої зверхньої влади, яку відносно своїх областей посідали удільні князі; колиж виконував він на своїй території публичну-власть — то лиш в імени князя землі на підставі імму-нітету. Впрочім в поняттю державного права були вони підданими удільного князя, підчас коли удільний князь супроти великого князя не носив характеру підданства. Затє служэбні князі посі-дали повне право власности своїх дїбр, чоґо не мали пани. Те

¹⁾ Гл. Волинсько-галицька літопись під р. 1289.

²⁾ „В то время (scil. 1395 p.) князи в Смоленску бша в разности враждующея за отчину“. П. С. Л. V. 246, також XI. 162, XVII. 46.

„повне і вічне право“, на яке грамоти інтересованих сторін в нашій періоді кладуть все натиск¹⁾, лежало в тім, що удільний князь не мав права мішатися у внутрішні справи їх дїбр; служебний князь та його маєтки були виняті з під компетенції удільно-княжої провінціоальної адміністрації та за належне виконання на своїй території державних обов'язків в сфері військовости, фінансів та судівництва відповідав він перед князем землі. Дальше, що удільний князь не мішався у спадкові справи по смерті служебного князя. До служебно-княжих дїбр не відносилися знані вже нам застереження в користь удільного князя при наслідуванні боярських маєтків, які відносилися навіть до панських дїбр. Лиш по цілковитім вимерттю служебно-княжого роду вертали його маєтки до князя землі. Зате були деякі обмеження при переході служебно-княжих дїбр у чужі руки, особливо мертвої руки. Тоді князь землі міг вступатися „в отчину и его служебное“ і то якраз тому, що на „отчині“ і на „служебнім“ тяжіли різні тягарі публичного характеру. Не байдужним було для місцевої державної влади, коли маєток служебного князя перейшовби в руки церкви і тим самим звільнявся від служебностей на річ публичної влади; і сього удільний князь стеріг. Зате скоро лиш були забезпечені служебности публичного характеру, інтенція князя кінчилася. Відомі нам случаи, що удільні князі йшли ще дальше та дорогою привилеїв в користь служебних князів зрікалися і сього застереження, яке їм оставало зобов'язуючися не уступатися в їх „отчину і служебное“ навіть тоді, коли вона або її часть переходила в посідання церкви²⁾. Та се виїмки характеристичні для періоду ослаблення удільно-княжої влади в часі кривського акту а перед розгромом удільного ладу. Більша самостійність служебних князів полягала й на тім, що правдоподібно загальнодержавну грошеву дань стягали вони у своїх волостях самі, а не стягали її велико-княжі збірщики, що мало місце навіть у панських маєтках. Повне право

¹⁾ Гл. Донаційні грамоти на Острог для Федора Даниловича з 1386 р. Arch. Sang. I. 5, 6, 12, Mon. m. ae. II. 8.

²⁾ Федір Любартович в дорозі привилею прирікає Федорови Даниловичови острожському ось що: „нам не уступатися в его отчину и его служебное а по его животе, што дасть церквам и кому ништо дасть нам не вступатися“. Arch. Sang. I. 8. Сій грамоті без дати видавці славупцького збірника дали дату „около 1386“, та вона мабуть за пізна. Любартович резигнує зі свого права вмішувати у справи кн. Острожських при нагоді їх маєткових трансакцій; зате про звільненне їх від цілковитої залежности, що сталося 1386 р. ще нема мови. Тому згадана грамота мусить походити з вчаснішого часу.

власности¹⁾ та необмежене право наслідства дітей служебного князя²⁾ в лінії мужеській і жіночій та імунітет від юрисдикції удільно-княжої адміністрації та суду характеризували служебних князів, противно як твердить дехто із польських істориків³⁾.

Обовязки служебного князя супроти удільного виражені в сучасних жерелах⁴⁾ двома словами — *famulatus et servitia*. Які служебні обовязки означають ці терміни? Перше і головне місце — як всюди — займає обовязок воєнної служби, готовість виступити на зазив князя землі зі своїми силами в поле. Служебний князь служив зі своєю дружиною, якої число було означене, під головним проводом удільного князя, однак його дружина безпосередньо підлягала своєму панови та мала свою хоругву під якою виступала в похід; звідси то служебні князі були панамі хоруговними. З воєнною службою нерозривно звязані були знані вже нам та конечні в сім часі воєнні чинитьби. Сей рід служебностей розтягався самозрозуміло на територію служебно-княжих дібр і на членів дружини служебного князя, якої він був безпосереднім провідником: За належне виконання чинитьб в цілі уоруження свого війська і укріплення краю служебний князь відповідав лиш перед князем землі. До обовязків служебного князя належало по-пирати свого зверхника у всіх обставинах словом і ділом, себто бути його льояльним помічником.

Саме перед кресьським актом заходила важна переміна у відносінах служебних князів до удільних. Чуючи за собою сильні плечі у великого князя (сеж початок протикнязівської політики у великім князівстві) приневолюють вони своїх зверхників до ріжних уступок в роді згаданого частинного зречення кн. Федора Любартовича своїх прав в користь служебних князів з Острога. Кресьський акт застав досить много служебних князів особливо в двох найбільших українських князівствах на Волині та на Сі-

1) Про таке повне і вічне право власности говориться в грамоті надання кн. Федорови острожському „*sicut alii terrigenae nostri regni Poloniae iusti et veri heredes et perpetui possessores (scil. посідають)*“⁴⁾. Arch. Sang. I. 5, 6, 12.

2) Кн. Федір Острожський дістає вічне і повне право та не лиш він сам, але також „*sui heredes et successores legitimi*“⁴⁾. Arch. Sang. I. 5.

3) Прохаска, *Przyczynki* ст. 62. твердить, що не лиш служебні, але навіть удільні князі не мали повного права власности землі.

4) Ягайло і Ядвига при наданню (потвердженню) Острога Федорови Даниловичови застерігають собі такі служебности „*famulatus et servitia*“, які він повин вдавни „*ab antiquo*“ на річ удільного князя Федора Любартовича. Arch. Sang. I. 5 і 6.

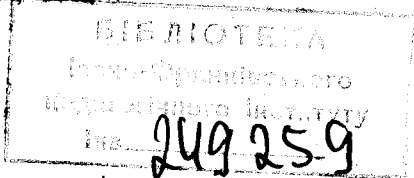
вершині. Тепер вони виплили наверх, бо король і великий князь в найблизших роках систематично розв'язував їх залежність від дотеперішніх зверхників та зрівнював службених князів з їх дотеперішніми князями з наміром — ослабити силу князівської опозиції, яка концентрувалася головню в українських та білоруських землях. Цілий ряд волинських та пограничних українських князів, як Федір Данилович, Роман Федорович, Семен Іванович, Александер Четвертинський, Іван Незвиський, Ясько Романкович, Васко Кердейович, Андрійко Романкович, що 1387 р. складають королеви присягу вірности (*homagium fidelitatis*)¹⁾ та сей підврялий королеви Олехна Дмитрович²⁾, за якого вони ручили, належали до ряду недавно ще службених, тепер усамостійнених князів. При нагоді ми вже згадали, що є деякі дані думати, що конфлікт Ягайла з Корибутом сіверським виринув якраз на тлі вмішування великого князя в справи службених князів удільного сіверського князівства з ціллю виняти їх згід зверхньої власти князя землі. Жерела вичисляють нам споре число службених князів сіверської землі³⁾.

Видвигненне службених князів до рівного значіння з удільними князями мало помочи Ягайдови і потім Витовтови знищити силу удільного ладу в руських землях, бо зводило давніх князів землі до рівного значіння зі службеними. Однак рівночасно зі знищенням дотеперішнього значіння удільних князів хвилево збільшене правне становище службених князів на ділі не поліпшилося, але навідворот погіршилося. Під впливом польського права в найблизших роках опинилися вони на рівнім щєблї вже не з удільними князями, але з литовсько-руськими панамі, які також дістають повне і безусловне право власности, яке посідала шляхта в Польщі. Службєні князі зрівнані з визначнішими панамі, званіми в XV в. зем'янами, переходять в ряди одноцільної вищої верстви шляхти. Вони разом творять шляхотську олігархію, що є вельми подібна до хоруговних панів на Угорщині, в противенстві до загалу бояр-шляхти, якої право власности ще довго у великім князівстві мало деякі обмеження, а правне становище далеко не дорівнювало панам і князям. Рівночасно з тим зверхні права, які службєні князі сподівалися дістати як спадок по удільних князях, в цілости переходять не на них, а на великого князя на Вильні, які той ви-

1) Invent. ст. 271.

2) Мабуть якісь особливші узли вязали його зі своїм удільним князем.

3) Вичислені там — Давид Русан, Василь, Хведір і Іван брати, Юрій і Іван Незвиський. Сей послідний вже нам знаний.

конує в поодиноких князівствах через своїх намісників пізнійше старостів та воеводів. Публично-правна залежність службних князів від великого князя стає відношенням підданих до суверена держави, а не до суверена¹⁾. Сей процес сягає вже однак в обсяг XV в.

Хоч як широкі були права службних князів в удільних князівствах, то все таки підпадали вони під зверхню владу князя — як місцевого суверена. Залежність службних князів від удільного вельми подібна до залежності великих ленників від територіальних князів в часі пізнього феодалізму (XIV в.), коли то ленники добули собі не лиш доволі широке право наслідства, але також право ділити ленні посади. В XVI в. стрічаємо у великих князівстві (віймово щоправда) службних князів, яких відношення до великого князя прибрало навіть чисто феодалний характер, до чого ще на своїм місці повернемо.

Нарочно здержалися ми довше над верствою бояр та службних князів, щоби через начеркнення становища інших суспільних груп в удільній князівстві тим краще висвітлити роль удільного князя, саодиного — як згадано — інституту зі зверхньою владою, у яким під кінець XIV в. доживала ще в свої останні дні українська державність.

Розглянувши територіальний устрій удільного князівства та правне положення поодиноких груп населення в останніх десятиліттях XIV в. звернемо увагу на правне становище представника влади „землі і людей“ себто на удільного князя.

Удільний князь. Правне становище удільного князя в своїй землі та в литовсько-руській державі висловлюють латинські жерела сього часу терміном — *ius ducale*²⁾, руські — влада княженія³⁾. Дорогою до влади удільного князя було назначення когось князем землі з боку великого князя в порозумінню й за згодою династії або наслідство по родичу, апробоване зверхником держави. Перший случай заходив лиш при назначенню першого представника якоїсь відноги династії, другий був нормальним способом набуття влади. В удільній князівстві право наслідства переходить по батькови на діти. Чи були одначе якісь норми наслідственного права? Є історики, які не лиш, що зовсім перечать існування якогонебудь наслідственного порядку в удільних князівствах, але навіть твердять, що брамою на княжий стіл

¹⁾ Любавскій, Очерк, ст. 124—6.

²⁾ Гл. донаційна грамота Шпитка мельштинського. Мон. т. ае. VI. 115.

³⁾ Гл. грамота надання Полоцька Скиргайлови. Мон. т. ае. II. 9.

була лиш роля великого князя, що більше, що удільний князь був усувальним до волі великого князя¹⁾ Низше будемо старатися виказати, що так не було й подібні конклюдії є оперті на фактах, а не на праві; вони являються радше насилуванням існуючих правних засад, чим обовязуючим правом. Що під кінець XIV в. усунено навіть таких могучих князів, як Теодора Любартовича, Корибута і ин., то се зовсім не свідчить за сим, що удільні князівства не були наслідственними. Всі обставини хіба говорять, що маємо тут діло зі свого рода державним замахом згори на територіяльні права князів всупереч існуючому ладу,²⁾ а який удався лиш завдяки їх слабости та несолідарности. Противно Витовт не то не дав собі „отчини“ видерти, але ще її поширив. Що князі мали право до своїх земель, можна дочитатися із сучасних грамот. У наданню Шпитка є заховані права удільного князя в землі; до того в старих руських князівствах вони були напевно ширші, а ніколи вузші. Вони є повні та вічні, а необмежене право наслідства його дітей є як найвиразнійше застережене. Не від річи буде замітити, що згадане наданне опиралося на взорах удільно-княжого права в русько литовській державі, як читаємо у Шпитковій грамоті — *pleno iure ducali, quo ceteri nostri duces Lithuaniae et Russiae frui soliti sunt*. Тому воно не є винятком, але приміром загально обовязуючої норми в державі, яку в інтересі нових політичних комбінацій, створених в Крєві, насильно ломано. Правда, ці норми не були нігде скодифіковані, від них були — як звичайно в середновічу численні відступлення, та все таки навіть зі знаних жерел можна усталити деякі засади, які звичаєвим правом уважали всі за обовязуючі. Першою такою нормою була засада, що по батькови наслідство у князівстві повинно перейти на його діти, отже наслідство роду. В другій половині XIV в. мало не в кождім князівстві, особливо в українських землях, деякі роди зачали собі вже здобувати традицію. Сприяла сьому та обставина, що перше кожда земля — як сказано — мала глибоку свідомість своєї областної цілости, друге, що Гєдиміновичі, які княжили в українських та білоруських землях, перенялися руською культурою, цілковито зручилися так, що земля не відчувала великої ріжниці між бувшими князями Руриковичами та новими Гєдиміновичами і до них привязувалася: На Литві, де областної свідомости у князівствах не було, тяжше приходилося якомусь родови вкорінитися.

¹⁾ Прохаска, *Przyczynki* ст. 62—4.

²⁾ Витовт в своїй скарзі (*Scr. r. Pruss. II. 712—14*) уважає се за насильство, що Ягайло від нього і його брата Товтвила відібрав землі.

Право наслідства якоїсь галузи династії до свого князівства зазначається тим, що даний рід уважає сю землю своєю „отчиною“, коли вона вже хоч через одно покоління була в його посіданню, противно тої назви не прикладається до інших пізніше набутих земель. Витовт робить виразну ріжницю між наданим йому Луцьком і навіть Вильном та його „отчиною“ Троками. Сю ріжницю робив він і передтим¹⁾ та й потім, як став великим князем. Свою отчину — *dominia patrimonialia* — вирізняє він від земель, якими Ягайло випосажив його як великого князя; перші могли перейти до Ягайла і корони лиш титулом запису зі сторони їх удільного (і великого в одній особі) князя Витовта, другі автоматично переходили в розпорядженне кождочасного великого князя, яким по смерти Витовта уважав себе Ягайло²⁾. Право родового наслідства, отчинне право в публично-правнім розумінню, було в українських землях вже так глибоко вкорінене, що його обовязуванне не наводило навіть нікому сумніву. Литовсько-руський літописець нотує³⁾, що кн. Федір, четвертий з ряду Корятович, коли почув про смерть брата Александра, князя на Поділля, не питаючися нікого, йде в подільську землю та як йому правно належну спадщину бере в посіданне. Так вироблялася засада, що лиш рідня попереднього князя, в першій раді його діти, а в браку тих бічні крєвні мають право до наслідства в князівстві. Рівночасно приходить на гадку, чи всі сини чи тільки оден з них вступав в наслідство по батькови? Властиво всі сини дідичили; коли було більше князівств, приходило до поділу, колиж було тільки одно князівство, а свідомість територіяльної одности не дозволяла на поділ — тоді засідав на батьківськїм столі оден з князів, а другі йшли як служебні князі на пригороди або лишалися на дворі у брата на хлібі. Насувається з черги питанне, котрий саме зі синів ставав удільним князем, наслідником батька, чи все найстарший? Се вже зависіло в першій мірі від назначення попередника, який передавав удільне князівство нерав і молодшому, коли був здібнішим, з поминеннем старшого. Рішала тоді воля попередника та здібности кандидата,

¹⁾ Велико-княжа літопись пише: „а князю великому тогда Витовту держачи Луческ и всю землю Волиньскую а в Литовской земли отчину свою“. П. С. Л. XVII, 92.

²⁾ Гл. умова виленська з 1401 р.

³⁾ Daniłowicz, Latopisiec ст. 51, „брат четвертий князь Федор Корятович Новгородок держал. И услышал то князь Федор, што брати его в Подольской земли не стало в животе и он шед во Подольскую землю, засед Подольскую землю“.

Право наслідства якоїсь галузи династії до свого князівства зазначається тим, що даний рід уважає сю землю своєю „отчиною“, коли вона вже хоч через одно покоління була в його посіданню, противно тої назви не прикладається до інших пізніше набутих земель. Витовт робить виразну різницю між наданим йому Луцьком і навіть Вильном та його „отчиною“ Троками. Сю різницю робив він і передтим¹⁾ та й потім, як став великим князем. Свою отчину — *dominia patrimonialia* — вирізняє він від земель, якими Ягайло випосажив його як великого князя; перші могли перейти до Ягайла і корони лиш титулом запису зі сторони їх удільного (і великого в одній особі) князя Витовта, другі автоматично переходили в розпорядженне кождочасного великого князя, яким по смерті Витовта уважав себе Ягайло²⁾. Право родового наслідства, отчинне право в публично-правнім розумінню, було в українських землях вже так глибоко вкорінене, що його обов'язування не наводило навіть нікому сумніву. Литовсько-руський літописець нотує³⁾, що кн. Федір, четвертий з ряду Корятович, коли почув про смерть брата Александра, князя на Поділля, не питаючися нікого, йде в подільську землю та як йому правно належну спадщину бере в посідання. Так вироблялася засада, що лиш рідня попереднього князя, в першій ряді його діти, а в браку тих бічні кривні мають право до наслідства в князівстві. Рівночасно приходить на гадку, чи всі сини чи тільки оден з них вступав в наслідство по батькові? Властиво всі сини дідичили; коли було більше князівств, приходило до поділу, колиж було тільки одно князівство, а свідомість територіальної одности не дозволяла на поділ — тоді засідав на батьківській столі оден з князів, а другі йшли як служебні князі на пригороди або лишалися на дворі у брата на хлібі. Насувається з черги питання, котрий саме зі синів ставав удільним князем, наслідником батька, чи все найстарший? Се вже зависіло в першій мірі від назначення попередника, який передавав удільне князівство нераз і молодшому, коли був здібнішим, з поминеннем старшого. Рішала тоді воля попередника та здібности кандидата,

¹⁾ Велико-княжа літопись пише: „а князю великому тогда Витовту держачи Луческ и всю землю Волинскую а в Литовской земли отчину свою“. П. С. Л. XVII, 92.

²⁾ Гл. умова виленська з 1401 р.

³⁾ Daniłowicz, Latopisiec ст. 51, „брат четвертий князь Федор Корятович Новгородок держал. И услышал то князь Федор, што брати его в Подольской земли не стало в животе и он шед во Подольскую землю, засед Подольскую землю“.

оперті на симпатії землі та реальній силі княжича, яка в сім часі мало не в цілій Європі була найповажнішим аргументом при успішнім реалізуванні свого права наслідства. З того виходить, що право наслідства в удільне князівство в головних чертах покривалося з таким правом у велике князівство а радше навідворот, бо на ділі наслідство у велике князівство було в першій мірі наслідством на виленський стіл, про що вже була мова на своїм місці. Нового удільного князя, що вступав на стіл дорогою наслідства, приймав до відома та затверджував великий князь. Насувається питання, чи міг він поступити противно й не апробувати? Властиво не міг, та коли ходило о слабші одиниці, часто великий князь намагався переперти свою волю та назначити свого кандидата; звідси то й погляд деяких дослідників сих питань, що великий князь призначував князів на удільні столи. Зате сильніші індивідуальності звичайно знаходили признання без труднощі. В противнім случаю рішала війна о всіх чертах міждержавного конфлікту; бувало й так, що великий князь призивав проти удільного помочи заграниці.

Дотепер узглядняли ми наслідство синів; щож діялося, коли лишилися самі дочки — чи їм також прислугувало право наслідства? На нашу думку так. Кілька случаїв з другої пол. XIV в., де й жінки рядили удільними князівствами (в. княжна Улянна, жінка Витовта Анна, жінка Шпитка) говорилиби, що по смерті удільного князя могло наслідство переходити й на женських потомків. Та се не лиш здогади — маємо також докази, що право до удільнокняжих столів переходило й на жінки. Вважемо хочби на перехід Волині в руки Любартовичів; Любарт, оженений з дочкою мабуть Юрія Андрієвича, кн. володимирського, на підставі права жіночого наслідства підносить претенсії до Волині і удержується там. Та перейдім до новішого приміру. Шпитко дістає Поділля для себе й своїх наслідників на вічне право без ніякого обмеження — отже для своїх потомків як в мужеській так і жіночій лінії¹⁾; причім пригадати треба, що се надання взорувалося на удільнокняжім звичаєвім праві в литовсько-руській державі. Щоправда маємо случай з кінця XIV ст., де право наслідства в удільнім князівстві обмежене лиш до мужеських потомків;

¹⁾ Шпитко дістає Поділля „donatione perpetua et irrevocabili... perpetuis temporibus duraturis per ipsum, suos liberos, heredes, et legitimos successores perpetuis temporibus habenda...“ Mon. m. ae. VI, 115.

мова тут про надання Полоцька Скиргайлови¹⁾. Однак по нашій думці Скиргайлове надання не може бути доказом на се, як виглядало удільнокняже, наслідственне право в литовсько-руській державі тому, що в сім наданню аж надто видні вже впливи західньо-європейського фєвдалізму, про що буде мова низше.

Повістає ще питання, чи крєвняки бічної лінії мали також право до наслідства в удільнім князівстві та чи мали перше місце перед жіночими десцендентами попереднього князя? Братам та другим крєвним бічної лівії таке право прислугувало напевно; доказом тут хочби згаданий вже перехід Федора Корятовича на Поділле по смерті братів. Другу часть питання з браку жерельного матеріялу годі рішити.

Удільний князь, що опинився на престолі будьто правом наслідства, будьто з назначення великого князя, ставав зверхником своєї землі та виконував зверхну власть у своїм уділі. В його руках спочивала відносно своєї землі власть законодатна і виконуюча. Насувається питання, чи була вона абсолютна, чи обмежена якими иншими державними інститутами? У другій половині XIV в. правно жерелом законодатної і виконуючої власти був сам князь, що треба приписати впливови литовського державного права, та в одній і другій праці стояла йому до помочи його рада. Склад удільно-княжої ради не був ніяким правом означений ані замкнений. Належали до неї родові князі, що жили при князю землі на кормленію, служебні князі, визначнійші пани і бояри²⁾ та подібно як до велико-княжої ради головно урядники князя та єпископ землі. В першій мірі брав князь під увагу людей собі відданих. Голос ради однак правно князя не вязав, хіба морально, бо удільний князь а не рада була підметом зверхньої влади в землі. Під кінець XIV в. княжа рада здобуває собі щораз більше значінне інституту передбаченого правом та обмежує свободу рухів князя та навіть здобуває собі право рішати державні справи на спілку з князем³⁾. Сталося се в наслідок захитання позиції удільних князів, через що вони сами хотіли опертися на кімсь і не боронилися проти

¹⁾ Читаємо там: „Quae omnia (scil. князівство полоцьке і инші землі) si de hac luce absque prole masculina nos migrare...“ мають перейти до короля. Mon. m. ae. VI, 10.

²⁾ Гл. Грамота Корибута з 1388 р. „іже добрая рада наших бояр и всех зешян“. Arch. Sang. I. 10. Mon. m. ae. VI. 29.

³⁾ Витовт як луцький князь надаючи 1388 р. привилеї Жидам робить се по нараді зі своєю радою „умислили есьмо с пани радами нашими и дали“... Ак. З. Рос. I. 9. а також „Акты издаваемія комисією въ Вильни“. Вильно 1865—88. (Ак. ком. вил.) IV. 133 ssq.

такої еволюції правного становища ради, але йшли ще далі, допускаючи до голосу й загал боярства.

В часі протикнязівського походу з Вільна, коли то удільні князі хочнехоч мусіли свої права модифікувати в користь великого князя, завдяки протестованню в державі великим князем і королем шляхотського загалу, головню католицького (привилей 1387 р.), приходять до деякого значіння й загал боярства через свої боярські зїзди. Є вони чимсь иншим від прибічної княжої ради. Боярські зїзди репрезентують волю боярства землі, а їх еволюція на нашу думку має свій початок у зїздах західньо-українського боярства в XIII і першій половині XIV в., а не у староруським вічу. Старе українське віче у XIII в. мало вже невелике значіння, а західньо-українське віче сього часу не репрезентує боярства — найчастійше галицьке або володимирське міщанство¹⁾. Досить, що на переломі XIV і XV в. боярський зїзд, немов будучий сойм, землі приходять теж до голосу. Значіння боярського елементу чи то в раді князя, чи на зїздах не у всіх землях було однакове, тому годі повести у сім напрямі якусь норму навіть лиш для руських земель великого князівства. Нпр. в Полоцьку голос представників землі у наших періоді був рішачим; з українських земель найскорше на Волині прийшло до голосу боярство, однак у наших періоді в ніякій українській землі боярство не добуло собі ще ані права законодавчої ініціативи, ані права щонебудь рішати. Одно й друге спочивало до кінця XIV в. в руках князя та його ради, а загал бояр при оголошенню княжих рішень (може й на зїздах) висказував своє задоволення з них або ні, т. зв. примовлініє. Таким способом закони та всякі важнійші зарядження появлялися в сім часі з волі князя, за згодою його ради та через проголошенне їх перед загалом боярства — як висловлюєся князичний в сім згляді текст сучасного жерела: „наша (служебних князів і землян) добра рада и нашим всего поспольства бояр примовлінієм“. Примовлініє бояр ще тепер без примусової сили, в XV в. набирає воно сили вирішування справ на шляхотських соймах землі. Примовлініє се форма згоди вельми подібна до московського приговору — князь сказав а бояри приговорили. Московський приговор як правний інститут показує велику подібність до нашого примовлінія у сій фазі розвою. Вісти про самостійні виступи княжої ради і поспільства бояр маємо з Сіверщини та вони не зверталися проти князя, але

¹⁾ Зв'язи між боярськими зїздами та староруським вічем шукає Любавський, Областное дѣленіе и мѣстное управление литовско-русского государства. (Любавский, Областное дѣленіе.) Ст. 872 ssq.

є радше ілюстрацією патріархальних відносин, які витворилися між князем, радою і боярством. Їх закаламутила щойно протикнязівська кампанія Витовта, бо боярство ще кілька літ тому назад ручило перед великим князем за вірність свого безпосереднього зверхника — „а ми именим и почавших землян его, поведініем его и слюбuem за него“¹⁾. Однак і гут значінне ради і поспільства бояр не піднеслося — як сказано — понад князя, навіть ініціатива до так лбоьяльного кроку, про який мова в цитованім документі, вийшла на бажання їх безпосереднього зверхника.

Удільний князь як безпосередній зверхник своєї землі виконував у ній всю публичну владу. Він був від нікого независимим в установлюванні законів, в роздаванні політичних прав і привилеїв, що своїм змістом не переходили границь уділу. Він може надавати привилеї своїм і чужим підданім, але лиш з правовою силою на своїй землі. Витовт ще як гродненський князь (1388) надає привилеї Жидам „мішкаючим в том паньстві нашом“ себто в землях гродненській, берестейській, дорогичинській, случькій, володимирській і в троцькій землі, хоч Троки у сім часі були під владою Скиргайла²⁾. Очевидно ходило тут о привилеї на території Витовтових князівств.

В руках князя землі спочивала також вся виконуюча власть. Він був найвищим судією своєї землі в повнім значінню і судив будьто сам, будьто через своїх урядників в своїм імені. Не знаємо з нашого періоду случаїв і мабуть їх таки не було, щоби піддані удільного князя відкликувалися до великого князя як вищої інстанції; на території удільного князя не прислугувало нікому ані право апеляції (*ius appellationis*) ані право евокації (*ius evocationis*) себто можливість вивести якусь справу прямо перед суд великого князя. Противно всякі проби вмішування великого князя у судівництво на області землі уважали князі за узурпацію, що нарушувала їх стародавні права, і коли не могли силою недопустити до сього, обмежувалися до протесту як проти насильства, що могло діятися лиш проти їх волі — *wedir minen willen* — як жалувався удільний князь Витовт на узурпації великого князя Ягайла³⁾. По розгромленню удільних князів

¹⁾ В однім листі (з 1388 р.) служебні князі та бояри ручать перед Ягайлом за свого князя Корибута, в другім Корибут зобов'язуєся не виступати проти інших князів, що є під властю Витовта. Arch. Sang. I. 9, 17. Invent. 377.

²⁾ Ак. З. Рос. I. 9, Ак. ком. вил. IV. 133.

³⁾ Витовт у звісній своїй скарзі жалується, що Ягайло від перших хвил

відносини змінилися засадничо на їх некористь. Маємо сліди, що в половині XV в. великі князі мішаються навіть у непорозуміння князів з їх боярами, як се бачимо на примірі з історії київської землі¹). З тих фактів годі однак витягати конклюдії на наш період, вони можуть лиш свідчити про правний стан в сім часі, з якого походять.

Та не лиш у справах судівництва, але також на полі фінансів удільний князь був ніким невязаний. В державній господарці в нашім періоді не вирізняли ще приватних доходів князя від державного скарбу. До княжої каси подібно як у землях старої київської держави спливали всі доходи, але рівночасно князь мав журитися о фінансованне всіх державних видатків. Річ природна, що фінансові органи князя, де вони були окремі від загальнокняжої адміністрації зависіли від князя землі. Не лиш фінансові справи князівства, але й самі державні домени стояли в його розпорядимости. Під сим оглядом його независимість від великого князя була повна і засадничо ріжниться від становища служебних князів до удільних та становить одно із засадничих прав удільного князя. Він з одного боку приймав відумерцини вільних людей, отчини, опороженні служби, з другого боку міг державні добра передати у приватні руки, також в посіданне церкви, що потягало за собою страти як фінансової так і військової натури для держави; мимо сього ніхто не мав тут права вмішуватися. Характеристичне, що сього права не відбирано удільним князям навіть в послідних роках XIV в. й то при нових наданнях, у яких на загал аж надто ярко пробивається тенденція обкроміти права удільного князя. Независимість удільного князя на фінансовім полі обявлялася й тим, що він міг наданий комусь масток звільнити від данян. Чи звільненне могло відноситися також до дани грошевої, призначеної для великого князя — годі напевно сказати; можна думати, що так, бо таке звільненне не зменшало доходів державної каси великого князівства тому, що кожде князівство мало вже визначену певну суму, подібно як сталий контингент земського полку. Таким зарядженнем могли чутися покривдженими піддані князівства, на

їх згоди переступав свою компетенцію, а саме вмішувався у внутрішні його справи, мучив і вязнив його бояр і то проти його волі, як удільного князя.

¹) З середини XV в. є документи, які свідчать, що великий князь годі мішався навіть у внутрішнє судівництво київського князівства. Грушевський, „Правно-державне становище київських князів“ та „До питання про правно-державне становище київських князів XV в.“, З. Н. Т. ім Шевченка т. XXXI—XXXII.

яких звільненне спадало своїм тягарем. Піднести належить, що удільний князь мав право роздавати державні добра без нічийого більше потвердження на вічне право — „вічне и непорушне... а не вступати се в тие діла иншому нікому...“¹⁾ так, що великий князь не міг надання змінити²⁾. Словом удільний князь міг з доменами свого князівства робити, що хотів; він міг їх подарувати, продати, замінити, обдужити та заставити, як виражається сучасним правничим стилем грамота з кінця XIV в.³⁾ — *perpetuis temporibus habenda, tenenda, pacifice possidenda, utifruenda, obliganda, commutanda, vendenda, donanda, alienanda.* — Удільний князь мав повне право власности в публично і приватно-правнім значінню, як суверен землі й як пан маєтків.

Князь землі як зверхник удільного князівства й найвисша виконуюча власть є вождом і організатором армії свого уділу. На його голові лежало постаратися, щоби полк його землі стояв на боєвій висоті, коли на зазив великого князя мусів вирушати в поле. Йому підлягали служебні князі зі своїми загонами та начальники поодиноких військових частин. Він мав дбати, щоби замки на його території були належно укріплені з огляду на евен-туальну облогу.

Як зверхник землі іменував удільний князь свою осередну та областну адміністрацію, яка була йому вповні підчинена й до його волі усувальна. Урядники княжої управи відвічали перед князем за всякі надужиття і їх зависимість була тим більша, що функції публичних і приватних органів князя були в їх урядах злучені та помішані.

Дотепер пізнали ми внутрішній устрій руських, удільних князівств під кінець XIV в. та правне становище їх зверхників удільних князів; тепер займемося ближше правним становищем князя супроти інших представників зверхньої влади в державі себто його відношенням до других удільних князів та до великого князя литовсько-руської держави.

¹⁾ Гл. запис Теодори кн. Кобринської з 1401 р. (Ак. ком. вил. III. 1.)

²⁾ Сі конклюдії опираємо на кількох грамотах вже з XV в. як — запис кн. Теодори Рогатинської жінки Івана Семеновича кн. Кобринського Спаському монастирю з 1401 р. (I. с.), записи кн. Мстиславських з 1454, 1463 і 1500 р. Археографическій Сборникъ документовъ относящихся ся къ исторіи Сѣв. Западной Руси. Вильно 1867—74. (Арх. Сбор. II. 3—5.) Хотяй ходять тут о правні акти з XV в., то маємо підставу вносити, що компетенція одного чи другого князя в XV в. не збільшилася, але хіба зменшилася в користь великого князя.

³⁾ Гл. Шпиткове наданне, Mon. m. ac. VI. 115.

Удільні князі в теорії були між собою рівними й незалежними від себе; та лиш в теорії, бо в дійстості ріжнилися між собою грубо значіннем, яке поодинокі з них мали в державі. Дійсне становище мостило одному чи другому дорогу до виняткового правного становища, тому говорячи про державно-правне становище удільних князів, беремо під увагу лиш права та обовязки спільні на загал їм всім не пересуджуючи можливости, що оден з них мав більші права — дорогою привилеїв, другий менші. Із дотепер сказаного можна вже було набрати переконання, що так справді було. Над собою мали всі удільні князі найвисшого суверена держави — великого князя. Впрочім у міжкнязівських справах мали вони вільну руку, між собою могли заключати трактати з тим, щоби вони не містили в собі постанов, що зверталисьби проти великого князя або входилиби в його компетенцію. Непорозуміння між удільними князями — як сказано на иншій місці — йшли на суд великого князя, бо державний лад вимагав, щоби внутрі держави не приходило до конфліктів. Великий князь рішав внутрішні спори між князями не лиш тоді, коли сторони на се годилися, але також проти їх волі¹⁾. Удільні князі виступають у нашій періоді часто як взаїмні ручителі своєї вірности для голови держави.

Щоби належно вияснити правне становище удільних князівств і князів в державі, ужиємо на се найвідповіднішого, по нашій думці, поняття новочасного державного права, коли скажемо, що велике князівство се була держава держав (Staaten-Staat). На чолі держави стояв її голова, як найвищий зверхник — великий князь, до якого удільні князі зі своїми землями-державами стояли у відносинах уложених звичаєвим правом, що нормувало права та обовязки поодиноких зверхників-князів до найвисшого суверена держави.

Удільний князь, визнаючи найвисші зверхні права великого князя, мав право жадати від свого зверхника помочи, якщо заходили які перешкоди в реалізуванню його удільно-княжої влади. До такої помочи удільному князеві як супроти внутрішніх його ворогів (прочих князів та інших претендентів) так і внішніх²⁾ зо-

¹⁾ Святославичі смоленські віддають рішення свого спору о наслідство в руки Витовта. П. С. Л. V. 246, XVII. 46. Хотяй в сім случаю вистав Витовт підступно їх спір на свою користь, та готовість смоленських князів піддатися такому рішенню дає нам потрібний доказовий аргумент.

²⁾ Жерела заєдно згадують про такий обовязок в князя. Коли Корятовичі дістають Поділле „со князя великого Ольгирдовим превозволенієм“ — то свій уділ беруть в посідання „с поміцію Литовския земли“. Далі-

бов'язувався великий князь з хвилию коли надавав комусь новий уділ, або визнавав якогось княжича наслідником в удільній князівстві.

Як правний і фактичний представник удільної землі, складової частини великого князівства, та оден з династій — був удільний князь уповажнений співділати з князем у справах загальнодержавних через участь в раді великого князя. Вже висше ми сказали, їх голос до кревського акту був рішачий і компетенція великокняжої ради розтягалася на важніші справи військової натурини, війни і мира, областних змін в державі, а внутрі держави на такі справи, що змінляли суспільне становище і права поодиноких станів з обов'язковістю в цілій державі¹⁾. До кревського акту великий князь з голосом удільних князів все числився.

Хоч як широкі були зверхні права областних князів у своїх землях, не треба забувати, що й в докревській добі мали вони над собою зверхника — великого князя, що репрезентував цілість держави. Тому з природи річи тяжіли на удільних князях і обов'язки зглядом центральної влади а тим самим зглядом цілої держави, які грубо ріжнилися від обов'язків староукраїнських удільних князів зглядом старшого київського князя. Старшинство тамтого полягало на моральній перевазі сього, на звичаєвім праві і реальній силі. На жаль з докревських часів маємо дуже мало жерельного матеріялу, на підставі якого моглиби ми позитивно очеркнути обов'язки, які мали сповняти удільні князі на річ цілої держави титулом своєї приналежности до литовсько-руського великого князівства. Перелім, який вводив кревський акт в державно-правний устрій Руси і Литви може й не змінив засадничо тих обов'язків, та все таки в інтересі кревської ідеї піддано їх ревізії та підчеркнено; у свіжих грамотах показуються безсумнівні тенденції їх збільшити. З наших дослідів відносно сього часу можемо витягнути деякі директиви; першу, що в докревськїм часі обов'язки князів на річ загальнодержавних інтересів правно не були більші, як їх

łowicz, Kronika, ст. 80. Ягайло надає Скиргайлови Полоцьк і обіцяє помагати йому проти всіх — „а стеречи и помагати нам усім за одного“, Mon. m. ae. II. 10. Так само у Шпитковій грамоті читаємо: „et nos etiam et dicti successores nostri ipsum Spithconem... liberos, heredes et successores legitimos prout ceteros duces nostros Lithuaniae et Russiae ab omnibus iniuriis, gravaminibus, incommodis, molestiis et perturbationibus quorumcumque principum, baronum aut dominorum nostri regii braehii potentia defendamus“.

¹⁾ Навіть вже по кревськїм акті привилей для католицької шляхти (1387) видає Ягайло в присутности цілого ряду удільних князів як Скиргайла, Витовта, Корибута, Коригайла, Вігунта і т. д.

вони фактично виконували по креській умові та напевно менші, як їх описують грамоти звязані з креським актом. Дальше, що по 1386 р. дадуться завважити недвозначні тенденції обовязки удільних князів побільшити, проти чого ті ще якийсь час борються.

Присяжні грамоти, які удільні князі виставили Ягайлови по його коронації, розібрані з належною критикою¹⁾ — бож се документи річево звязані з ніколи незреалізованою креською умовою — є найважнішим жерелом до пізнання обовязків удільних князів зглядом свого зверхника. В присяжних грамотах вони засовані двома словами: *fidelitas* і *servitium* або *se in fidelitate gerere*²⁾ і *servire*³⁾. Перший з них се обовязок вірности своему зверхникови, як першому в династії і як представителеви інтересів держави а в ній і власного уділу. Удільний князь мав бути вірним з цілим своїм князівством — землею й людьми; на підставі сього обовязок вірности для цілої держави відносився посередньо й до удільно-княжих підданих в публично-правнім значінню. Обовязок вірности не знав виїмків, він був при своїй силі у всіх случаях — *ad fidelitatem omnimodam*, бо він опирався на правній зависимости удільного князя від великого — *in subiectione debita*, якої жерело лежить в праві цілої династії репрезентованої великим князем до цілої держави. Звідси ідея, що зарядження великого князя, які мають на ціли добро цілої держави, се зарядження в користь кожного князя та його землі з окрема. Як звязь династії та земель вічна, так і вірність для великого князя має бути вічна — *numquam deserere, neque alium dominum querere*. З вір-

1) Креським актом Ягайло далеко переступив границі обовязуючого звичаєвого права і по 1386 р. тою дорогою поступав дальше. Тому до грамот, які мусіли тепер удільні князі виставляти, треба заховати деяку осторожність. По перше, що в них введено фєвдальну термінологію і ідео-льоію, яка не покривалася з дотеперішнім державним устроєм в князівства. Прим. поняттє *homagium*, *homagialis*, *feudum*, *alodium*, Arch. Sang. I. 14, є чужі у нас як самим терміном так і змістом. При близішій розсліді грамот находимо між ними нераз так велику схожість, що поветає оправдане підозрінне, чи тих грамот не зладжено таки в канцелярії Ягайла а князям переслано лиш до підпису та, щоби привісили свої печатки або, що їм щопайменше переслано готові взори тексту. Тому до їх змісту годі привязувати великої ваги, бо він говоривби лиш, як в Кракові бажали собі уложити відносини у в. князівстві, подібно як невиконаний креський акт не є висловом того стану, який витворився у великім князівстві під кінець XIV в.

2) Гл. присяжна грамота Володимира київського, Turg. Mon. Rus. Sup. 211.

3) Гл. Шпиткове наданнє.

ности виходив консеквентно обов'язок не прикладати своєї руки до вчинків, які виходилиби на шкоду державі як цілості та залишити всяких кроків проти великого князя та вірних йому удільних князів — *numquam opponere facto, consilio seu opere*¹⁾ або як ті самі гадки переповідає руська ричительна грамота Олега рязанського за Корибута — „ани против ему бити ни ділом, ни словом, ни помислом ани против тих, што суть под его рукою“²⁾). Як виходить з послідної фрази вірне і льояльне поступованне удільного князя вимагало попірати не лиш зовнішні інтереси держави, але й внутрішні. Коли великий князь примінявся до обов'язуючого княжого права й не йшов проти прийнятого державного ладу, мали удільні князі міжкнязівські спори піддавати під рішенне великого князя, узнавати його зарядження що до уділів³⁾, а якщо котрийсь з князів не підчинивсяби зарядженню найвисшого зверхника держави, мали всі князі йти проти нього солідарно з великим князем. Ціль такого обов'язку удільних князів була остережи державу перед неладом і внутрішніми потрясеннями.

Тимбільше самоозрозумілим являється обов'язок удільного князя не зноситися зі заграницею проти своєї зверхньої влади і тим самим проти держави як цілості. В справах для держави нешкідливих деякі визначнійші князі особливо українські, як князі волинські, сіверські та подільські, зносяться зі заграничними правительствами, заключають умови й т. д.; довголітній звичай давав їм у сім напрямі свободу з одним застереженнем, що — як сказано — переговори та умови не могли бути звернені проти великого князя та других удільних князів. Все то свідчить з одного боку про велику самостійність удільного князя, з другого боку про невироблені ще засади державного права у сучасній литовсько-руській державі.

З вірности крім негативних обов'язків — не робити нічого на шкоду великого князя, та держави виходить другий позитивний обов'язок прислуг на річ осереднього правительства; се то *servitium*, про яке читаємо у грамотах. До яких саме служебностей зобов'язувало удільного князя узнаванне у великім князю зверхника держави? На першім місці до чинної, оружної помочи — служити *auxilio*, дальше до помочи доброю радою — *consilio* та до льо-

¹⁾ Гл. Порука князів за Андрія Полоцького з 1394 р. Mon. m. ae. VI. 109 та другі.

²⁾ Гл. Mon. m. ae. II. 22, Arch. Sang. I. 17.

³⁾ Витовт 1392 р. піддає під рішенне Ягайла свій спір зі Скиргайлом, Mon. m. ae. II. 20.

яльності й прихильності серед всяких обставин — favore¹⁾. В деяких грамотах окремо підчеркується ще обов'язок остерегати свого зверхника о грозячій йому небезпеці себто обов'язок помагати острогами praemunitioibus opportunitis²⁾, або як вискажуються руські жерела — и к их доброму радити а лихого вірно остерегати³⁾. Та сей обов'язок посередно міститься вже у вимогах вірности, лояльності і прихильности для великого князя.

Зачнемо від послідних обов'язків, які разом складаються на лояльність і поступовання удільного князя зглядом великого. Він мав остерегати свого зверхника перед небезпекою зі заграниці і небезпекою внутрішнього повстання. Він не мав обмежитися лиш на сухім остереженню, але також служити начальникови держави радою, що серед тих обставин требаби зробити — а к их доброму радити. В нинішніх часах рада як обов'язок правно предвиджений є нам трохи незрозумілим обов'язком, бо нині допущенне когось як дорадника уважається для нього радше за привилей, а не за обов'язок. Тоді було противно; зрозуміємо се, коли ближше вглянемося в сучасне державне життя. Нині коли осередна власть має можливість через свій урядничий апарат зібрати з цілої держави скоро точні відомости — роля дорадників з поодиноких областей держави не є так важною як в часах, якими занимаємося. Тоді при слабім інформаційнім апараті, злій комунікації, серед якої у виправах обоз і на возах не все міг пробиватися крізь пуші — без знайомства даної області, її оборонних середників, сили замків, стану доріг та припасів околиці, куди задумувано виправу, — не можна було повчати ніякого рішення без лояльної ради князя землі, що найкрасше знав місцеві обставини. Брак доброї інформаційної служби давав противникови можливість до тисячних інтриг, та злучених з ними зрад, яким не так легко було з центра запобічи. Через се добра рада місцевого князя ставалася для великого князя пожаданою, обов'язковою помочою не менше як оружна сила.

Переходимо до чинної помочи удільного князя — *auxilium*, військової у вузшім та всякої помочи у ширшім значінню. Князь мав вирушити особисто на чолі свого полку під хоругвою князівства. Коли й на яку війну мав удільний князь на зазив великого

¹⁾ Гл. Грамота Федора Любартовича володимирського князя з 1393 р. „*auxilio assistere, consilio et favore dum et quotiens loca et tempora ad hoc affuerint opportuna*“. Turg. Mon. Rus. Sup. 212, Arch. Sang. I. 14.

²⁾ Гл. Грамота Александра Вігунта керн'овського з 1388 р. Mon. m. ae. VI. 40.

³⁾ Гл. Грамота Корибута з 1388 р. Mon. m. ae. VI. 29, Arch. Sang. I. 10.

князя вибиратися в похід, виходить з висше сказаного. На оборонну війну проти зовнішнього ворога, а також на війну проти других князів, які переступили засади удільно-княжої залежності й бунтувалися, мав кожний князь йти без застережень Ягайло в часі кампанії проти Андрія полоцького ставить до князів жаданне виконати сей обов'язок. Витовт в часі свого протикнязівського походу, коли завзиває князів до участі проти других удільних князів, убирає свій поступок в форму права, бо мовляв ті князі перестали його слухати й сповняти обов'язки належні для зверхника великого князівства. Коло йшло о заграничну війну то треба відрізнити війну з Орденем від інших. Першу трактовано звичайно нарівні з оборонною війною¹⁾; на інші війни поза границі держави як на північно-руські²⁾ або на татарські землі князі не були обов'язані йти, а того рода виправи мають або характер добровільних походів або ведуться власними силами великого князя. У менших війнах з огляду на поспіх і важкі комунікаційні відносини, послуговувався великий князь військом безпосередньо підчинених йому уділів; часом покликував ще сусідних удільних князів або князів сусідних з тереном війни³⁾. В практиці звичайно українські князі не йшли на війну проти Ордену, хіба на велику. Ся війна безпосередньо немов інтересувала лиш Литву; до того заким переведено мобілізацію полудневих і східних земель менші конфлікти вже могли скінчитися. Противно було, коли йшло о виправу на Татар або о війну з Угорщиною та Польщею; тоді війна спадала цілим своїм тягаром на українські князівства. На винятково важкі війни, що загрожували існуванню держави, покликувано всі землі з усіма своїми силами немов рід загального ополчення цілої держави⁴⁾. В докревській періоді — коли ще удільно-княжий лад в державі був в повній силі — удільні князі йшли в похід з почуття спільності інтересів, як співвласителі держави. В останніх роках XIV в., в часі протикнязівської кампанії йдуть вони лиш під примусом прикрих наслідків так, що великий князь перестає числити на поміч князів а приступає до організації безпосередньо собі підчиненої армії, яку набирає із давних своїх уділів і нових, якими радили намісники.

¹⁾ Длугош Ор. XII. 486. під 1390 р. ²⁾ Данилович, Kronika 221.

³⁾ Гл. II. С. Л. XVII. „на ту же зиму посла (св. Витовт) князя Семена Лингвена со многими ратьми и смоленськими ратьми на князя Ольга Резанского“.

⁴⁾ Приміром проти полоцько-смоленської коаліції 1386 р. та проти Витовта і Ордену 1390 р. Длугош, Ор. 486.

Отсей розділ присвятили ми внутрішньому устроєви князівства та державно-правному становищу удільного князя в князівстві й державі. Підчас студій над сими справами стрічали ми в жерелах термінольоґію, яка аж надто заносить фєвдалізом; князів називається там ленними присяжниками — *homagialis*, їх присягу ленною присягою — *homagium*. Все те наносить дослідникови сумніви, чи за тими термінами справді не криється відповідний зміст — себто фєвдальний лад. Тому слідує розділ посвятити дослідам над характером суспільного і державного устрою наших князівств і литовсько-руської держави в сім часі, звертаючи головню увагу на се, чим є т. зв. удільний лад руських князівств другої пол. XIV в. та чи й о скільки фєвдальні засади вже проникли в нього.

IV. Удільність чи фєвдалізм? ¹⁾

При студії суспільного і державного устрою великого князівства в другій пол. XIV в. належить звернути увагу на деякі справи, які причиняться до легшого вияснення предмету наших дослідів. Обі суспільности, що в крєвськїм періоді стрічалися на Литві, себто з одного боку Орден і польсько-угорські круги, з другого боку Литва і Русь, репрезентували побіч культурних два суспільні і державно-правні світогляди нероздільно звязані з обома культурними течіями — західно-європейський, католицький фєвдалізм і східно-європейський, удільний порядок. Одні і другі державні та суспільні форми у мноґім до себе подібні — не диво тому, що як орденський або польсько-угорський канцелярист знаючи лиш загально на заході прийнятий фєвдальний устрій та не уміючи инакше думати як „но фєвдальному“ — подібні явища на руськїм ґрунті убирав в фєвдальну термінольоґію, хочби вони від справжнього фєвдалізму грубо відступали, так подібно й український чи инший руський літописець, знаючи зі староукраїнської літератури удільно-княжий устрій Руси і перенятий його ідеалом мірив мірою свого рідного державного ладу навіть такі інститути, які вже далеко відступали не то від ідеалу Мономаха, але навіть Данила та його

¹⁾ Саме читаючи коректу отсеї розвідки одержав автор II. випуск „Праць Комісії для вивучування історії західно-руського та вкраїнського права“ при Укр. Ак. Наук у Києві (Київ 1926). В сім випуску напечатана I. частина більшої (як можна вносити) праці І. Баліньського „Нариси в історії фєвдалізму та фєвдального права в Польщі, Литві та на Україні“. Ся частина покищо не приносить до нашого предмету нічого нового та з деяких висказів можна думати, що автор здекларується прихильником погляду про існування фєвдального права на Україні та у великїм князівстві.

західно-українських переселенців і вже на добре зближалися до інститутів ленного права, яке через Орден з півночі та через Угорщину з полудня вдиралось у пограничні білоруські та українські землі. Се належить мати на увазі при критиці з одного боку руських літописей, з другого боку грамот (особливо присяжних і донадійних) польського або орденського походження, що відносяться до наших земель. Маючи це на увазі, приступимо до річи та схарактеризуємо вперід хоч в кількох реченнях засади фєвдального порядку та спинимось над тим, де й в якій мірі знайшов він собі пригожу почву на Україні та у великім князівстві взагалі. Потім перейдемо до обговорення удільно-княжого устрою, подаючи порівнання сих обох державних і суспільних форм на тлі сучасної, литовсько-русської держави. Після сього будемо старатися показати, як виглядав сей удільний лад в часі, коли він став спадщиною великого князівства по західно-українській державі, вкінці заналізуємо прикмети державного і суспільного устрою великого князівства передовсім українських земель у другій пол. XIV в.

Фєвдалізм на заході та удільно-княжий лад у великім литовсько-руськім князівстві на сході Європи мають зі собою лиш багато зовнішніх подібностей до того аж у своїх кінцевих фазях розвою. Одн і другий був підставою доповнювання оружных сил держави, в однім та другім виконну владу зверхник держави ділив з підчиненими собі територіяльними зверхниками, тут і там з воєнно-служебними обовязками були звязані нерозривно матеріальні користи. Та ся подібність є лиш зовнішня. У фєвдалізмі з гори до низів маємо діло з наскрізь служебним ладом, єрархічна драбина виступає тут ясно, в удільнім порядку першу ролю відграє чинник династично-родовий. Зате для історика права найважнійше се, що правне підложе, нормуюче відносини між сузереном, сеніорами та ленниками, було инше, чим між великім князем та удільними князями, між удільними знова та їх служебними князиками.

У фєвдалізмі особисто-служебні зобовязання оперті на одержаних леннах вязали цілу суспільність від вершків до підстав, від короля до підданчого хлопа, витворюючи цілу драбину маєткової і юридичної зависимости, при чім на границі кожного степеня стояла фізична особа — одиниця, а не правна — рід, громада. Кожда одиниця суспільности мала тут над собою зверхника, а король був сузереном всіх посередньо, і лиш невеликого числа безпосередньо. Він був не лиш жерелом всякої публичної влади на підставі імператорського права, яку міг частинно перенести чи на сю чи на ту одиницю, але також посе-

реднім власником усіх розданих ленних маєтків, які переходили щораз то низше і в менших пайках аж до спершу вільного, потім панщизняного хлопа. З природи контракту між сувереном та ленником одержані маєтки, хоч в теорії були инаслідственні та неподільні між поодиноких членів роду, бо лиш фізична одиниця переймала зобовязання ленника, а не рід і тим менше громада, подібно як на самій горі цілого суспільного організму стояв один цісар, а не рід-династія. Повільно приносило життя незаметні спершу зміни, аж привело до переображення на око сильно сцентралізованого ладу. Ленна стають наслідственними (під кінець XIII в. вже загально) та лиш в мужеській лінії, задержуючи мимо сього ленний характер. Жіноче наслідство в ленних добрах або бічних кривняків були навіть у XIV в. винятково допускаємі в формі привилею як *Weiberlehen* і *Gesamtlehen*. З введенням у ленні добра права наслідства виринуло домагання зміни приписів про поділ лен, що й осягнуто. В XIV в. можна вже було ділити ленна між мужеських членів родини зі застереженням, що звязь поодиноких графств не буде розірвана. Практика поділів знайшла своє примінення вперед у добрах посередньо ленних від держави. Під кінець XIV в. поділ дібр фєвдальних був так загальний, як і алльодіальних¹⁾. Державні ленна першої руки в Німеччині в засаді роздавав цісар, в практиці особисто роздавав він лиш тронові ленна, прочі придвірна державна рада. В XIV в. се право перейшло знов до цісаря²⁾.

Та — як згадано — король був не лише властителем всіх неалльодіальних дібр і начальником цілого ряду ленників — сувереном, але також жерелом всякої публичної влади — сувереном держави, тому міг і справді переносив її частинно як графську власть (*Grafengewalt*) в поодиноких територіях на других людей. Публичну владу — право адмініструвати якусь територію — комбіновано дуже часто з наданням маєткових користей у формі обширних лен. Злука публичної влади з доміняльною в другім поколінню доводила вже до вироблення поняття, що й графська, адмініційна власть є предметом ленна, а вироблена вже практика наслідственності ленних дібр потягнула за собою і наслідственність графської влади. Очевидно не всюди сей процес відбувався так нормальною дорогою; декуди привилеї випереджували нормальний його розвій. Вкінці дійшло до того, що графи-васали стали васа-

¹⁾ Гл. Schulte, *Rechtsgeschichte*, ст. 233—4.

²⁾ Schulte I. c. ст. 290.

лями, територіальними панами, виконуючи вже відносно своєї території зверхню владу в своїм імені. Від цісаря були вони зависимі лиш як від суверена, а їх обовязки (вже тепер дуже невеликі) були точно означені. Сим впроваджено в німецьку а також в прочі західні фєвдалні держави цілковиту децентралізацію — фєдеративну звязь цілого ряду дрібних територій. Від ціс. Фридриха II. до Карла IV. поступав цей процес бистрим кроком, знаходячи своє закінчення у правах курфїретів, яких адміністративна і судейська влада у своїх рішеннях була остаточна, від них не було відклику до цісаря, а образования їх місцевої суверенної влади дійшло до найвищого степеня. Власти територіального пана як публичній мусіли з природи річи улягати вже не лиш ленники, але й власники аллодіяльних та прямодержавних лен. В епосі пізнього фєвдалізму (XIV в.) ріжниця між територіальними панами та ленно (маєтково) від них независимими панами була лиш у виконуванню військової служби. Територіальні пани мали право виступати у похід під власною хоругвою, тому такі ленна звалися хоругвоними (Fahnlehen), чого не мали виняті зпід їх влади як ленного сєніора вільні пани. До права власної хоругви в німецькім приміром фєвдалнім устрою були спосібні лиш територіальні пани¹⁾. На се звертаємо увагу, бо права фєвдалних вільних панів не у всіх фєвдалних державах були однакові; прим. на Угорщині здобули й вони собі право власної хоругви під назвою бандеріальних панів, що улєкшила їм та обставина, що в короні св. Стефана не було територіальних панів. У наших удільних князівствах подібні до них є служебні князі, які під кінець XIV в. прийшли до значіння; вони подібно як угорські бандеріальні пани мали право своєї хоругви. Впрочім інститут бандеріальних панів вельми схожий з нашими служебними князями є питоменностю пізнійшого фєвдалізму і то головно в краях, що граничать зі сходом²⁾. Отсе головні черти західнього, головно німецького фєвдалізму, який не остав без впливу на на сусідні східні, також українські землі.

З Німєччини, як найблищї держави зі справді фєвдалним устроєм двома струями продирався сєй західно-європейський лад на схід — через Польщу і Прусїю. Як з одної сторони німецьке мійське право знайшло пригожий ґрунт і розширилося в Польщі, в сусідних українських і литовських землях, хоч в значно змінєній

¹⁾ Schulte, l. c. ст. 273.

²⁾ Владимірський-Буданов добачує у правах польської шляхти ультрафєвдалізм, бо кождий шляхтич мав права територіального пана. (Німецьке право.)

формі, після двох взірців маґдебурського і кульмінського, фєвдальне право навіть в сусідній Польщі не знайшло загального примінення. Якщо якусь форму подібну до фєвдалізму примінювано в Польщі в XIV в. при державних т. з. коронних леннах, то вона не могла стати взором цілого суспільно порядку навіть в тих ленних землях, а скоро уступила місця иншому питомо польському суспільно-державному устроєви — панованню рівної шляхти, який знівелював всі верстви шляхотської суспільности й в коронних леннах¹⁾. На Литву не доходили засади фєвдального ладу прямо з Німеччини, не йшли вони і через Польщу, а йшли дорогою куди прийшло і німецьке мійське право по кульмінському взірцю себто через Прусію та Лівонію.

Дехто хоче бачити сліди фєвдального права на Литві вже в часах Мендовга²⁾, онираючися на його грамоті для лівонських лицарів, якою він надає їм право набувати від його підданих землі, які ті держать „in feudo — як пишеться в грамоті — seu dancium vel legantium sint propria“³⁾. В першій роді дїбр видять сі історики ленна, в других алльодії. Тяжко однак згодитися з поглядом, що на Литві вже за Мендовга фєвдальний лад був поширений; на се ще не було часу. Литва щойно кільканадцять літ тому назад положила перші основи своєї держави з найбільше примітивними інститутами, а лиш перед кількома роками через прийняття християнства увійшла в ближні взаємини з тими державами, від яких могла прийняти фєвдальні засади. У сім случаю ходило безперечно о якісь місцеві форми посідання дїбр, які канце-

¹⁾ Прохаска (Podole l. c.) наводить як форму фєвдальної залежности, яка однак задля благородности польського ленного права стала багато лагіднійшою від західно-європейського фєвдалізму, залежність від корони кн. Юрія белзького після записки Янка з Чарькова. (Mon. Pol. II. 679.) „Georgius dux... centum marcas reddituum in supra Vochnensi de benignitate regia liberaliter accepit“. Подібну гажу мали діставати також подільські князі Коріятовичі. По гадці Прохаски польська благородність усунула із західного фєвдалізму і руської удільности невільничу улеглість (homagium, челобитіє) та противно для ленників завела ще грошеві дари. Неупереджений дослідник до сеї благородности пізнає зараз, що тяжко говорити про ленну залежність там, де суверен оплачується своїм ленникам. Скорше можнаби пропускати, що сі оплати мали иншу ціль не оперту на ніякім публичнім праві. В першій случаю ходило мабуть о привязання до Польщі хиткого пограничного українського князя, в другій оплачувалася корона Коріятовичам за оборону погранич держави проти Татар, яку Коріятовичі справді успішно вели (гл. Theiner, M. Pol. I. 748), впрочім при політичній незалежности від корони.

²⁾ Прохаска, Przyczynki. ³⁾ Kod. dyp. Lit. X.

ляриса Мендовга, найскорше якийсь німецький духовний, охрестив фєвдальною термінольоґією. В XIV в. фєвдальне право вкрадається щораз більше з Ордену у велике князівство, конкуруючи з руськими правними інститутами, яким друга половина XIV в. принесла тут перевагу.

Подібно як у північні провінції литовсько-руської держави — продирався фєвдальний лад також на Україну через її західні погранича. Живі зносини західної України з Угорщиною, особливо галицького боярства з угорськими панами не лишилися без сліду на витворення суспільних верств і їх правного становища. Та сього впливу на загал не треба перебільшувати. Якимсь глухим відгомонам фєвдалізму в сфері державного права можнаби уважати сю загадочну зависимість (якщо вона була, то чисто формальна) Ярослава Осмомисла від німецького цєсаря та старання угорської корони втягнути західно-українську державу у ленну зависимість від себе. Так само — як згадано вище — угорський інститут хоруговних панів впливав може на означення правного становища українських службених князів. Впрочім засади ленного права не стали у нас підставою правних взаємин боярства до князя та держави, а угорський вплив виявився хіба лиш загально у побутовім життє боярства та у його стремліннях спєтрифікувати своє становище в державі, подібно як се сталося в сім часі за Карпатами¹⁾. Вплив західно-європейського зглядно угорського ленного права не сягав дальше, як на західно-українські землі — Галичини, Волині і Поділля. Зазначився він доволі сильно лиш в Галичині в часі угорсько-польської кондомінії; в другій пол. XIV ст. справді стрічаємося тут з наданнями дібр на леннім праві. В нашім періоді себто у другій половині XIV в. стояли мабуть також у ленній зависимості від угорського короля подільські Коріятівичі. Наділення Федора Коріятівича по його прогнанню з Поділля мункачівською землею треба уважати як виповнення обовязку сузерена зглядом свого ленника, що в інтересі свого пана стратив своє ленно, що предвиджувало фєвдальне право. Крім тих кількох случаїв, фєвдалізм у нас на других

¹⁾ Деякі дослідники пробують галицькі відносини XII—XIII в. ідєнтифікувати з фєвдалізмом; доказів на се однак годі навести. Подібні гадки, що правда обережно, висказує др. Кордуба (Суспільні верстви), та позитивних даних на се нема. Годі знова опиратися лиш на фєвдальній термінольоґії, яку відносно галицьких суспільних верств стрічаємо в західних жєрєлах як *barones, magnates, regni* і т. д., як се ми на вступі до сього розділу згадали. Так само нема на се певних доказів, що галицькі вільні хлопи — смерди, служили під хоругвами бояр, як се замічає згаданий автор; а роздавані боярам волости рїзвилися від лен, як се на вишнім місці повтораємо за Грушевським.

землях не закріпився. Отсих кілька засадничих гадок про феодалізм взагалі та на землях великого князівства будуть нам помічними при освітленню иншого питомо українсько-руського ладу — удільного устрою.

Удільний лад у своїх початках не є виключно руський, по всякій імовірности він загально-славянський і походить з пізно родового права — спільне добро роду ділити між всіх членів роду на уживання. Се родове, приватне право з повстанням української держави та запануванням одної династії перенесено й в сферу державного права, що було цілком природним з огляду на цілковите помішання засад публичного права — головно державного з приватним правом. Підчас коли у инших славянських народів се родове право задержалося лиш в приватно-правних відносинах та в задружній організації родової громади, у нас воно стало провідною ідеєю державного (династичного) права — передовсім воно впливало на порядок наслідства в староукраїнській державі — та стало жерелом цілого ладу названого згодом удільним. У полудневих Славян взір византійського цісаря-абсолюта, у Чехів васальна (хоч формальна) зависимість від німецької держави і чеська корона не допустили до поділу держави на уділи. В Польщі поділ на дільниці нагадує нам деякі спільні прикмети з нашим удільним ладом та він уступив з хвилею, коли малопольським князям удалося заложити сильний центр як ядро держави. До того сама ідея королівства спиняла частинно поділи, бо королівська корона по сучасному державному праву суппонувала крім прикмети самостійности — неподільність. На Україні родовий лад перейшов у сферу державного права та став взором державного устрою у всіх землях, де лиш сягала Володимирова держава, де міг котромусь з Володимировичів припасти уділ. Підметом суверенних прав у староукраїнській державі себто у всіх землях Руси по ідеї удільного порядку не був київський князь, але ціла династія — Володимирове племя, лиш під проводом старійшини — київського князя. З сього виходило, що кождий Володимирович мав право до уділу на Руси; ізгойство ніколи не опиралося на праві та було лиш надужиттям супроти безсильних сиріт, а інститутом в церковнім, руським праві — стало силою факту істновання такої категорії людей¹⁾. Колиж ділено руську землю на уділи — то ділено також

¹⁾ Деякі історики права признають ізгойство як правний інститут зі становища династичного руського права. В староруським церковнім праві ізгой вчислені між людей, що стоять під опікою церкви. По нашій думці якраз надужиттє династичного права витворило групу людей, якими як бездомними мусіла церква заопікуватися, коли вони були.

зверхню владу; в сей спосіб руська держава, в теорії співвласність цілого роду, розпадалася *de facto* на ряд князівств-держав. На їх чолі стояв як перший, титулом свого старшинства київський князь зі своїм моральним авторитетом — батька князів. Зате якоїнебудь юридичної зверхности і навіть першенства унятого в правні приписи він не мав, бо кождий удільний князь нравно був йому рівним та від нього незалежним у ніякій сфері — ані на полі адміністрації, ані на полі судівництва і навіть в організації військової сили для оборони спільної батьківщини. Щож вязало удільні князівства в руську державу зглядно союз держав? Се традиція старшинства Києва як матери руських городів, як осідку батька династії Володимира і пізнійше київського князя як старшого між князями. Той, що сидить у Києві, репрезентує немов старого Володимира або Ярослава; він є тепер всім князям „в отца місто“. Що більше навіть князівські зїзди і їх рішення для оборони руської землі не вяжуть всіх князів, хіба, що титулом моральної лучности і солідарности зобовязуються всі і неprisутні князі держатися постанов зїзду (зїзд в Любечи). В однім случаю мав київський князь і юридично власть над удільними князями, а саме коли він як найбільший моральний авторитет на Русі завзивав їх до походу на невірних. Тоді всі князі мали спішити йому на поміч „со ратники своїми“, в противнім случаю міг київський князь за кару зарядити непослушному відібрання уділу¹⁾. Зате до війни проти інших заграничних ворогів (прим. на Ляхів) ся солідарність не обовязувала. Ся одинока свого рода юридична зверхність київського князя, — право карати непослушних князів — так само опирається на його моральнім авторитеті, а сей виняток можна пояснити хіба в сей спосіб, що навала невірних загрожувала істнованню спільної власности князів — цілої Русі, тому виправа проти них не лежала в інтересі окремо одного або другого князя, але в інтересі цілої батьківщини. А хто занедбав обовязок супроти цілої Русі, мусів понести кару — утрату уділу. Далше похід на невірних був актом християнської ревности і длюби ближнього; тож як міг православний князь не сповнити християнського обовязку, сеж одинокий закон, який обовязував всіх православних. Хто його не сповнив, той заслугував на кару.

Побіч традиції про походження князівського роду від великого Володимира і Ярослава вязала удільні князівства спільність законодавства та права взагалі, якого повстання сягало до часів спіль-

¹⁾ Гл. Ипат. с. 409. „оже ся князь извинить (вимовиться йти в похід на Половців) то в волость“.

ного прадіда Ярослава і ще вчасніше. Маємо тут на гадці Руську Правду та ще глибоше сягаюче в національне життя звичаєве право.

В звязи зі спільністю права другий може найважніший чинник староукраїнського культурного життя вязав всі руські землі в одно — се руська церква, спільна церковна організація. Її спокуючі впливи одним боком сягали в царину чисто духово-культурного життя Руси (прим. почитання своїх виключно руських святих), другою в царину права. Руська митрополія від смерти Ярослава до кінця XIII в. була безперечно сильнішим узлом, що вязав Русь в цілість, чим київський князь, а від занепаду Києва одиноким. Повстання московської нації з північно-руських окраїн репрезентованої від пол. XII в. північно-руським союзом як новою політичною цілістю з центром в Суздали, Володимирі а згодом в Москві, вело за собою нероздільно і поділ церковної організації на руських землях. Полуднево- та західно-руська — українська суспільність, що точку свого державного життя в XIII і XIV в. знайшла в галицько-волинській державі разураз поновляє старання сюди перенести також і центр церковної організації, що однак за Данила ще не повелося. Поставлений ним митрополит Кирил — мабуть Галичанин — в перших десятиліттях другої пол. XIII в. переноситься на північ. Се веде прямим шляхом до поділу руської митрополії на дві окремі церковно організаційні одиниці. Старання, що у перших роках XIV в. могли похвалитися лиш передовим успіхом — як висказ неістнуючої вже державної і національної одности старої Руси, засдно повторяються, аж доки у XV в. не довели до створення двох церковних організацій — української (київської) і великоруської (московської) митрополії.

Як бачимо, не багато знаходиться первнів правного характеру, що вязали разом руський державний союз в оден організм, неозначене юридично першенство київського князя, слабо лиш обовязуюча сила князівських зїздів, а побіч них спільність правних норм і церковної організації були тими юридичними узлами, що вязали Русь в державну одиницю, прочі всі були лиш культурного або морального характеру. Лиш всі вони разом узгляднені дали можливість говорити про „руську землю“ як цілість в такім зміслі, як поставив собі вже автор Первоначальної літописи питання „откуда есть пошла Русская земля“ — розумій держава.

Та зїйдім оден ступінь низше та погляньмо, як укладалися прочі суспільні верстви у князівствах, для яких в сфері княжого права головним принципом були засади удільно-родового права. В удільно княжій добі X—XIII в. стрічаємо на Руси лиш вільне

і невідільне населення. Вільне ділилося на різні верстви відповідно до свого заняття і масткової сили на бояр (в найширшій значінню), міщан і вільних селян-смердів та ніяка з цих верств не стояла від князя в якійнебудь мастковій або особистій залежності. Їх залежність відносилася лиш до суверенної влади; тому була публично-правною залежністю. Що правда на приватних мастках тяжіли обов'язки супроти держави, були навіть деякі обмеження при наслідстві дідів та зміні їх власності, які мабуть походили ще з часів спільного родового землеволодіння, однак самі мастки були вже тепер власністю того, хто їх уживав; держава забезпечувала на них тільки свої потреби.

В удільній князівстві побіч князя стояла його військова сила — княжа дружина, звідти деякі історики звать удільний лад дружинним. Дружина хотай вийшла з суспільності, у якої ленний устрій запустив вже коріння (Нормани), і навіть на Русі в перших початках носила на собі сліди особистої (васальної) залежності — скоро серед нового оточення змінила свою роль і її розвій поплив в иншій напрямі. Княжі дружинники на Русі уважали себе не слугами князя, тими могли в повняття руського права бути лиш невідільні люди, але товаришами князя в його виправах і благах мирних часів. Рішення князя, постановлені без відома дружини, не є для неї міродайними. Дружина жадає, щоби князь радився з нею, пояснив їй ціль походу та запитав про її згоду, в противнім случаю вона не йде на ворога, — сам, князю, ти похід замислив, нам нічого до цього — переповідає слова дружини київська літопись. У своїй чисто особистій залежності дружина довго не удержалася; горішня її верства, т. зв. старша дружина злилася скоро з аристократією зпоміж земського боярства; вона дістала також добра, але на власність. Становище галицького та волинського боярства освітлює нам, що бояри-дружинники підносили також претенсії до співуправи землі в виді впливових місць в адміністрації князя, як провідників воєнних округів та замків, начальників волостей і т. д., які їм самозрозуміло належаться. З такими урядами були злучені економічні користи, державні доходи, які князі урядники побирали. Маємо сліди, що навіть князі реталія (коломицьська сіль), князі (державні) добра та адміністрацію волостей бояри ділили поміж себе лиш під доглядом князя¹⁾. Та хоч у наведених случаях йде мова певно про задалеко йдучі узурпації гордого галицького боярства (Доброслав), то все таки право

¹⁾ Грушевський, Галицьке боярство.

до співуправи землі їм прислужувало. Коли ще узглядимо, що в XII в. дружина вже покривалася — у одних князівствах більше, у других менше — з земським боярством, отже дружина і бояре се те саме, то вийде, що залежність дружини, бояр, від князя не опиралася на ніякій феодалній залежності. Бояре управителі волостей се лиш звичайні публичні урядники залежні від князя лиш титулом уряду, який сповняли, а не титулом якоїнебудь маєткової залежності. Звісно, що князь як оден з представників зверхньої влади в землі (в Галичині побіч боярської думи) був начальником адміністрації землі — князівства.

В західній Європі організування військової сили було мабуть найважливішим товчком в розвою феодалної системи, у нас внаслідок іншої військової організації також і розвій суспільних верств пішов іншою дорогою. В староукраїнській державі ядро військової сили становила стала дружина кожного удільного князя. Побіч неї на случай потреби покликуюно загальне ополчення всіх свобідних людей — земських бояр недружинників т. зв. княжих людей, міщан та смердів. Дві послідні суспільні верстви се дрібні власники, з яких одні мешкали в городах, другі по селах, а впрочім нічим не різнилися; часто не ділив їх навіть варстат праці, не виключаючи й бояр, яких лиш лучше матеріальне становище й фактичні впливи вирізняли в окрему суспільну верству. Крім сих княє удільно-дружинний лад не знав інших свобідних людей.

Як тип людей залежних наводять деякі т. зв. закупів — переходовий тип до невільництва. Як виходить з Руської Правди, був се рід сталих робітників в особистою свободою, які на підставі окремої приватної умови діставали від вірителя більший зачет на свою службу — працю. Річ природна, що вони стояли на дорозі, яка по засадам руського приватного права вела до невільництва, бо супроти свого пана ставалися вони звичайно довжниками, що не в силі сплатити свого довгу, однак щоби вони були смердами стало привязаними до землі, як дехто думає — на се нема доказів; їх залежність опиралася лиш на приватно-правній умові. Невільники — раби у княжій добі не стояли в ніякій звязи з суспільними верствами тому, що не були вони правними особами, подібно як і в римській праві. Отсе вкоротці головні черти суспільного устрою пересічного удільно-руського князівства. Удільний порядок — подібно як суспільні відносини в цілій Європі — почав в XIII в улягати великим переминам, до чого в першій мірі причинилася монгольщина та упадок інституту княжої дружини та звязана з сим потреба убуток сеї кінної армії заступити іншою організацією

військової сили. Треба було перейти до помісної системи, себто роздавання державних дібр за обовязок дорогої тепер кінної, військової служби, що практиковано вже в XIV в. Інститут помість подібний щоправда до ленних надань та їх посвоячення кінчиться лиш на зовнішній подібности, бо наділені помістями стояли у дещо інших правних відносинах до князя як ленники, через що помістя вже в другім, третім поколінню тратили свій служебний характер, про що ще буде мова. На Україні державних дібр було небогато і не було що роздавати в помістя; се було причиною, що українські князівства в XIV в. не представляють великої воєнної сили¹⁾, тимбільше, що кінне військо, достарчуване мабуть волостями, не стояло на своїй висоті і навело князів на гадку роздавати й волости вільних селян боярам в помістя за перенятий ними обовязок військової служби волостей, що стається — як вже згадано — під кінець XIV в.

В сфері державного, точнійше княжого права XIII вік застав вже цілковитий занепад влади кіївського князя і приніс скріплення влади першого князя в західно-українській державі серед інших удільних князів (Лев і його наслідники); не дійшло тут однак до такого сцентралізовання зверхніх прав в одних руках, як се сталося у московських землях. Причина в тім, що українські землі частинно вільні, частинно залиті монгольськими полчищами і безпосередньо адміністровані Татарами, не могли підняти ніякої державної думки, а західно-українська держава своїми не все користними для неї стремліннями на захід та піддержуванням воєнного стану з Монголами не змогла використати монгольського тарана для скріплення суверенної влади князя внутрі (а тим самим і на зовні) держави, як се зробили культурно низше стоячі північно східні одновірці — московські князі. Та якраз сей переходовий час на переломі XIII і XIV віку покритий у нас такою історичною тьмою і відзначається таким браком жерел, що тяжко приходить ся усталити навіть найважніші історичні події, не говорячи вже про се, щоби можна було сказати щось про державно-правні і суспільні переміни або їх схарактеризувати, що вимагає обильного і подрібного жерельного матеріалу. Тому поза здогади і конклюдії з фактів попереднього і слідуячого періоду не можна виходити.

Коли поставимо побіч себе західний фєвдалізм і руський удільно-дружинний лад, зауважємо між ними поважні ріжницї. У леннім системі сплелася особиста і маєткова зависимість ленника від се-

¹⁾ Доказом слабосильности українських князів є факт, що в часі протикнязівської акції Витовга без опору скочуються вони один по другім.

ніора з військовими обов'язками, а фєвдальна залежність взагалі з військовою організацією держави; в удільно-дружиннім устрою в подібних відносинах стояла лиш незначна часть суспільности — дружина; тай і ся добуваючи собі маєтки і виходячи з ряду дружинного в ряди земського боярства, виходила із особистої залежности від князя. Що до військової організації, найважливішого життєвого нерву ленного систему, то у нас остала первісна, майже доісторична дружина й ополчення свободних горожан. Коли дружинне боярство зіллалося зі земським, тоді княжу дружину становлять чужі наємні відділи, що практикувалося у нас через цілий час княжої доби, підчас коли наєм чужих затажців був характеристичний на заході для цілком пізно-фєвдальних часів а властиво для доби упадку ленного устрою (XV вік і слідуючі). Відмінна військова організація на Україні була причиною, що князь мав небогато державних дібр до розпорядимости тому, що у нас всякі надання ставалися аллюдіяльними добрими, говорячи фєвдальною термінологією. В леннім системі становище королівського урядника — начальника областної адміністрації (в найширшій значінню з військовою включно) переінілося в територіяльну владу, у нас урядники князя навіть у боярській західній Україні не змогли здобути собі територіяльних прав, зате сам державний устрій Руси передбачував вже готових територіяльних панів якраз в особах самих удільних князів лиш від початку з повними вже суверенними правами. Там процес поступає в напрямі цілковитого роздроблення спершу одної суверенної влади в державі між територіяльних панів через їх еманципацію, в нас процес постунав у відворотнім напрямі. Поява сильнішої осередньої влади в особі князів галицько-волинських, потім литовсько-руських, великих князів веде до обмеження зверхніх прав удільних князів, а вкінці до знівельовання їх з верствою маінатів.

Ряд українських князівств, що в половині XIV в. увійшли в склад державного литовського організму принесли зі собою свій державний устрій. Удільний порядок старої Руси, як сказано, вже в XIII в. а ще більше в XIV в. уляг сильній зміні та виступає як пізно-удільний лад на західній Україні та в перших десятках литовського володіння над українськими землями, яким тепер прийшлося ділити спільне державне життя з Литвою. Державні форми Литви були тоді ще зовсім примітивні, а суспільні представляли стан вчасної еволюції. Великий князь литовської держави, якої зорганізованія в державне тіло наступило дорогою підмогою дрібних князиків, мали на Литві не лиш кріпку владу, але й много дер-

жавних земель, які роздавано боярам будьто за військову службу, будьто за адміністрацію округу; тому то литовські бояри, наділені помістями і намісництвами, ростуть до значіння магнатів та у многім подібні до західних ленників. Можна думати, що колиби не взірці українського права від половини XIV в., а польського від кресьського акту, булаби Литва своїми помістями пішла на дорогу фєвдального ладу, приміненого до місцевих обставин. Та сильні на Литві великі князі респектували розвинений вже державний та суспільний устрій в українських землях в імя засади: „ми старини не рухаємо, а новин не вводимо“ навіть у тих руських князівствах, які Литва завоювала ще перед упадком західно-української держави (Полоцьк, Берестейщина); на полях їх державного устрою не введено новостей. Бо чимже було заступати український устрій князівств? Противно Литва, не маючи розвиненого власного державного устрою, сама цілковито підчинилася засадам руської а властиво української державности, бо якраз в українських князівствах державна організація протягом XIII і XIV в. поступила як найдалше¹⁾. Тепер побіч кріпкої влади князя на Литві стояли руські князівства як симбіоз кількох державних організмів, як державний литовсько-руський союз, під юридичною вже зверхністю великого князя. Моральна звяз між поодинокими землями — репрезентована особою старійшого князя в Києві упала вже при кінці XII в., а зникла зовсім в XIII в. в часі перегонів по ханські ярлики, які ціхує брак всякої солідарности між князями. Юридична лучність між князями спочила тепер в руках чужоплемінного володаря. Та заким Вильно саме змогло перетворитися в якийсь організаційно сильний осередок удається поодиноким родам по руських князівствах засидітися в своїх князівствах та замкнути свій інтерес лиш до власної землі. Через замкнення землі в собі устає поділ князівств, а в обсягу пануючого роду появляються перші ознаки нормуючогося права наслідства. На загал можна лише ствердити, що пізно-удільний лад, який в часі утрати самостійности панував на західній Україні перейшов з українськими землями у литовсько-руську державу, впливаючи

¹⁾ Знаний історик російського права Владимирский-Буданов (Пожьствоно право) ось що говорить в сій справі: „Власть в. князя въ отношеніи къ удѣламъ часто была лишь номинальною... Даже въ государственномъ правѣ не замѣтно никакихъ существенныхъ перемѣнъ со времени образования Литовскаго государства; Литва, какъ племя, не имѣла почти никакой государственности и сама должна была подчиниться и подчинилась вполнѣ началамъ государственности русской“.

й на корінно-литовські землі. Засадничі зміни наступили щойно по ближшій стрічі з Польщею.

Оден російський історик¹⁾ знаток литовсько-руського періоду, звертаючи увагу на зміни, яким улягла удільна система в останніх роках XIV в. та звертаючи увагу на суспільні переміни, які потягнув за собою упадок дружинного ладу, приписав удільним князівствам литовсько-руської держави прикмети фєвдального порядку. Як доказ наводить він, що княжий рід нігде не вєспів удержати за собою наслідственності, що великий князь перекидає удільних князів, як йому подобається, що князі не мали права ділити своїх уділів, платили податки, мусіли їздити на думи — словом сповняти загально значні обовязки фєвдальних підручників. Чи вистарчають ці факти до такої конклюдєнції чи ні — треба одно запримітити, що наведені практики мають місце аж у XV в. У нашій добі, перед і свіжо по крєвськїм актї — як се ми доволі обширно вказали — не можна сказати, щоби не було якихсь норм права наслідства, які вже за тих кількадесят лїт зачали вироблятися в удільних князівствах або щоби великий князь без порушення дотеперішнього звичаєвого права міг перекидати князів до своєї волі, щоби князі платили якісь податки крім загальної сєребщини на цілі вїйска, щоби старі думи були обовязком ленника, а не радше правом члена династїї співвладителя держави. На иншїм місці ми вказали також, що практика надїлення уділів мала свою причину денде, та що якраз з сеї причини великі князі й по розгромленню удільного ладу не ділили бувших князівств.

Так само зміни, які зайшли в укладі суспільних верств, коли по упадку дружини треба було подумати над иншими засадами організації воєнної сили, не витворили у нас якоїсь одноцільної системи, яку можнаби ідєнтифікувати з ленним порядком. Роздавані дрібним боярам малі пайки земель з обовязком воєнної служби т. зв. помїстя та більші мастки, які діставали пани з ширшим правом „*cum omni iure et dominio*“ скоро, звичайно в другім або третім поколінню зливаються з їх отчинами. Лиш деякі пограничні маїнати змогли у своїх ключах відносно дрібного боярства заховати в XV і XVI в. навіть після люблинської унії рід фєвдальної зверхности (прим. Радивили на Підляшї), що на своїм місці ще порушимо. Вже сих кілька загальних гадок відкриває нам інтерес для студій над характером державно-правного і суспільного порядку в руських землях в нашій перїоді. Останки удільности

¹⁾ Любавскій, Очерк ст. 36—7.

стрічаються тут вкінці з польським правом (повне й необмежене право власности шляхти — ультра фєвдалізм по думці Влад.-Буданова); з півночі з Ордену появляються впливи орденського фєвдалізму. Чи руські князівства змогли і після Крева задержати свої державно-правні і суспільні черти, чи подалися під впливом чужих впливів — отсим питанням інтересні послідні десятки XIV в. Сі гадки вводять нас вже в само ядро справи, чи лад в удільних¹⁾, руських князівствах в другій пол. XIV в. в царині княжого права, так і під оглядом укладу суспільних верств був фєвдальним, чи якимсь иншим своїм питомим, який ми називаєм удільним.

В царині княжого права великого князівства під кінець XIV в. стрічаємо прикмети півноруського удільного княжого права, а лиш в кількох случаях з одної сторони Орден, з другої сторони Корона старалися уложити публично-правне відношення деяких руських князів до себе на засадах ленного права. Тому поза сими виїсками — обовязує инше правило. Зачнім огляд хронологічно. Гєдиміновичі — Ольгерд, Кейстут і Любарт при поділі батьківщини поміж себе покликаються навіть на моральний авторитет старшинства: „Тобі подбаєть князем великим бити у Вильні — старший брат“²⁾ — промовляє Кейстут до Ольгерда. „Durch des alders wille, als er (Ольгерд) sin eldester bruder was“³⁾ — говорить Витовт у хрестоносців мотивуючи слушність свого права до тролької отчини. Здається, що перед нашими очима не литовські Гєдиміновичі, але Романовичі Данило та Василько рядять Галичем і Володимиром, шануючи взаїмно належні собі по старшинству права. На засаді належних собі прав діляться Гєдиміновичі здобутками⁴⁾, а коли Кейстут молодший віком і правом приїздить до старшого князя на старі думи, — то тим не сповняє він свого обовязку ленника приїздити на двір сузерена — *Hoffahrt*, але їде до старшого в роді та в державі великого князя радити над добром спільної вітчизни. Кейстут робив се щоправда й по смерги Ольгерда⁵⁾ зглядом правно старшого князя на підставі умови. Се т. зв. уложене старшинство знане в державнім праві московських земель.

¹⁾ Сього терміну можемо уживати, не пересуджуючи результатів наших дослідів тому, що ся назва приходить в сім часі в литовсько-руській літописи.

²⁾ II. С. Л. XIII. 192.

³⁾ *Scrip. r. Pruss.* II. 712—14.

⁴⁾ *Ibid.* „als man jn Russchen lande vil huzer hat gewonnen und gegenot, das teilten sy jn aleezumol jn di helfte...“

⁵⁾ II. С. Л. XVII. 207. „а почнеть паки приезджати ко старим думам как к брату своему ежживал к старійшинам“.

Літописець великих князів сам розумів, що державний устрій великого князівства се руський, удільний лад; з нагоди смерти Ольгерда пише він: „Яковаж сина своего возлюбил паче всех и даде ему великое княжение п град Вильну, а прочих синов по уділом устроил“¹⁾. Таксамо коли ходило о інтерес і цілість держави там, де сила відказувала, покликаються Гедиминовичі на право роду до великого князівства, як спільної власности, взір запозичений з державного права старої Руси. „Нашу землю воюють“ — відзивається Скиргайло до князів, що йшли на відсіч Мстиславлеви²⁾. „Не теряй больше той земли литовской, отчизни своей и нашей... и возьми соби великое княжение у Вильни, стол великого дядя своего Ольгерда и отца своего Кейстута“ — говорить Ягайло до Витовта, коли кличе його другий раз з Ордену³⁾.

Опорожнений уділ не може як опорожнене ленно перейти у чийнебудь руки, лиш повинно припасти одиницям з династії, або кому рішає великий князь в порозумінню з династією; в часі *interregnum* рішають князі⁴⁾. Боярин не міг бути підметом княжого права⁵⁾, зате все і всюди на заході шляхтич міг бути підметом ленного права аж до влади територіяльного пана включно. В другій половині XIV в. разом з уділом переходила на князя вся публична власть, а тим і власть над підданими боярами. Щойно в пізнішій часі по розгромленню удільних князів і вилічненню під впливом польських юридичних засад з княжого права елементів зверхньої влади — бояри не підлягають вже князям, що ще зацілили, а стають прямо зависимими зі своїми помістями від державної влади — великого князя. Колишні удільні князі стали тоді лиш домініяльними панами наділеними імунітетом, що справді подібне до ленного порядку. В нашій періоді вся публична влада включно з суверенними правами у своїм уділі була ще в руках удільних князів, зі застереженням тільки прав великого князя, якого й ті в справах цілої держави мали слухати⁶⁾.

Як вже кілька разів згадувано — кресьська умова була огневою

1) П. С. Л. XVII. 416.

2) Narbut, Pomniki ст. 30.

3) *ibid.* ст. 33.

4) Андрій Ольгердович так узасаднює своє право до Полоцька: „quod pater noster Algirde quondam rex Lettovie nobis in vita sua destinavit et dedit et post patris nostri obitum fratres nostri nobis dederunt et assignaverunt“ (Bunge, Urkb. III. 1226).

5) Пригадуємо справу обсадження Витебська не князем.

6) П. С. Л. XVII. 192. „што брати своей послушним бити великого князя Олькгида“.

пробою для удільного ладу в литовсько-руській державі. Цілий ряд присяжних грамот, яких зажадали від князів, мав захитати дотеперішніми засадами княжого права та ввести, як судити дослівно по текстах грамот, нові ленні порядки. Та вони хіба можуть ілюструвати, як мав виглядати новий устрій по бажанням краківських кругів, у якій залежності мали князі-ленники стояти набувуче до Ягайла а не як на ділі було доси. Всі присяжні грамоти з крєвських часів стверджують, що влада князів не опирається на праві родові, але є услівна та зависима від волі Ягайла — *omnes ac singulos ducatus... non ab alio, quam ab... domino Wladislao rege... possideri recognoscimus*¹). Князям ленникам — *homagialis* — кажуть складати ленну присягу — *homagium*, — чого доси не було. Навязуючи до зміненого становища князівств, спричиненого обмеженням суверенних прав цілого великого князівства на річ корони — будуча залежність князів мала носити прикмети особистої та маєткової, себто ленної залежності — *praetextu tergarum*²). Клясичним взірцем для всіх присяжних грамот є грамота Скиргайла на Полоцьк. Він як вірний ленник — *velut fidelis homagialis* — узнає свою ленну залежність та присягає суверенови та його наслідникам вірність, послух і пошану. Надання Полоцька у всім згідне з сучасним ленним правом. Воно розтягається лиш на мужеських наслідників Скиргайла і в браку тих повертає як опорожене ленно до рук суверена Ягайла³). Вартість Скиргайлової грамоти полягає на тім, що вона була мабуть одинокою присяжною грамотою виданою свобідно і попертою кількالكітною дійсністю по 1386 р., себто була зреалізована, що не можна сказати про інші подібні грамоти. Цінна вона також задля своєї детальности, що з одного боку дає нам можливість пізнати, як краківські круги заду-

¹) Mon. m. ae. II. 10, VI. 33.

²) „Подвладаючеся с людьми и с землями и с города“ (Mon. m. ae. VI. 29). Подібне місце є у грамоті Володимира київського „*velut verus homagialis. cum omnibus terris, castris, fortalitiis ac hominibus nobis subiectis*“ (Turg. Supp. 211.) та у грамоті Скиргайла на Полоцьк „*praetextu terrarum et ducatum praemissarum*“.

³) Скиргайло у своїй грамоті пише: „*promittimus voluntate libera et spondemus sub et in virtute iuramenti velud fidelis homagialis debitam fidem, obedientiam et reverentiam et honorem praetextu terrarum et ducatum praemissorum eidem domino regi et eius consorti ac coronae Poloniae exhibere nec eum et eius consortem... cum castris, terris, ducatibus nostris praemissis et etiam posteris unquam deserere... Quae omnia si de hac luce nos absque prole masculina migrare... ad eos et eorum posteros nec non ad coronam regni Poloniae debeant rite devolvi*“ (Mon. m. ae. II. 10.)

мували уложити на будуче правні відносини удільних князів до голови держави, з другого боку стає безсумнівним доказом, що Скиргайло стояв до Ягайла у ленних відносинах.

Дотепер навели ми цілу низку доказового матеріалу з літописей, що свідчить проти ленного характеру державного устрою великого князівства; присяжні грамоти звязані з крєвським актом говорять за його фєвдальністю. Ми піднесли сумнів, чи присяжні грамоти — крім Скиргайлової — віддають вірно відносини, у яких стояли князі до Ягайла та чи вони їх так розуміли тимбільше, що найблища дійсність потверджує лиш докази літописи. Тому, що дотеперішній матеріал не дає нам ще достаточної підстави винести якісь категоричні конклюдєнції, звернемося до одинокого майже документу, о якого правдивості й безсторонності мабуть не сумнівається ніякий дослідник, а який передає нам засади княжого права обозуючого ще в послідніх роках XIV в. на Литви і Руси та дає можливість пізнати правне становище удільного князя в державі. Тим документом є грамота надання Поділля Шпиткови мельштинському. Відступає вона в однім від теперішнього звичаєвого, литовсько-руського права, що власником надання є нечлен династії Гєдиміновичів, однак се відхилення поясняє нам ся обставина, що Шпитко дістав Поділле з рамени корони. Та мимо сього, що Шпитко діставав Поділле з рамени корони, однак — як читаємо у грамоті — на повнім княжім праві, яким користувалися прочі князі Литви і Руси (*pleno iure ducali, quo ceteri nostri duces Lithuaniae et Russiae frui soliti sunt*).

Шпиткове надання характеризує головно дві засади. Перша, що воно є вічне і невідкличне, а тим самим з тою прикметою є звязане право наслідства потомків Шпиткового роду. Дальше, що се надання є повно-правне. На підставі першого права князь ставав вічним власником свого уділу; без волі удільного князя або його наслідників польський король не міг раз зробленого надання відкликати, навіть тоді, коли хотівби йому дати иншу рекомпєнзату. У сім случаю лиш зрєчення Шпитка або його наслідників могло перенести право до Поділля на иншу особу. З вічності права льогічно виходить, що у князівстві по смерті князя (Шпитка) в його права вступали діти й то без ріжниць пола — отже в мужеській й женській лінії. Вже ся перша прикмета княжого права грубо ріжнить його від приписів ленного систему.

Шпитко, подібно як кождий руський князь, діставав до свого уділу повне право. Ся прикмета його влади на Поділля вияснить нам обсяг влади пересічного удільного князя. На чімже

полягала ся повнота влади князя? Він мав свій уділ спокійно посідати (*pacifice possidenda*). По сповненню обовязків, які мав удільний князь супроти великого князя — про що мова низше — ніхто не смів вмішуватися в його княжі права, себто у внутрішні справи землі, бо зглядом своїх підданих мав він зверхню владу. Повнота княжого права проявлялася й в тім, що князь міг затягати на свій уділ різні тягарі і зобовязання (*obliganda*); сьому не стояло ніщо на перешкоді тому, що його права носили знамя вічності. Кождий князь (як і Шпитко) міг своє князівство так ціле як і часть замінити (*commutanda*), подарувати кому иншому (*donanda*), продати (*vendenda*) або взагалі в якийнебудь спосіб позбутися (*alienanda*). З того виходилоби, що він міг не лиш за життя часть влади відступити кому иншому, сказати другому у своїм імені управляти якоюсь волостю, але й на случай своєї смерти міг князівством розпорядити, роздаючи дітям по такій пайці, як йому подобалося. Чи міг отже удільний князь розпоряджати уділом навіть і тоді, коли з ним рід вимирав? Таке право ні Шпиткови, ні ніякому удільному князеві не прислугувало; тоді Поділлі як і кожда руська земля без династії повертала до великого князя. Чи міг дальше удільний князь ділити своє князівство на дрібніші уділи? Донаційний документ Шпитка не робить у сьому напрямі ніякого застереження. На нашу думку у сім згляді буде заходити деяка різниця між землею Шпитка й уділами прочих князів, яка походить з чисто місцевих причин. Поділлі у нашій епосі не замкнулося ще в окрему землю, тому його поділ був можливий; зате на Україні та Білоруси такий поділ, хочби правно допускаемий, приходив далеко тяжше й був сполучений з непоборимими трудностями зі сторуни самої таки землі, через що поділи руських князівств не практикувалися. Шпитко як кождий удільний князь ставав власником своєї землі в значінню публично- і приватно-правім (з огляду на княжі добра) — *pleno iure ducali... omnibusque aliis iuribus et dominio*. Нарочно ужили ми слова, власник, щоби зазначити, що подібно як Шпитко Поділлі кождий князь великого князівства не держав своєї землі на підставі ленної залежності, але посідав в ній усі зверхні права. Про характер становища князя в землі як домініяльного пана буде ще мова пізнійше.

Шпиткова грамота освітлює нам достаточо, що становище князя у великім князівстві засадничо різнилося від становища ленника у фєвдальній державі по перше своєю вічністю, по друге своєю повнотою прав. Ленно в засаді не було вічне; ленник не-

міг фєвдальних дїбр ані проміняти, не міг їх нікому відступити або їх вартости через подібні трансакції змінити¹⁾. Колиж мимо того сучасний Длугош се надання називає — *perpetua sed feudalis*, а Шпитка *feudalis et vasallus*, то бачимо наглядно як неосторожно приміювано фєвдальну термінольоїю до устрєвних форм, які з ленним порядком небогато мали спільного²⁾. Такий правний характер мало Шпиткове надання; з сього можна вносити, що влада пересічних удільних князїв великого князівства була щонайменше така, правдоподібно ширша. Не фєвдалізм, але пізно-удільний лад є її прикметою.

Загал князівств литовсько-руської держави характеризує пізно-удільний устрій: приміненне фєвдальних засад у сфері княжого права узнали ми за виїмкові случаи. Про оден такий случай ми вже згадували — се наданне на леннім праві Полоцька Скиргайлови; взір, що прийшов із Кракова. Другий случай в нашім періоді се комендація Андрия Ольгердовича полоцького у васальство Ордену. Не першого його з литовсько-руських князїв приймав Орден у ленну зависимість, бо й два роки передтим Витовт передав свою

¹⁾ Для красшого пізнання норм виражених у сій важній грамоті для історії права наведемо її хоч у важнійших виїмках. Ягайло заявляє, що за заслуги надає Шпиткови Поділле з містами Каменець, Смотрич, Червоногород і Бькота *„cum eorum omnibus oppidis, civitatibus, munitiombus, suburbiis, districtibus, villis, praediis, allodiis, censibus, redditibus... et specialiter pleno iure ducali, quo ceteri nostri duces Lithuaniae et Russiae frui soliti sunt, omnibusque aliis iuribus et dominio... prout ipsa soli tenuimus... nihil prorsus iuris seu domini praeter infra scripta pro nobis aut nostris successoribus in eisdem castris reservando — dicto Spithconi militi, suis liberis, heredibus et legitimis successoribus donatione perpetua et irrevocabili dedimus... contulimus... appropriamus, annectimus... perpetuis temporibus duraturis per ipsum Spithconem militem, suos liberos, heredes et legitimos successores perpetuis temporibus habenda, tenenda, pacifice possidenda, utifruenda, obliganda, commutanda, vendenda, donanda, alienanda et pro ipsius Spithconis militis... voluntate et utilitate omnimode convertenda prout sibi et eisdem melius et utilius videbitur expedire“*. За се — *ratione eius donationis* — Шпитко має служити Ягайлови на кождей зазив подібно як удільні князі великого князівства, за що король обіцює його боронити від всіх ворогів. (Mon. m. ae. VI. 115, Arch Sang. I. 19.)

²⁾ Длугош (Op. XII. 519.) так описує історію сього надання: Ягайло надає Шпиткови Поділле — *inscriptione perpetua sed feudali... ea tamen conditione, ut ex illa Regibus et Regno Poloniae, ut feudalis et vasallus assidua praestet obsequia*. Дальше записка, що Ядвига і пани були противні творенню нового князівства, свідчить як в Кракові нерадо дивилися на істновання удільних князівств у великім князівстві.

батьківщину, окуповану тоді його ворогом Ягайлом, Ордену і дістав її назад як ленник хрестоносців¹⁾. Два роки потім (1386), в часі кривавої угоди те саме робив Андрій, коли бачив, що не остойтяться сам перед ворогами польсько-литовського союзу. Свій уділ, який він дістав по руському, звичаєвому, княжому праву від великого князя за згодою династії — він тепер в порозумінню зі своїми наслідниками (родом) і боярами землі передав на вічну власність лівонських лицарів. Рівночасно Андрій та його наслідники діставали назад від свого суверена свою полоцьку землю як ленно при приміненню найсвобідніших норм знаних у феодалнім праві, бо полоцька земля мала переходити на мужеське і женське наслідство Андрія (*Weiberlehen*)²⁾. В однім і другім князівстві ленне право довго не удержалося, його існування було ефемеричне та звязане з аномальним державним життям сих земель; се найкраще свідчить, що пересажені взори чужого, ленного права були чужими у руських князівствах литовсько-руської держави.

Говорючи вже про характер залежності удільних князів від великого князя, згадаємо про окремий спосіб залежності, у якій стояв до великого князя знаний нам князь Семен Лінгвен. Підставою його становища в державі не є посідання уділу себто залежність — *praetextu terrarum et castrorum* — як виразивсяби канцелярист Ягайла, але особиста титулом уряду, який той князь справує з рамени великого князя у північно-руських землях як „опекальник Новгороду“³⁾. Титулом сього уряду складає він

¹⁾ Mon. m. ae. VI. 13.

²⁾ В першій грамоті заявляє кн. Андрій, що з власної волі... *et nostrorum heredum consensu accedente nec non consiliariorum nostrorum.. regnum Plescoviense, quod pater noster Algirde, quondam rex Lettovie nobis in vita sua assignavit et dedit et post patris nostri obitum fratres nostri nobis dederunt et assignaverunt. sicut in eorundem fratrum nostrorum patentibus litteris clarius apparet — religiosis dominis magistro et fratribus Ordinis Teutonici in Livonia damus et assignamus, de rite et rationabiliter resignamus in perpetuum libere habendum. tenendum et possidendum... Ceterum subicimus nos et committimus protectioni et defensionis nostros heredes venerabilis domini Magistri et Ordinis Teutonici in Livonia, qui nos et nostros heredes suo possetenus adiuvabunt.* У другім листі доносить кн. Андрій, що дістав Полоцьк як ленно *in feudum recipimus a magistro Livonie perpetue a nobis et nostris heredibus iure feudali possidendum.* Себе і свої діти віддає під опіку Ордену, колиби хто хотів їх прогнати з князівства.

³⁾ Кн. Семен Лінгвен вже 1388 р. зложив Ягайлови присяжну грамоту (Mon. m. ae. II. 13.), хоч не мав більшого уділу. Ставши репрезентантом великого князівства в Новгороді, поновив присягу (Ак. З. Рос. I.

великому князеві таку саму присягу, як прочі князі. Підставою його впливового місця в рамені держави та zarazом особистої залежності від великого князя є родинна зв'язь з Гедиміновичами так, що сей рід залежності криє в собі засади фєвдального (особиста залежність титулом уряду) й удільного (родова зв'язь) порядку.

Щоби закінчити обговорення справи характеру залежності удільних князів від свого зверхника, згадаємо ще примір половичної залежності від литовсько-руської держави смоленських князів під кінець XIV в., особливо від часу розгрому Смоленська (1386). Смоленські князі не є удільними князями литовсько-руської держави, однак так само не стоять вони до великого князівства у чисто міжнародних взаєминах. Вони з одного боку признають політичну висшність великого князя¹⁾, з другого боку не належать до литовсько-руської держави, а лиш зобов'язані умовою скріпленою присягою не покидати короля, противно все йому оружно помагати та всіх ворогів великого князівства мати за своїх ворогів²⁾. Прикметою умови є дочасність, бо кн. Юрій смоленський затягає зобов'язання лиш зглядом Ягайла, а не великого князівства, лиш за себе, а не й за своїх наслідників. Особливо підкреслений тут обов'язок смоленських князів не входити в союз з руськими князями проти Ягайла. Як ясно виходить, се залежність часова, викликана винятковими обставинами по поразенню полоцько-смоленського альянсу. Із особистих зобов'язань між кн. Юрієм і Ягайлом деякі виводили конклюдію, що Юрій зі своїм Смоленськом став васалом Польщі й Литви³⁾. Смоленськ однак своєї політичної самостійності ще сим

10, Inv. 375). В другій грамоті він між иншим пише: „и ж коли освященный господин Володислав... ностави нас опекальником мужем и людем великаго Новагорода и ми тому королю и Ядвизи королици королевства польскаго и с теми людьми с Новагороде како долго держим у нашем опекаю слюбуем еси.. и ж хочем при них, при коруни королевства польскаго пристати и с нашею силою и с нашими помочми и с нашею радюю и с нашим остереженем...“.

¹⁾ Князі смоленські свої внутрішні спори віддають під рішення Ягайла (П. С. Л. IV, 101, V. 246)

²⁾ Кн. Юрій Святославич заключив з Ягайлом таку умову: „што ми (Юрієви) з ним за один бити, неостати ми короля никоторим временем а никоторим делом, ни или зле ани у добре не отвєречими ся короля, дал еси ему правду и до своего живота неизминити тоея правди а помагати ми королю без хитрости... З ким король мирен и брат его князь великий Скиргайло з тим и я ширец, а с ким король не мирен и с тим я не мирен, хотяби иноу братією своею не мирен и с теми миру не держати и со Андреем Полоцким и со Полочани миру не держати (Мон. т. ае. II, 7, VI. 28).

³⁾ Любавській, Очеркъ ст. 31. „Юрій Святославичъ долженъ былъ при-

разом не стратив; вона лиш ограничена умовою, що носить міжнародний характер. Наведений примір інтересний ще й з сеї причини, що він наглядно ілюструє, як мала була різниця між залежністю удільного князівства, що входило в склад литовсько-руського державного союзу, та князівства, що стояло вже у міжнародних взаєминах. Всі дотепер наведені приміри державно-правної залежності князів від осередньої влади рівночасно ілюструють нам як велика була недостача у великім князівстві якогось одноцільного систему, який нормувавби становище удільних князів і їх зверхника в державі. На сім закінчимо обговорення устрою удільних князівств в царині княжого права та зійдемо о один ступінь низше до схарактеризування суспільних відносин внутрі великого князівства себто увійдемо в царину боярсько-служебного права.

Свої княжі добра — як згадано висше — адміністрував удільний князь при помочи своїх намісників, коли ходило о більші земельні ключі та тивунів, які завідували поодинокими дворами. На княжих ґрунтах стало працювала невільна людність, розселена будьто по дворах, будьто по окремих господарствах; в часі сінокосів та жнив скликувано на роботу вільну людність з волостей, на якій тяжіли обовязки платити оброки і відробляти толоки. Далекі більше однак свої дібр роздавали князі вже в другій половині поодиноким боярам не на власність, а на уживання з обовязком військової служби під назвою — держане, вислуга, помісте та жалуване, при менших добрах під назвою слід, служба, двір або таки відповідно до роду даровання — село, монастир і т. д. Роздавано землі оброблені або ні, заселені або пусті. Часто згадується й про дарування людей не лиш невільних, але й вільних; в сім другим случаю треба розуміти обовязок до праці толокою на помістнім ґрунті людей особисто вільних, себто волостних селян, на яких місто воєнної служби тяжіли вже обовязки платити оброки та робити толокою. В дійсности ані вільні селяни, ані мешканці міст — містичі, а тим менше безсумнівно вільні кляси — бояри не могли бути даровані. Інститут помістя має дуже много подібностей до фєвдального ладу, тому приглянемося йому. Право роздавати волости та робити всякі надання з княжих дібр своєї землі у нашім періоді мав лиш удільний князь; доказів на се достарчаюг сучасні жерела, як Шпиткова грамота, Свидригайла й других Ольгердовичів¹⁾ а також різні місця з Литовської Метрики. Приміром

знать себя уже настоящимъ васаломъ короля польскаго і великого князя литовскаго Ягайла“.

¹⁾ Гл. Ак. Э. Рос. I.

в однім случаю великий князь потверджуючи посідання помістя по влученню колись Лінгвенового уділу під безпосередню владу великого князя покликується на надання Лінгвена — „как при Лінгвені держал“¹⁾. У XV в. право роздавати помістя в засаді мав вже лиш великий князь. Та замітне й се, що в практиці, як колись за руських часів право роздавати волости й княжі доходи²⁾, так й тепер право роздавати помістя на службу мали також княжі та великокняжі намісники, а князь їх даровання лиш потверджував. Се свідчить про визначно публичний характер помістних даровань. Помістя вже під кінець XIV і в XV в. могли дістати лиш люди здібні до військової служби, сказавши московським терміном — служилії люде себто всі вільні, від служебних князів і панів до путних бояр включно. Зависимі — тяглі люди — по московській термінології — себто колись невільні й ті з вільних, які свій староруський обовязок воєнної служби вже по волі чи неволі замінили на оброки й природні чинитьби, не могли бути підметом помістного права. Военнослужебні люде діставали помістя-служби по своїй гідности; пан діставав панську службу, боярин боярську. Діставав боярин службу, тоді вона ставала боярською³⁾. Услівем надання була служба князю з подарованої землі й то будьто вже за відбуту службу (звідти назва жалованне, помісте), будьто за будучу (вислуга); в однім і другім однак случаю була предвиджена служба також в майбутности. В XV в. стрічаємо вже три роди надань: на т. зв. леннім праві, до своєї волі та на вічність. Перше містило в собі права до наслідства у помістні добра, друге було на обмежений час, третє надання віддавало відразу помісте в отчину себто на повну власність⁴⁾. Надання перенесене вже на наслідників, себто помісте уживане в другім поколінню прибирало вже назву отчини та скоро переменялося у приватну власність. Сей бистрий процес заникання служебного характеру помість є доказом, що в подробицях засади помістного права ріжнилися від норм ленного права, коли помістя вже у другім поколінню не могли

1) Гл. Литовска Метрика III, ст. 145—6. За Влад. Будановом, Помістное право ст. 80.

2) Надання коломийської соли звісне з волинсько галицької літсписи.

3) Влад.-Будановъ, I. с. ст. 85—7.

4) Ibid. ст. 87—93. Влад.-Буданов інтерпретує слово вічний в значінню слова вік — одно життє, отже се є надання до смерті державця. Противно Любавській (Оластное дѣленіе 744—5 і попередно) термінови вічний надає — по нашій гадці зовсім слушно — таке значінне, яке ми нині приписуємо сьому слову, отже на вічність значить на все. Після нього наданне на вічність значить відданне в отчину.

зберечи свого услівного характеру. А ось ті різниці: надане помісте може князь кожної хвилі замінити другим гіршим або й зовсім відібрати за всякі, навіть за приватні проступки (крадіж і т. д.), а не лиш за державні, в чім бачимо деяку схожість з ідеологією староруського права. Дальша різниця лежить в тім, що й приватні особи своїми помістями розпоряджають та дідичать як власні отчини. Боротьба характеру услівности помість, з отчинним характером в XV — довела у XVI в. до побіди приватної власности¹⁾, причім дорогу сього розвою значить рівнож недвозначний вплив староруського приватного а не фєвдального права²⁾. В помістях уживаних довше чим на протязі одного покоління (*implicite*) містився зміст приватної власности, а уїрунтували його, як сказано, інститути староруського права; треба було йому дати ще форму — її принесло польське право. Відносно розвою боярського, як отчинного так й помістного права у руських землях великого князівства в другій половині XIV в. можемо лиш повторити вислідн, до яких дійшов знаменитий історик російського права проф. Владимірській-Буданов³⁾. По його думці услівність і обмеженість прав на маєтки не є впливом литовського завойовання та мабуть з ним введеного ленного права тому, що завойованне Русн не принесло зі собою більших змін, а услівність та ограниченість прав на маєтки зі сторони князя се прикмета староруського права. Обмеження прав на маєтки відносяться не лиш до дарованих дібр-помість, але до всіх дібр також і отчинних та не роблять різниці між одними добрами та другими як у фєвдалізмі між леннами та алдьодіями. Ограниченість прав — се останок доісторичного відношення одиниці до суспільности: Майно руських земських бояр було у такій самій зависимости від держави та процес в напрямі

¹⁾ Проф. Владимірській-Буданов (l. c. ст. 93 і ssq.) наводить цілий ряд переходових стадій, що зложилися на перехід помість в приватну власність. Нпр. батько має сина здібного до військової служби, тоді оче видно обовязки батька разом з помістем легко переходять на сина. У другім случаю остає замужна дочка, а її муж здібний повнити воєнну службу — помісте остає при дочці, зглядно її мужу; з снм немов являється чинник права наслідства. Та лучилося, що остала молода дочка або молода вдова з дітьми — тоді входить в життя право опіки; помісте дістає до зросту дочки (дітей) крєвний з правом їх удержувати. Виходить вдова замуж право опіки переходить на когось з рідні, а не на вігчима. Право дочки, вдови щораз більше вдирається.

²⁾ Прия. право опіки крєвняків над дітьми по виході вдови вдруге замуж, а не її мужа, як також право вдови до майна мужа се зацілілі ще до XVI в. інститути староруського приватного права (Руської Правди).

³⁾ Влад.-Будановъ, l. c. кінцеві висліди.

утворення з них приватної власності зачався вже за часів Руської Правди, а під кінець XIV в. довів до витворення з боярських дібр отчинних маєтків себто вже приватної власності. Публично-правні елементи (ограничення зі сторони держави) в боярських добрах зникають, а виступають як одиноко правосильні засади приватного права. Політичні зміни позістали тут без впливу, бо польське право існуючому вже змістови надало лиш форму. Зі сказаного виходить, що як в сфері княжого, так і в області боярського доміняльного права фєвдальні засади не зайшли в удільних князівствах свого примінення, а заміна української династії литовською ще більше зістала безслідною в царині боярського землеволодіння чим княжого права¹⁾.

Збираючи все сказане дотепер разом, ствердимо, що устрій українських і білоруських земель великого князівства під кінець XIV в. був пізноудільним зі змінами, які в обсягу державного права принесла зі собою влада великого князя, а саме — з юридичною зверхністю над удільними князями убраною в конкретні форми обовязку військової помочи і чинитьб на річ цілої держави. Впрочім позістали князі власниками зверхніх прав у своїх землях і співвласниками великого князівства, а не ленниками суверена. Зовнішнім виразом сього був титул „*dux Lithuaniae*“, який носив кождий князь більшого чи меншого уділу, чим найкрасше було зазначене його становище в державі; той титул найкраще засвідчав, що кождий з них правом приналежности до династії є князем Литви, співвласником суверенної влади в державі. У ленній державі мігби бути лиш один „*dux Lithuaniae*“, а всі прочі васалі сього князя Литви. Таксамо залежність воєнно-служебних верств (від служебних князів до путних бояр) титулом своїх маєтків від удільного князя, що основувалася на засадах староруського права, в нашій епосі довела до витворення повної, приватної власності. Огєе прикмети устрою удільних князівств в послїдних роках XIV в., в роках кризи, в яких будьто зовсім усунено, будьто засадничо змінено староруський інститут удільного князя.

При кінці кинемо оком на ленну зависимість підляського боярства від деяких маїнатів у XVI в., на якій деякі історики опираючися доходять до висновків, що ленний устрій був питомий усім литовсько-руським князівствам та що він є фактом, який не

¹⁾ Владимірській-Буданов (I. с. 63.) „На институты частного права, скрытые въ самихъ основаніяхъ народной жизни смѣна Рюриковичей Гедиминовичами не должна имѣть никакого вліянія“.

підлягає сумніву¹⁾. Безперечно, що панство Радивилів на Підляшті в Райгороді і Їоньондзу в XVI в. — на яке звичайно покликується — має всі прикмети фєвдального порядку²⁾. Радивили не підлягають ніяким судам ні місцевим, ні земським ні воєвідським; вони є виняті зпід компетенції велико-княжої адміністрації, звільнені від всяких оплат, а військову службу повнять під власною хоругвою. Та найважнїйше, що в XVI в. вони мають під собою служебну шляхту (чого не доускало польське право), яка свої землі може продавати лиш з тягарем військової служби під хоругвою Радивилів. Ще доси вільна шляхта рївнож не може остоятися перед впливом фєвдального панства Радивилів і *volens-nolens* мусить їм комендуватися і піддаватися під компетенцію судів їх намісників: Радивили мають навіть своїх маїнатів і опікуються їх сиротами, подїбно як великий князь сиротами своїх маїнатів. Радивилівські маїнати мають під собою путних бояр — сі хлопів-підданих. У відносинах між Радивилами та їх шляхтою говориться про челомбитіє; Радивил се — гєсудар їх милость — а вони його піддані. Словом західний фєвдалїзм убраний в руську одїж.

Вже на своїм місці ми піднесли, що відноснн з XVI в. рїшучо не можна переносити на кїнець XIV в. тимбїльше, що в межичасї наступили важні перемїни у внутрїшнїм устрою великого князївства, дальше — є всі данї думати, що лад в радивилівських добрах носить чисто місцевий характер пнтоий Підляшу. Якраз XV вік по зломанню сили удїльних князїв через видвиження служебних князїв і маїнатів дав почин до розвою литовсько-руської маїнатурї, яка на Підляшу з чисто місцевих обставин розвинулася у фєвдальних панів. Підляше вже від часу першої його кольонїзації, яка зачалася за Романовичів в половинї XIII в. після покороення Ятвягїв, рїзнилося своїм внутрїшнїм устроєм від прочих українських земель. Свїжо добуті землі, як пограничні з Польщею і Литвою надавали західно-українські князї лиш тим, що могли воєнний обовязок повнити особисто. Через се не доускали тут наслїдства дочок, вдїв та не дали ніякому родови закорїнитися. На Підляшу було все много державних земель, бо українські князї хотїли тут мати як найбїльше землі до розпорядимости, яку моглиби помїстним ладом використати для оборони границь проти Польщі і Литви³⁾.

¹⁾ Любавській (Очеркъ ст. 132—3.) ось що говорить в сїї справї — „Какъ бы то не было, чо литовско-рускїй фєвдалїзмъ — фактъ не подлежащїй сомнѣнїю“.

²⁾ Baranowski, Z dziejów feudalizmu. Ст. 62. ssq., 158. ssq.

³⁾ Jabłonowski, Podlasie. Ст. 99. ssq.

Литовські князі зате своїм способом, практикованим на корінній Литві, заселяли сю пограничну країну лиш магнатами, які на власну руку боронилиби погранича від Польщі та могли се робити тим лекше, що на Підляшшу було ще много державних дібр. Їх служби (жребія) були доволі великі; для успішнійшої оборони були тут від них і бояри в більшій мірі зависимі чим деінде, від тих зависіли путні бояри й хлопи. Тому по введенню польського права не так легко було знівелювати значінне тутешніх магнатів, давних провідників оборонного поясу з посполитою шляхтою. Підляські бояри могли бути зависимі й від двох магнатів, бо їх зависимість була тільки маєткова.

Виложений устрій в магнатській ключі Радивілів безперечно має всі прикмети феодалізму та він витворений місцевими господарськими і військово-організаційними обставинами на Підляшшу, як колишнім пограничу великого князівства. Маємо тут діло з виїмковими проявами подібно як згадувані вже приміри ленного устрою, викликані виїмковим положенням стрічали ми вже в XIV в. в області княжого права великого князівства (полоцька комендація).

V. Право та дійсність.

(Три перші умови великого князівства з короною.)

До 1386 р. було велике князівство самостійною державою о ярких прикметах союзної держави. Від нагальної смерті Кейстута та втечі Витовта в Орден зачинається новий курс внутрішньо-державної політики, що стремів до того, щоби дотеперішню союзню зависимість удільних князів від великого князя заступити сцентралізованою владою великого, виленського князя. Сам Ягайло не міг сього зробити; помочи у сім мала йому Польща. В сей спосіб прийшло до креської умови, злуки з Польцею та вибору великого князя польським королем, що з природи річи потягнуло за собою великі переміни у правнім положенню держави; в першій мірі у міжнароднім становищі великого князівства, а попри се також у внутрішнім його державнім устрою. Щож нового вводив креський акт?

I. Кресьська умова 1385 р.

На посліднім місці креської умови обіцював Ягайло — *terras suas Lithvaniae et Russiae coronae regni Poloniae perpetuo applicare*¹⁾ — себто свої литовсько-руські землі на віки передати

¹⁾ Слово *applicare* ось як обясняє Du Cange (*Glossarium*): *Applicare* є рівнозначне зі словом *divertere*. В литовських жерелах *applicare* прихо-

на власність польській короні. Се речення займало вже цілий ряд істориків і до нині не знайшло певної розв'язки, які саме правні норми містить воно в собі. Загал польських істориків поясняє, що сим актом велике князівство зі всіма українськими, білоруськими та литовськими землями влучено до Польщі як звичайні провінції — себто інкорпоровано. По їх гадці велике князівство як державна одиниця перестало існувати; на його місце прийшла Польща побільшена о цілий ряд нових провінцій як Литви, Волині, Київщини, Полоччини, Витебщини, Сіверщини й т. д. Удільні князі о скільки ще позістали, то стали лиш васалами Ягайла й, якщо хотілосьби консеквентно розумувати, то васалами польського короля, а не великого князя, бо така гідність взагалі перестала існувати з хвилику, коли не стало сього державного організму, що звався литовсько-руським, великим князівством. Такі правні консеквенції малиби виходити з кревського документу. Нема однак на се доказів, щоби литовсько-руська сторона державно-правний акт, який творила — розуміла так, як його інтерпретувала польська шляхта XVI в., а з нею й нинішні історики польського права; до того зі знаного нам кревського документу не можна також так багато вичитати. Вже сама форма кревської аплікації, що ляконічна, майже принагідна згадка в Ягайловім листі мала могучу державу східної Європи зробити провінцією Польщі та позбавити її самостійного існування, наводить поважні підозріння, чи у Креві навіть сам Ягайло здавав собі справу з далекоюсягlosti рішення, як се хотілиби йому казати розуміти деякі історики; дальше слушно повстає оправданий сумнів, чи знана нам кревська грамота є тим документом, на підставі якого наступила злука корони та великого князівства. Зачнемо від послідного питання, на яке дотепер ще мабуть ніхто не звертав уваги.

Знаний кревський документ, який є підставою усіх висше наведених мірковань польських істориків, по нашій думці, не є документом переведення злуки корони та великого князівства. В нашій грамоті зовсім не говориться, що Ягайло тим самим піддає українсько-білорусько-литовські землі Польщі, але лиш обіцяє піддати — *promittit applicare*. Колиж се мало зробитися, себто коли мав довершитися сам акт передання? — колись пізнійше. Правда

дить в значінню *sibi vindicare, asserere* та відповідає французькому слову — *s'arroprier* — собі привласнити, взяти на власність. Таким способом литовсько-руські землі сталися власністю корони. Та й се фільольогічне поясненне слова не дає нам спромоги означити, яке правне значінне мало се слово.

в креській грамоті говориться коли — *dum autem ea* (слюб і коронація) *fine terminabuntur ordinato* — отже заким назначиться день шлюбу, обіцював Ягайло охрестити своїх братів, заплатити австрійському Вільгельмови 200.000 фльоренів, відзискати утрачені Польщею землі і вкінці прилучити велике князівство до Польщі. Так як певно тамті приречення не мали й не всі навіть могли бути зреалізовані зараз, так само й прилученне великого князівства. Кожда обітниця, а тим самим й послідна, мусіла бути окремо переволжена, бож кожда з них — приміром третя, яка обіцювала відзискання утрачених Польщею земель — вимагала довшого приготовання. Тому мабуть не помилилося, коли поставимо твердження, що аж на соймі в Люблині — невиключене що аж в Кракові — зладжено формальну грамоту злуки, яку креська грамота лиш заповідала. Такий документ можна припускати появився, та на жаль до нас не дійшов¹⁾, що сильно утруднює нам засування державно-правного становища великого князівства зглядом корони в сій важній умові. Знаний нам документ не є грамотою злуки; є се до певного степеня приватний лист, яким Ягайло рагіфікував дотеперішні переговори та лиш заповідав зробити деякі правні кроки, отже є се лиш свого рода прелімінар дійсної умови. Що така грамота кілька місяців пізнійше дійсно появилася, наведемо на се докази. Після видання званої нам креської грамоти — в перших тижнях 1386 р. дійсно довершено окремо кілька правних актів, звязаних з креськими прелімінарами. В січні 1386 р. списано начерк умови в справі вступлення Ягайла на польський престіл²⁾. Важне, що в сім дипльомі Ягайло ще не є королем, а лиш великим князем Литви й Руси, що свідчить за сим, що згаданий вище креський документ не скасував ще великого князівства як самостійної держави. Начерк січневої умови мав бути потверджений на соймі в Люблині, який скликано на Стрітенне (2. лютого) сього року, де запрошено також Ягайла та його братів — *cum fratribus et terrigenis suis cuiuscunque existant conditionis*. Там по всякій імовірности (не виключене однак, що таки аж в Кракові) списано трактат в справі піддання великого князівства Польщі. Відгомін про існування такого трактату і відповідної грамоти знаходимо у листі Ягайла та Витовта з половини марта с. р.³⁾ Там говориться, що

¹⁾ Не без значіння є питання чому так важний державний документ запропастився, підчас коли інші грамоти без загальнішого значіння так пильно бережено в архіві краківської капітули.

²⁾ Mon. m. ae. XII 6. ³⁾ Mon. m. ae. II. 4, 5.

Скиргайло й Витовт остають в залозі у Ядвиги як ручителі — *pro complemendo tractatorum inter nos parte ab una dominamque Hedvigim reginam et dominos universitatis praedictos ab alia*. За який трактат заключений між Ядвигою та Ягайлом могли удільні князі литовсько-руської держави стати закладними у Ядвиги — як передовсім не за трактат про злуку великого князівства з короною; а такого окремого трактату ми якраз не маємо. Присяжні грамоти, які небавом стягано від князів, мали бути, хоч формальним, виповненням умови з Люблина чи там з Кракова.

Коли приймемо, що знана нам креська грамота не є документом передання великого князівства під зверхність корони, то мусимо з браку оригінальної грамоти опертися на тій лаконічній вістці, яку нам передає Ягайлів прелімінарний, креський лист, приймаючи, що зміст сеї записки хоч загально покривається з принципами зясованими в оригінальнім документі злуки. Беручи тепер сей зміст за підставу, чи можемо сказати, що під одним словом *applicare* Ягайло розумів, так велику перемену у міждержавних відносинах східньої Європи, що нею він зносив існування литовсько-руської держави? Оригінальний документ злуки мусів про сю справу говорити ширше, та сеї справи мабуть і незнаний нам документ згоди ясно не означав, коли вже в найблизших роках були так ріжні погляди на державно-правне становище великого князівства після 1385 р. По нашій думці автори сього плану, польські пани розуміли свої цілі та уважали їх за справу майбутности й тому не входили в подробиці, зате виконавці сього акту Ягайло і Скиргайло може й не здавали собі справи, чим правно відтепер мала стати Литва, чи мала наступити аннексія великого князівства, чи лиш якась унія. На своїм місці викажемо, що Ягайло державно-правний акт, виражений словами — *regni Poloniae perpetuo applicare* — розумів як унію, а не як інкорпорацію.

При сім насувається ще одно питання, чи сам Ягайло як великий князь після обовязуючого звичаєвого права великого князівства був компетентним довершити так важного, державного акту — як деякі викладають — зробити з литовсько-руської держави провінцію корони. Ми вже висше підносили, хто на Литві був компетентним до вирішування та до заключування таких державних актів. Там сказано було, що велике князівство як власність династії лиш за згодою всіх удільних князів могло зречися свого державного існування. Сю справу компетентно могла рішити лиш

рада князів Гедиминовичів, чого у сім случаю не бачимо. Не радили в сій так важній справі ті старі думи, які ще 1382 р. му- сіли рішати, чи відступити Орденowi тільки одну частину великого князівства — Жмудь, а не то тепер, коли ходило о долю цілої держави. Розглянувшись з одного боку у жерельнім матеріалі в сій справі, з другого боку в подіях, які зараз по коронації Ягайла наступили, можемо ствердити, що на таке рішення ледви чи була згода династій. Щоправда литовсько-руський літописець згадує, що Ягайло радився перед висланнем посольства до Польщі та угор- ської королевої з матерю, всіми князями і боярами¹⁾, а при кінці кривської грамоти зазначає, що приречення своїх послів, які вони поробили в Польщі, він ратифікує разом з низше підписаними братами та в імени неприсутних братів — *una cum fratribus nostris infra scriptis* (Скиргайлом, Корибутом, Витовтом і Лінгвен- ном) *et in persona aliorum fratrum nostrorum tam praesentium quam absentium*, однак рівночасно знаємо, що краківські тор- жества якраз щонайвизначніші українські та білоруські князі бой- котували та що деякі з них в найблизших днях проти них чинно запротестували. Годився на сей акт лиш невеликий гурток дові- ренників Ягайла, головно Скиргайло та Лінгвен. Знаємо напевно, що навіть на декого з присутних в Кракові князів (а було там їх чотирьох) як на Витовта виконано пресію. Зате не було там Любарто- вичів, Коріятовичів, найстаршого Ольгердовича, Андрія полоцького, Свидригайла, Вігунта та інших переважно князів Руси. Маємо отже докази, що Ягайло не мав уповажнення говорити в імени тих неприсутних братів, в імени яких він виступав, бо події, які згодом розігралися на сході держави, були якраз протестом проти довер- шеного акту. На Руси вибухло повстання проти Ягайла, в яким одні з неприсутних князів брали явно участь, другі скрито сим- патизували. Зі сказаного виходить досить ясно, що Ягайло рішив справу та поробив обітниці, до яких по дотеперішньому звичаєвому праву не мав компетенції; тому се діло можна було перевести в життя, однак не правом лиш иншою дорогою, звичайно приміню- ваною в таких случаях — силою²⁾.

¹⁾ Читаємо там (II. С. Л. XVII. 77.), що Ягайло радився „из своєю матерію... Уляною и со братнею и со всеми князи и бояре Литовския земли“. Та ся вістка надто загальна. Можливе, що литовська суспільність, якій безпосередно докучали хрестоносці, годилася на се. Знаємо навіть (II. С. Л. XVII. 165), що Ягайло в боротьбі проти українських і білоруських князів на корінній Литві дійсно знаходив оперте.

²⁾ Не від річи буде згадати, що в часі переговорів о люблинську

Абстрагуючи від питання, чи Ягайло здавав собі справу з того, яке мало бути державно-правне положення великого князівства в будучині та чи був він компетентним по звичаєвому праву до переведення такої умови — звернемося до самого кресьського документу та будемо старатися з нього дійти, чим саме був т. зв. креський акт. Може креський акт був особовою унією, як твердить дехто з російських істориків права¹⁾? Особовою унією умова в Крєві не була. Виходить се із ціли, яку мали на оці польські пани — її творці. Краківським кругам не залежало на тім, щоби дві держави, корона і велике князівство, злучилися в союз за посередництвом особи короля, який по смерті Ягайла міг розірватися. Їм ходило о якусь реальну, сталу злуку з великим князівством, щоби сильніше стати проти спільного ворога Ордену. В креській грамоті і також у присяжних грамотах удільних князів заєдно кладеться натиск на вічну і нероздільну злуку земель великого князівства з короною; тому вічна нероздільність обох державних організмів є одною з найважніших прикмет креської умови. Дальше у всіх актах з 1386 й слідуючих років, що стоять у якійнебудь звязи з креським актом, — недвозначно підчеркується, що велике князівство входило в якусь залежність від польської корони, а не лиш від особи Ягайла, навіть як польського короля. Немов для уособлення інтересів корони висувається часто особу Ядвиги, хоч Ягайло тоді був вже коронованим польським королем. Вкінці зобовязанне воєнної помочи, яке робили удільні князі на річ корони, недвозначно говорить, що в креськім акті ходило також о якісь реальні узли, а не о чисто персональну унію.

І знов стає перед нами друга крайність, коли ходить о обясненне правного зміслу фрази — *coronae regni Poloniae perpetuo applicare* — чи може се таки звичайна інкорпорація русько литовських земель до Польщі? Інтересне се питання з огляду на знане становище мало не всіх польських істориків права, які до того у сій справі дали найчисленнішу літературу. По нашій думці ані креський документ, ані фактичне становище великого князівства й удільних князів по 1386 р. не дає підстави

унію, коли польська шляхта покликувалася на креський акт, представник Литви Ян Ходкевич, жмудський воєвода, відмовляв йому правної сили якраз ізза некомпетенції Ягайла, що мовляв Ягайло сам без представників землі не був компетентним повзяти такого рішення. (Грушевський, Історія IV: 391.)

¹⁾ Владисірській-Будановъ, Обзоръ ст. 101.

говорити про інкорпорацію. Будемо старатися се виказати. Поставмо перед себе кревську грамоту і кілька стрічок висше від сього монументального приречення вичитаємо иншу обіцянку Ягайла для польських панів, а саме, що ужиє всіх своїх средств для відзискання страт обох держав Польщі та Литви — *regnum utroque tam Poloniae quam etiam Lithuaniae*. Отже друга держава побіч корони — велике князівство мало й дальше існувати, мало мати свою окрему сферу державних інтересів а спільний король і великий князь в одній особі спільними средствами мав дбати о добро і цілість обох держав, які як державні тіла лишилися й надалше.

Ягайло від першої хвилі по своїй коронації ніколи не переставав титулувати себе великим князем Литви та паном Руси себто звичайною дотепер титулятурою великих князів. До того сей титул не був лиш пустим звуком, але крив за собою обсяг влади на означеній території (великого князівства). Можна думати, що Ягайло робив се навіть свідомо, коли пригадаємо, що був час, коли його становище в Польщі було доволі непевне (по смерти Ядвиги) а дотеперішній польський король думав навіть про поворот на велике князівство.

Ми не бачимо зовсім, щоби з кревською умовою розірвалася єдність великого князівства як цілости, що по гадці польських істориків по 1386 р. мало статися. Центром для Трок, Полоцька, Витебська, Київ, Луцька чи Сіверщини є й надалше Вильно а не Краків; тут а не там є осередні властн. Правда на Краків звертали увагу, бо там жив їх великий князь, але осідок всіх осередніх властей для литовсько-руських земель як влади військової, фінансової є у Вильні¹⁾. Кождочасний заступник великого князя у Вильні, був ним староста чи князь, не є тим, чим був зглядом Кракова староста краківської землі або генеральний староста в Галичині. Перший був заступником неприємного великого князя, другий звичайним адміністраційним урядником, судовим чи там з иншими прерогативами, які в сім часі мав в Польщі кождий староста. Як порівнаємо приміром правче становище прилучених тоді

¹⁾ Доказом, що воєнну силу великого князівства відріжнювано від сил Польщі, може послужити скарга, яку до Риму заніс великий майстер на литовських князів Витовта, Корибута і Юрія з нагоди опанування через орденської кріпости Візни 1388 р. (Voigt IV. 50.) Здобутте приписується *Lithvanis et Ruthenis*, а Поляків обвиняється лише, що вони дозволили тамтим згромадити військо і перепустили його через Польщу, отже уділили лиш пасивної помочи.

земель Галичини з положенням українських областей великого князівства, сейчас впадає в очи ріжниця їх державної приналежності. Львівська та перемиська земля є складовою частию корони. Привилеї застерігали, що одна¹⁾ і друга²⁾ не буде відірвана від корони, не буде надана ніякому князеві на удільно-княжій праві, і лиш буде віддана в адміністрацію старост шляхотського, а ніколи княжого походження. Все те найкрасше свідчить про инше державно-правне становище Галичини, де вже в послідніх роках впроваджено численні інститути польського права, передовсім в адміністрації³⁾, а становище земель великого князівства, які й по креській угоді творили окремих державний організм під кождим оглядом.

Осідок котрогонебудь Тедиминовича на Вильні, хочби в ролі Ягайлового заступника, збирає около його особи авреолу велико-княжї гідности, яка як марево грозить позиції Ягайла на Литві (Скиргайло, потім Витовт). Навіть такого нездарного княжича на Вильні, яким був Скиргайло, — публична опінія внутрі держави й за границею мимовільно визнає великим князем, що є доказом, що велике князівство ані на хвилю не стратило свого характеру як органічної цілости.

Великий князь і велике князівство істнували також по креській умові — великий князь разом з гідністю короля в особі Ягайла, велике князівство як окрема державна одиниця. Тому креський акт не був інкорпорацією великого князівства до корони; він був чимсь иншим.

Чим отже був креський акт? Не треба все таки забувати, що по словам креських преліментарів велике князівство мало бути передане на власність короні, а не злучене лиш особою монарха або ще якимись реальними узлами. Із сказаного дотепер, чим не була креська умова, підійдемо до сути питання, до його позитивного очеркнення, чим вона була. Умовою в Крєві велике князівство ставало на віки зависимим від корони, не затрачуючи своєї окремішности як державна цілість. Креський акт був унією не лиш персональною, але також реальною й то досить тісною, при чім литовсько-руська держава входила в стан підпорядковання зглядом корони. Велике князівство має з Польщею більше справ як лиш монарха. Корона та Литва звязані обовязком взаїмної воєнної помочи без ні-

¹⁾ Ak. gr. i ziem. II. 17, III. 50.

²⁾ Ak. gr. i ziem. VII. 19.

³⁾ Гл. Грушевський: Бар. Стар. IV.

яких обмежень. Ягайло зобов'язувався не робити ріжниць у грошових видатках на потреби обох держав так, що й фінансовими середниками обі сторони мали стояти собі до розпорядимости. Не дасться однак рівночасно заперечити, що велике князівство правно ставало підпорядкованим Польщі. Вже в самій фразі — *согонае аррісаре* — міститься змісл, що головним членом нового союзного організму ставає Польща, а велике князівство підпорядкованим членом. Є навіть сліди, що Ягайло 1386 р. зобов'язувався за руські та литовські землі платити Польщі, як конкретну ознаку сеї залежності, якісь данини. Хотяй проби зі сторони Польщі зреалізувати сей обов'язок довели 1398 р. до конфлікту і навіть розриву та ніколи не повелися, фактом є, що Ядвига свої права до данини з земель великого князівства опирала на якісь нам незнаній угоді з 1386 р.¹⁾

Насувається ще питання, чи після крєвської умови кождочасний король мусів бути великим князем, чи могло велике князівство по смерті дотеперішнього великого князя та короля Ягайла вибрати собі окремого зверхника для Литви та Руси? По нашій думці не лише могло, але й повинно було вибрати, бо литовсько-руська держава як окремих державний організм, хоч короні підпорядкований, не перестав існувати і так само нема нігде згадки, що на Литві немає бути окремого великого князя, безпосереднього зверхника удільних князів. Теперішнього великого князя Ягайла, яким він і по коронації не перестав бути, мав по його евентуальній смерті заступити в Польщі король, у великім князівстві великий князь. Одно лиш застереження треба зробити, що великий князь, покликаний після обов'язуючого звичаєвого права у великім князівстві до влади, мав бути підчиненим королеви, як його велике князівство короні. Між ними мало заходити подібне відношення, як між васалем і сувереном. Отєе державно-правні засади, які по нашій думці входили з крєвських постанов.

¹⁾ Коли питання про се, яка то могла бути данина, то Прохаска (Podole ст. 278) думає, що се була данина т. зв. поліття, хоч в оповідання пруського літописця Посільге виходилоби скорше, що тут ходить якраз о нову данину, о яку не упоминалася Ядвига аж до 1398 р., не хотячи заострювати й так вже напружених відносин з руськими землями. Посільге говорить, що Ядвига написала до Витовта лист „und schreib yn erin liben bruder und bat yn, das her ym sulde lassin gedechtig sin, wie der ir luchte furste, ir herre, der koning von Polan ir dy lant czu Russin und Littoven bescheyden hette in der morgingabe und gegeben uff dy czii, als sy yn genommen hette czu eyme herren; und bat yn, das her tete als ir lieber bruder und getruwer, das her ir nemeliche czinse nemelicher landen beschilde, die ir jerlichin wordin gegeben und vorguldin (Scrp. r. Pruss. III. 219).

Та з крєвським актом великий князь безпосередній зверхник великого князівства, васаль короля — коли схочемо вже й даліше послуговатися позиченою фєвдальною термінологією — став королем Польщі — своїм сузереном. Тому до Вильна як свого заступника у велико-княжій уряді в своїм імени міг вислати кого иншого, та вислав його не король, але великий князь Ягайло, бо інститут великого князя не перестав існувати. Права установляти когось у великім князівстві на своє місце не відмовляли йому навіть найбільше самостійницькі кола в литовсько-руській державі, а з ними й великокняжа літопись¹⁾, бо всі знали, що Ягайло був великим князем. Се все однак не спинило еволюції, яку за наш період переходило фактичне й правне становище великокняжого заступника — від ролі генерального старости до признання для великого князівства окремого великого князя ще за життя Ягайла, що сталося 1401 р. Приглянемося сій еволюції.

В часі Скиргайлового заступства у великім князівстві Ягайло мішається ще до всіх справ; часом залагоджує Скиргайло деякі справи сам, однак точно по вказівкам короля — великого князя. Якнебудь Ягайло виконує на Литві та Русі верховну владу безпосередньо (наданне маїдебурського права Вильну,²⁾ мир з Орденом 1391 р.³⁾) чи посередньо при співучасті Скиргайла — треба сказати, що ролі великокняжого заступника на Вильні Скиргайла не взнеслася висше ролі кожного удільного князя лиш в особливий спосіб протєтованого, а з огляду на ціле велике князівство висше ролі Ягайлового урядника. Великим князем підчиненим польському королеви фактично й правно все ще був Ягайло, а лиш у своїх князівствах, наданих йому Ягайлом, себто у князівстві троцькім та полоцькім, мав Скиргайло такі права як кождий удільний князь; всюди впрочім виступав він тільки як намісник — урядник Ягайла. На доказ вистане згадати розрізненне, яке робить Ягайло між шляхтою підданою йому як великому князеві, а окремо Скиргайлови при наданню привилєю з 1387 р. Там говорить, що привилєї надається Литовцям „рицарям або боярам підчиненим нашій власти а го-

¹⁾ Гл. П. С. Л. XVII, ст. 416. „Родословіє великих князей Литовського князства... По сем Ягайло вят бисть в Краков и коруноваша его крадем Польским в Кракові а на Вильне устави брата своего Витовта". Хоч ся вістка часово не вірна, все таки інтересна тим, що той на загал неприхильний для Ягайла список признає йому право установляти когось на своє місце у великім князівстві.

²⁾ З р. 1387 (Собр. древ. грам. II, 1).

³⁾ Voigt, IV, 91.

говно підданим вельможного князя пана Скиргайла князя литовського, троцького і полоцького¹⁾ Так само дістав Скиргайло деякий вплив на заграничну політику, він може навіть під деякими услівами самостійно пактувати з Орденом, однак лиш щодо наданих йому литовських земель і Жмуди,²⁾ зате справи заграничної політики цілого великого князівства належать до Ягайла; до сих справ в перших роках по креській акті уживає він звичайно польських панів.³⁾ Згадати належить, що вже тепер прийняв Ягайло титул — *princeps supremus*,⁴⁾ якого уживає тільки в перших роках за намісникування Скиргайла, потім сей титул виходить з ужиття і появляється аж по 1401 р. Що означає сей новий титул? Титулом *supremus principatus* — *supremus princeps* зазначає Ягайло найвищу, привязану до польської корони власть короля над великим князівством і над князем, що виконував на місці великокняжу власть без огляду, чи се був лиш управитель великого князівства — отже заступник великого князя, чи таки дійсний, настановлений великий князь, лиш зависимий від короля після постанов креського акту. У сім случаю відносно Скиргайла зазначував Ягайло також свою фактичну великокняжу власть, себто зверхність над удільними князями зі Скиргайлом включно. Його поставив він щоправда „висше усієї братії“, однак тим не зробив його великим князем, ані не віддав влади над прочими князями у його власнім імені. Відзначенне Скиргайла „висше усієї братії“ не було державно-правним актом, але актом особистої прихильности для нього зі сторони короля і великого князя Ягайла. Титул *princeps supremus* мав дальше зазначити, що у великім князівстві є хтось висший навіть від сього, що фаворитований Ягайлом засів хвидево на Вильні та в імені великого князя Ягайла управляв Литвою. Ся потреба показалася тим конечнійшою, що правні засади положені в креській акті і стверджені *ex post* численними присяжними грамотами князів не мали тут на місці такого значіння, яке їм приписували в Кракові.⁵⁾ Як вже згадано на своїм місці, ідея самостійного великого князя була

1) Ягайло надає права *universis ac singulis Lithuanis armigeris sive boiaris nostrae ditioni ac signanter illustribus principis domini Skirgaylonis ducis Lithuaniae et domini trocensis et polocensis etc. subditis*“. (*Zbiór praw lit.*, ст. 1).

2) Скиргайло 1388 р. заключає перемир'я з Орденом і зобов'язується його придержуватися „*cum omnibus nostris hominibus nobis subiectis terre Lithuaniae*“. (*Voigt IV*, 51.)

3) Гл. *Voigt IV*, 47.

4) Гл. *Zbiór praw lit.* ст. 1, *Mon. m. ae.* II, 13, XII 9, 11, 12 і інші.

5) Сю справу порушуємо ще низше при нагоді виленької унії.

на Литві та Русі так жива, що хто з Гедиміновичів засів у Вильні, ставав в очах суспільности великим князем; Вильно скривало в собі покусу. Сю обставину зручно використовували хрестоносці, в яких інтереси лежало, щоби думки Поляків убрані в Крєві в форму умови, не були переведені в життя. Вони свідомо зачинають поминати великого князя Ягайла, а титул великого князя у зносинах з велико-княжим заступником віддають управителеви Скиргайлови,¹⁾ що дало притоку декому з нових дослідників до твердження, що вже Скиргайло був великим князем.

Крєвський акт, навіть у такім значінню, як ми виложили, не знайшов признання на Литві а тимменше на Україні та Білорусі; він все був тут чужим і незреалізованим. Велике князівство, як цілість підпорядковане короні, правно свою самостійність стратило, в дійсности однак її задержало доси, доки право не уступило перед дійсністю і фактичний стан не створив нового права. Як довго йшов спір про особу, яка має сидіти на Вильні, спір не набрав принципового характеру під правним оглядом, зате всякі старання корони, виконувати свої зверхні права у великім князівстві, відразу не поведися. Маємо вісти, що збиранне данини у великім князівстві стрічалось з різким опором суспільности; ексекуції треба було переводити силою,²⁾ що під кінець XIV. в. довело до явної революції проти якихнебудь прав корони до великого князівства. Треба було вирівнати розріз між правом на папері та життям. Згадана вже партія Сєндзівоя каліського була склонна перевести ґрунтовну ревізію крєвських постанов, себто усанціонувати існуючий лад, ратуючи хоч союз з великим князівством. Частинну лиш ревізію крєвської умови, а тим самим еволюцію державно-правних взаємин між Польщею та великим князівством, прискорив особистий спір Витовта з Ягайлом о свою „отчину“ — свій уділ. Сей спір задля талановитости першого, а непопулярности крєвського акту у великім князівстві, прибрав характер державної кризи, що вирівналася в острівській згоді 1392 р.

2. Острівська згода 1392 р.

Рєвізія державно-правних відносин у великому князівстві в острівській згоді після другого повороту Витовта на Литву та

¹⁾ Звернемо увагу на документ досить вчасної дати, бо з 1387 р. (Mon. m. ae. VI, 34). Лівонський майстер, Robin de Elez, заключаючи зі Скиргайлом мир, титулує його „supremus dux Littovie“.

²⁾ По оповіданню Посільге, Ягайло мусів виправлятися на Русь походом проти князів „die em seyne czins hatten uffgehalten“ (за Прохаскою — Podole, ст. 278).

звороту йому троцької отчини з усіми консеквенціями — є тісно звязана з питанням про правне становище князя, що сидів на Вильні та його відношенне так до удільних князів, як і до Польщі. Реальніше сказавши, ходить тут о питання, чи острівська згода змінила лиш особу на виленським великокняжім замку (місто Скиргайла Витовта), чи й правне становище резидента; далше, чи Витовт став як дотепер Скиргайло лиш заступником Ягайла у великокняжім уряді, чи він сам став великим князем литовсько-руського державного організму? Тут виринає нове засадниче питання, а саме, коли настановлено знова у великим князівстві окремого великого князя, себто коли сю власть перенесено з особи Ягайла на иншу особу, чи в Острові чи аж пізнійше у Вильні (1401).

Загал польських істориків, що займався тими історично-правними питаннями твердить, що в острівській згоді у відносинах між короною та великим князівством ніщо не змінилося, що кресьська умова зістала далше при своїй повній сиді. Зате є ріжниця гадох у питанню, чим особисто був Витовт після постанов нової згоди. Одні¹⁾ обстоюють погляд, що Витовт і по Острові лишився у великим князівстві тим, чим був Скиргайло і навіть чим був Ян з Олесніци — одним із удільних князів лиш з властю генерального старости управляти Литвою в імени Ягайла. Другі є думки, що мимо важности кресьської умови Витовт вже в Острові став великим князем на підставі родинної умови — отже є се право родинне, не державне. Витовт немов *ad personam* дістав лиш титул великого князя²⁾. Рівночасно однак ті самі дослідники константують, що обсяг влади великого князя постійно змінявся і острівський акт був лиш граничною точкою одної зі стадій в еволюції великокняжої влади взагалі, якої початку треба вже шукати у відношенню Кейстута до Ольгерда. В острівській згоді Витовт не дістав ще велико княжої влади, а як доказ наводять се, що й по острівській згоді Ягайло вмішується в справи великого князівства, а загранична політика Витовта все є услівна і зависима від затвердження Ягайла. Всі ті однак міркування не доходять до пожаданих результатів тому, що їх автори переочують найважнійшу річ, а саме — о що властиво ходило в острівській згоді

Чим була острівська згода, зрозуміємо, коли звернемо увагу на

¹⁾ An. Lewicki, Kiedy Witold str. 425 i ssq.

²⁾ Balzer, Unia horodelska str. 3 i ssq. На нашу думку тяжко признать острівським змінам лиш значінне родинного права, коли тут входили в гру такі важні державно-правні акти як реституція великого, троцького князівства, передача виленського князівства в уживанне Витовтови й т. д.

її ієнезу та предмет спору між Кейстutowичем Витовтом та Ольгердовичем Ягайлом. Стремлінням Витовта по першій і другій утечі в Орден було — дістати фактичне та правне становище свого батька в державі, себто велике, троцьке князівство з підлеглими йому волостями та самостійне становище Кейстута у литовсько-руським, великим князівстві — *hereditatem et patrimonium* — як говориться в острівській грамоті. По першій помирненню з Ягайлом дістав Витовт від нього на се приреченне й тим поясняється участь Витовта в крєвським акті та в крєвським торжествах, як також його тиха згода на переведенне крєвської умови проти волі удільних князів. Від перших днів по крєвським переговорах, коли Ягайло почув, що його сили ростуть, зачав він ломити пороблені обітницї, від тоді також дається початок опозиції Витовта до крєвського акту¹⁾. Тепер в острівській згоді Ягайло рішився чесно додержати обітницю та віддати йому — *hereditatem et patrimonium* — себто батьківське становище. Знаємо, що воно опиралося на діярхїї двох великих князів, причім Ольгерд мав лиш першенство. До сього тепер знов повертало. Витовт дістав свою батьківщину, узнаючи у великим князівстві першенство старшого, великого князя Ягайла. Про відновлену діярхїю згадує також острівська грамота, коли говорить, що велике князівство є повірене опіці обох князів — *populus domini utriusque vigilanciae creditus*²⁾. В Острові повернули відносини з сімдесятих років. Та в міжчасі стався крєвський акт, який ціле велике князівство вводив у стан зависимости від корони, чого не було за життя Кейстута. Правда великий князь троцький Витовт вже тепер, коли діставав свою батьківщину — *totalem hereditatem et patrimonium*, — був готов узнати новий правний стан, та крєвська умова мусіла силою фактів впровадити дальші новости — як прями консеквенції з попереднього, що стали частю змісту острівської згоди. Старшого великого князя у Вильні — на Литві — не було; він сидів у Польщі. Чиж можна було тепер віддати заряд великого князівства в руки ієнерального старости, що управлявби ним в імені Ягайла або й в руки Скиргайла тоді, коли в недалеких Троках сидів талановитий Кейстutowич справді молодший, але все таки другий великий князь? Виринула конечність не кому иншому, а якраз йому віддати не лиш провід цілого великого князівства, але й особистий уділ Ягайла — виленське кня-

¹⁾ Пригадуємо цитовану вже нами Скаргу Витовта (I. с.).

²⁾ Гл. Мон. т. ае. XIV, ст. 497—8. і VI. ст. 960.

зівство в заряд. Тому тепер власть Витовта стала дещо инша як генерального старости або заступника Скиргайла. Владу молодшого великого князя троцького розширено територіально на ціле велике князівство, отже й на уділи, які він дістав в тимчасове уживання, чим віддано йому провід цілого великого князівства; Ягайло полишав собі в цілім великім, литовсько-руськім князівстві лиш гідність старшого великого князя та прероґативи, які посідав колись Ольґерд зглядом Кейстута та його троцького уділу. З острівської грамоти недвозначно виходить, що в новій умові наступило взаїмне уступство. Ягайло віддавав Витовтові батьківщину і крім сього добровільно розширив його владу й на свої уділи та віддав йому, молодшому великому князеві провід цілого великого князівства. Витовт зі своєї сторони узнав свою зависимість від Ягайла не лиш як від старшого великого князя, але й від короля — чим апробував креську умову¹⁾. Се обосторонне уступство знайшло свій вислів в тексті острівської грамоти. А ми знова — пише Витовт — бажаючи зі своєї сторони примінитися до прихильности Ягайла — *nos autem volentes se domini Wladislai regis voluntatibus conformare* — присягаєм вірність, поміч і т. д. не лиш за новонабуті землі, але й за цілу батьківщину — *patrimonii totali*²⁾. В острівськім акті наступили зміни головно у внутрішніх відносінах великого князівства; креська умова тут не дізнала суцних змін. Витовт відзискував своє старе право, а не набував його з ласки великого князя Ягайла приміром як Скиргайло своє дотеперішнє становище. Силою свого батьківського права вернув знов у Троки молодший великий князь, а на підставі умови став він зверхником всіх удільних князів. Ягайлови підлягав він як старшому великому князеві, а за посередництвом старшого великого князя Ягайла, польському королеви Ягайлови. Ягайло лишився ще великим литовсько-руським князем, хоч без території адміністрованої безпосередньо; її він за инші уступки — узнання креського акту — передав в уживання молодшому великому князеві.

¹⁾ В доказ узнання прав корони зложив Витовт окрему грамоту на вірність Ядвизи (Mon. т. ае. VI. ст. 959—60).

²⁾ Інтересне, що не лиш острівська грамота, але й Длуґош робить різницю між батьківщиною Витовта та землями відданими йому лиш на уживання — *possesiones tenutae*. Сі другі Ягайло все собі резервував як пристановище на лиху годину.

Найважнішим аргументом для тих, що обстоюють гадку, неможливість то в острівській згоді не наступила взагалі ніяка зміна крім осіб, є се, що Витовт по 1392 р. у польських жерелах не носить велико-княжого титулу. Се дається тим пояснити, що від Витовта вимагала лояльність зглядом старшого великого князя у письмах до нього уживати якогось низшого титулу для зазначення, що перше місце у великім князівстві належить кому іншому. Та ся практика, якої держаться на загал лиш польські жерела¹⁾ та грамоти з велико-княжої канцелярії до Польщі, не находить примінення у руських²⁾ та німецьких³⁾ жерелах, які стало та в спосіб наскрізь категоричний віддають Витовтові велико-княжий титул. Однак титулятура у великім князівстві в сих часах взагалі, а передовсім що до Витовта в періоді по острівській згоді, так різна та непевна, що на ній годі щонебудь будувати, як дехто хоче,⁴⁾ бо маємо случаи, в яких навіть удільні князі носять титул великого князя з огляду на своїх князів другої класи (служебних).⁵⁾ З другого боку можнаби навести цілий ряд грамот Витовта з перед 1398 р. не до Польщі, а до Ордену, до українських князів і т. д. з титулом великого князя.⁶⁾ З чого виходить, що аргумент витягнений з титулятури цього часу сам за себе небогато говорить.

Заходить з черги питання, чи міг Ягайло кожної хвилі усунути Витовта з його становища так, як Скиргайла. На се питання притакуючо відповідає дехто з польських істориків,⁷⁾ хоч на нашу думку без слушної підстави. Становище Витовта в троцькім уділі

1) Длугош також не знає ще 1392 р. великого князя Витовта, лиш говорить про його — *regimen et administrationem*, хоч Скиргайло має його — *in singulis* — слухати. (Op. XII, 499—500, 502).

2) Никонівська копіяція (П. С. Л. XI. 155 і sq.) говорить — о великом княженіи — Витовта; у інших руських літописях читаємо, що Витовт став — господарем на литовской землі — що значить, великим князем в найповнішій значінню (П. С. Л. IV. 101, V. 246, XI. 161 і sq.; Daniłowicz, Kronika ruska, str. 51).

3) Гл. Voigt, V. 83, 107, VI. 36, 44, 112 і много інших; для приміру наводимо лиш декатрі. Аргумент Левіцкого, що Посідьге (Scrp. r. Pruss. III. 179) не говорить нічого про велике князівство лиш каже „*sy welden im alle dy landt yngegeben, dy sinem vader Kynstottin vor hetti gehort*“ не говорить нічого проти велико-княжої гідности Витовта, а промовляє лиш в тім зміслі, як ми вище вложили, бо зі землями Кейстута — з троцькім уділом була звязана гідність молодшого, великого князя.

4) Lewicki, Kiedy Witold...

5) Гл. Ак. З. Рос. I. 7. „Се аз великій князь Дмитрей Ольгердович...“

6) Mon. m. ae. VI. 117, 127, 140, 179 і т. д.

7) Lewicki, l. c.

з титулом молодшого великого князя включно опиралося — як сказано — не на волі Ягайла, але на праві дідичности, а тільки у прочій частині держави на окремій умові зі старшим великим князем. Першої частини його земель — отчини — Ягайло не міг йому відібрати під ніяким усьлівем, хіба що Витовт бувби провинився в чимсь проти обов'язуючого удільно-княжого права; зате виленський уділ та великокняжу владу над цілим великим, литовсько-руським князівством міг Ягайло кожної хвили відібрати, стягаючи рівночасно на себе консеквенції, які виходили з розв'язання острівської умови. В сім случаю згідно з постановами острівської згоди Витовт зі своїм троцьким великим князівством ставав зглядом короля та польської корони без обов'язків; креська умова переставала тоді його обов'язувати; бо якраз між іншими усьлівами також за ціну проводу та першого місяця в управі великого князівства Витовт узнавав креську умову. До таких консеквенцій очевидно ні Ягайло, ні польські пани не хотілиби були допустити, через що влада Витовта вже в Острові була в дійсности спетрифікована. Отсе були правні норми, які постановлено в Острові. Найблизці літа показали, що не лиш яканебудь фактична влада короля та старшого великого князя в одній особі була тепер на Литві та Русі побіч молодшого великого князя неможлива, але й правне відріжнюванне двох великих князів, з яких лиш молодший сидів на Литві та у Вильні, стало ілюзоричним. На Литві перестають відріжнати молодшого великого князя — тепер з фактичною владою над цілим великим князівством — від старшого великого князя — тепер резидуючого у Кракові без безпосередньої влади на Литві. Практичне життє готувало нову перемену обов'язуючого права в напрямі признання Витовта й правно одиноким великим князем Литви та Русі. Тепер йому се тимлекше удавалося, що за кілька літ його панування стояли за ним вже ширші верстви литовсько-руської шляхти, служебних князів, магнатів та боярства, для яких існуванне окремого великого князівства з окремим великим князем було жерелом їх значіння, zagrożеного за Скиргайла на добре щораз численніше насиланою шляхтою з Польщі.

Для нас інтересна ще одна справа, кому на підставі острівської згоди мали підлягати удільні князі України і Білоруси? На підставі умови між Ягайлом та Витовтом безпосереднім їх зверхником був Витовт; навіть донедавний резидент на виленським замку, поставлений свого часу „висше усієї братії“ — князь Скиргайло мав тепер в спільних справах для цілого великого князівства слухати

Витовта.¹⁾ Посередньо всі удільні князі підлягали верховному, себто старшому великому князеві; та як сказано у практичнім життю ся зависимість слабне, аж доки під кінець XIV в. не сходить до зера, підготовляючи нове уложенне правних відносин удільних князів до центральної влади великого князівства. Як примір з сього часу наведу протпкнязівський похід Витовта. Безперечно ся акція діялася за згодою Ягайла та Польщі, однак чи приходила кому з удільних князів на гадку їх зависимість від Ягайла? Не маємо сліду, щоби котрийсь з удільних князів навіть робив старання відкликатися від Витовтового рішення до старшого великого князя — короля. Весь їх гнів і руської суспільности звертається проти Витовта,²⁾ подібно як „непослушенство“ Витовтови, а не Ягайлови було претекстом, щоби оден зі зруччя Ієдиминовичів опинився в краківській цитаделі, другий у виленській, а инший як збіглець на кормленю у Москві. Фактичної великокняжої влади Витовта у всіх напрямх не можна заперечити. Вона була дуже мало обмежена та сягала аж до можности вводити глибоко сягаючі переміни на всіх царинах державного життя великого князівства — до зміни старих інститутів державного литовсько-руського права включно. Велико княжий літописець дає нам на се аж надто багато доказів.

Не від річи буде згадати про ролю Витовта в уділах старшого великого князя, які належали все ще тепер до Ягайла, хоч уживав їх Витовт. Становище Витовта в них не виходило поза право уживання, зате всі прочі права власности були при Ягайлі. У виленськім уділі лиш сам Ягайло міг дати дозвіл на перехід якихсь дібр у инші руки або на такі фінансові трансакції, які на довший час обтяжували скарб удільного, виленського князівства, чого не треба було в прочих землях держави. Зілюструймо се одним, чи другим приміром; на се, щоби село Туденишки записати виленській капітулі³⁾ треба дозволу та згоди Ягайла — *ex mandatu et consensu... domini Wladislai* — пишеться в грамоті, а се тому, що се село лежало у виленській області, а запись на річ церкви зменшувала на все доходи виленського князя. Противно, коли ходило лиш про обтяженне скарбу великого князівства — се рішає сам

¹⁾ Длугош, Op. 502 „mandans, ut Alexandro Withawdo Duci in singulis pareat“.

²⁾ По упадку Смоленська (1395) — пише Никонівська літопись — скрився князь Юрій Святославич до свого тестя Олега рязанського у великій тузі за отчиною, бо ніколи не було такого горя „якоже нині пострада от Витофта лукаваго и неситаго чюжая визхищати“ (П. С. Л. XI, 162).

³⁾ Baliński, *Historya Wilna* I. ст. 101—2.

Витовт. Так приміром платню виленському єпископови з велико-княжого скарбу визначає Витовт самостійно¹⁾; иншу платню для того самого владика з польського і литовського скарбу визначають спільно Ягайло і Витовт.²⁾ Згадані три правні акти, належно порівнані, освітлюють нам з одного боку ролю Витовта у великім князівстві і зокрема у виленськім уділі, з другого боку обсяг інте-ренції Ягайла. В першім случаю ходить о уділ Ягайла як одного із князів і то в справі княжих дібр — тому у сім случаю потрібна згода Ягайла як власника удільного виленського князівства. В другім случаю обтяжувано публичний скарб великого князівства, тому тут рішає сей, що сповняє обовязки великого князя, себто Витовт. У тре-тім акті ходить о такі самі тягарі на рахунок польського та литов-сько-руського скарбу, тому справу рішають провідники обох дер-жавних організмів — Ягайло та Витовт спільно, а Витовт, на якого території жив обдарований владика, лиш посередничить у переведе-нню спх фінансових зобовязань в життє.

Ягайло не лиш як великий князь, але й як польський король, зверхник великого князівства, мав право наглядати, що діється з великим князівством зависимим від корони. Тому загранична політика великого князівства по думці крєвської умови остаточно опиралася о корону. Хотьй сам Витовт веде переговори та заключає угоди, однак їх мусить апробувати Ягайло. Твердження польських істо-риків, що до 1399 р. загранична політика великого князівства спочиває лиш в руках корони, треба розуміти в сей спосіб, що до ко-роля належала лиш остаточно апробата. Так представляється справа заграничної політики великого князівства з правної сторони; на ділі однак велике князівство веде заграничну політику самостійно з тим, що вона не може звертатися проти Польщі. На підставі жерел можна виказати, що у великім князівстві не ідентифікували польських інте-ресів з литовсько-руськими; вони не йдуть проти себе, але побіч себе. Нераз Витовт веде переговори лиш за Литву та Русь³⁾, не

¹⁾ І. с. ст. 162.

²⁾ Ibid. Гроші мав давати польський скарб, мід литовський скарб.

³⁾ Гл. Voigt V. 107 (або VI. 44). В обох случаях майстер хрестоносців веде переговори о завішення оружя лиш з Витовтом: „Wir Bruder Conrad v. Jungingen... thun kund... daz wir mit dem Irluchten fursten und herren herrn Alexandro ander Wytawdt Grossfursten czu Littoven etc. eynen ganczen steten frede ufgenommen haben zu halden... daz bynnen der egenannten czeit deme egenannten herren Alexandro und allen sienen landen als Littoven und Russen ader wy sy genannt sien... Гляди також Mon. m. ae. VI. 128—30, 134, 137, 140—3.

оглядаючися, як до них поставиться корона, а заграничні держави зовсім добре відрізняли спори з короною від конфліктів з великим князівством. Маємо случаи, що в часі перед 1399 р. умови мимо згоди Польщі не доходили до результату, коли на них не згоджувалося велике князівство. Наведемо інтересний случай з останніх років XIV в. Цісар Жигмонт рішився 1397 р. посередничити між Орденом та великим князівством. В листі до великого майстра пише він, що чув від польського короля і його ради, що ще є малі різниці між Орденом та Витовтом — *das noch umb kleinē Sachen zwischen euch und herzog Wytowt unseim libin bruder und irn landen ufstosse sin* — тому радить хрестоносцям докінчити заключенне мира з Ягайлом і з Витовтом.¹⁾ Незгода Витовта на точки, що відносилися до великого князівства, спиняла підписанне мира, на який вже годився король, з чого виходить, що санкція Витовта не була чимсь додатковим, лиш помічним чинником, але була конечно потрібною не менше, як санкція короля. Згаданий висше мир по всіх своїх вступних працях мав остаточно бути миром з Ягайлом і Витовтом. До 1398 р. Витовт не відмовляв Ягайлови права — на велике згіршення Ордену²⁾ — забирати за границею голос і в справах великого князівства,³⁾ хоч переговори спочивали лиш в руках Витовта⁴⁾. В останніх роках перед салінським переворотом щораз частійше лучаються виїмки з сього правила так, що в гродненських прелімінарах (1398 р.) апробату короля усувається на останній плян; вона може бути або й не бути, а се залежить від того, чи пактуюча сторона сама королівського потвердження жадає, чи ні.⁵⁾

¹⁾ Гл. Bunge, Urkb. IV. 1458 а також 1439—40, Voigt V. 95.

²⁾ В 1397 р. писав великий майстер до електорів „*zum irsten, das undir den Polan, Littoven und Russen als gresse Gemeynschaft ist, das sy offenbar sprechen, was Littoven und Russen angehet, das geht auch an das Rich zu Polan...*“ (Voigt IV. 94).

³⁾ У відповідь Ордену, який від Витовта 1396 р. зажадав доказів, що Литва вже є християнською — такє відписав Витовт: „*gehorsam solde her gerne sin mit den sinende heiligen Romischen kirchen, und do were der konig von Polan, der obirste von Littowen, dem her ouch gehorsam were.*“ (Bunge, Urkb. IV. 1421).

⁴⁾ Гл. Mon. m. ae. VI. 140, Voigt V. 83, 107, VI. 44.

⁵⁾ Гродненські прелімінари з 23/IV. 1398 р. (Mon. m. ae. VI. 179, Bunge, Urkb. IV. 1470) інтересні тим, що ними увійшло велике князівство на шлях самостійности та являються через се немов початком салінського перевороту. Витовт титулує себе в сім документі великим князем — *von gotes gnaden grossfurste czu Littaven* — та каже, що цілю гродненської конференції було підготовити мир з Орденом — *um einen ewigen frede*

Все висше сказане про вплив короля на заграничну політику великого князівства, мало приміненне в таких умовах з сусідами, у яких була інтересована Польща, отже з Орденем, цісарем і т. д. — словом, зі заходом. Зате у своїх відносинах до східних держав, як Москви, північних республік і Татар, Витовт не перестерігав сього права корони.¹⁾ На сході мало велике князівство вільну руку. Збираючи сказане виходить, що вступні переговори, дрібні умови та прелімінарі мира мав право укладати сам Витовт; самож заключенне мира належало до обох володарів, в першій мірі до Ягайла. В дійсности однак заграничну політику зі західними державами, що могла дотикати й польських інтересів, вів Витовт зі застереженням королівського потвердження, у східній політиці мав Витовт вповні вільну руку. Практика вела до засади — самостійна загранична політика, лиш незвернена проти Польщі. Найближша умова мала сю норму усанкціонувати; її прискорив зростаючий вплив боярства, якого згода, також в справах заграничної політики, значить навіть більше, чим апробата старшого великого князя та короля Ягайла. Згаданою висше гродненською умовою (1398), особливо її кінцевою постановою, велике князівство вступило вже на шлях самостійної заграничної політики, бо зобов'язувалося до строгої неутралности на случай польсько-пруського конфлікту.

Не менше чим у заграничних справах — показалося, що ідея самостійности внутрі великого князівства була ще надто сильна.

zwischen uns und unsern landen, alze Littaven, Ruessen und anderswo si gelegen sint Першою точкою прелімінарів були територіяльні справи — das herczog Wytawt abtreten solle alle die landt, які нивше означувано. Під кінець було застереження в справі королівського підпису — und ap der egeschrebene herre homeister des bogern wirt, so sol herczog Witawt, ap her wil und ap is im gefellet, allir desir berichtunge schiken eine bestetegunge von dem konige von Polan und dem ingesegel siner maiestad. Зате всякі додатки, які мали увійти в трактат, повинні бути потверджені Витовтом і його боярами — versehen mit sinen und siner baioren ingesegele. Вкінці зобов'язувалися обі сторони не перепускати через свою територію ніяких військ, а також християнських, які йшлиби війною проти одной з пактуєчих сторін. Послідній додаток був звернений проти Польщі.

¹⁾ Вже 1393 р. заключив Витовт союз з великим князем тверським (Mon. m. ae. VI. 107). В сій умові Витовт виступає зовсім самостійно як „великий князь литовській и иных руских земель государ“. Оба володарі зобов'язуються взаємно собі помагати та нормують господарські та торговельні справи своїх земель. Подібно 1396 р. заключає Витовт умову з єпископом Дорпату (Bunge, Urkb. IV. 1415). Зі сторони Витовта виступає Андрій, виленський єпископ, його кашітула і бояри.

Як довго йшло тільки про становище нового великого князя, розв'язане вчасні острівською згодою, справа оборони самостійности литовсько-руської держави не набрала актуальности, зате старанне корони реалізувати свої права, передбачені мабуть в оригінальнім креськьім документі через побір данини, збудило сильну опозицію й то сильнішу на Русі, чим на Литві, де все таки дань для Ягайла могла уходити за престації на річ старшого великого князя з його особистих уділів. На Русі зроблено з сього державно-правну kwestію. Пруський хронікар Посільге, що мав знамениті відомости про сучасне положенне великого князівства, з нагоди революційного кроку на салінськїм зїзді кидає нам світло на се, як литовсько-руська суспільність розуміла правне становище своєї держави зглядом корони по креськьім актї.

Коли надійшов лист Ядвиги, у якїм жадала вона данини з руських земель, як записаного її Ягайлом віна — ставить Витовт зібраним удільним князям, служебним і боярам питанне, чи вони узнають себе за підданих і чи платитимуть дань Полякам? Зібрані одноголосно — *gemeynlich* — відповіли, що вони все були вільними і що супроти Польщі ніколи не мали подібних обовязків — *sie weren fry gewesen und ir eldern, und hetten den Polan keynen czins gegeben*. Своє відмовне становище аргументували тим, що хочуть зістатися при своїй давній свободі — *weldin blibin by irre irsten fryheit*.¹⁾ Для нас важне, що суспільність покликують на старину, а претенсії Польщі та якунебудь зависимість великого князівства уважає як новину, як замах на старі свободи, яких треба усіми силами боронити. Дотеперішня зависимість великого князівства від корони, зачеркнена креськьім актом, увійшла в послїдних роках XIV в. в стадію кризи. Показалася конечність доповнити се, чого не зробила острівська згода — перевести ревізію креськьої умови, усанкціонувати дійсність.

Збираючи все, що приносила острівська згода бачимо, що вона

¹⁾ Своє оповіданне зачинає Посільге характеристичною надписю: *Wy die konigynne von Polan wolde czins habin von den Littoven*. Витовт по одержанню листу від Ядвиги скликає бояр — *da bis her dy bestin der lande von Russin und von Littovin vor sich komen und frogete sie, ab sie weldin undirtenig sin den Polan und yn czins gebin alle jerlichin*. Коли боярство рішучо заявилося проти претенсій Польщі, Витовт заключає за згодою ради союз з Ордемом тому, що жадання Ядвиги узнали за засадничу справу — *das der briff der konigynne von Polan, in deme sy czinshafte machin welde die Russin und Littovin den Polan, die grosste sache sy, das sich Wytowt czu dem ordin weder hat geworfen und vorsunet*. (Scrp. r. Pruss. III. 219—20.)

не змінила відносин литовсько-руської держави до Польщі, протинно вона лиш потвердила кревський акт та знайшла для його ідеї тала-новитого сторонника. Велике князівство однак, як цілість, лишилося й на дальше немов васальною державою, зависимою від корони. Змінився лиш внутрішній устрій сеї зависимої держави. Відновлено вперше давню власть другого великого князя та розширено його компетенцію на цілу литовсько-руську державу. При Ягайлі зістали лиш права старшого великого князя, які покривалися з тими правами, які колись у цілім литовсько-руськім союзі з троцькою областю включно мав Ольґерд. Велико-княжа власть в цілім великім князівстві правно належала ще до Ягайла. Виконуванне з поручення Ягайла велико-княжої влади проворним Витовтом посунуло не лиш права молодшого великого князя, але також й права самого великого князівства о один крок наперед в напрямі самостійности литовсько-руської держави; перед живою дійсністю уступила знов мертва буква права.

Не дається заперечити, що в еволюції державно-правних відносин великого князівства до корони, на яку — як згадано — весь той час рішаючо впливав фактичний стан, 1398 рік був критичним. В міждержавних умовах з сього року великого князівства з Орденем появляються постанови, що неїували кревський та острівський акт. Ідеєю умов з 1386 та 1392 р. було створенне заціпно-відпорного аліянсу проти Ордену; він містив обовязок активної помочи для Польщі на случай польсько-пруського конфлікту, а тут являється, на случай подібної війни, постанова безоглядної неутральности Литви, звернена своїм вістрем проти Польщі. На підставі сих умов польські війська не сміли навіть перейти через територію великого князівства ¹⁾ Під кінець сього року на садінськім зїзді настучив вже й явний розрив — Витовта проголошено королем. Королівська власть в поняттю середневічного, державного права значила тільки, що повна независимість від якогонебудь володаря, навіть від універсального римсько-німецького цісаря. По постановам кревського та острівського акту був се революційний крок; однак був він висловом стремління дійсного життя, якого походу не могли спинити обі умови.

¹⁾ Щоправда гродненські прелімінарі не називали поіменно Поляків, а говорилося там лиш про перехід військ християн — *et christianum* — та інші християнські (у тогочаснім значінню католицькі) війська не могли переходити через землі великого князівства в своїй виправі проти Ордену, бо велике князівство граничило лиш з одною католицькою державою — Польщею.

3. Виленська союзна умова 1400/1 року.

Нитки, що лучили велике князівство з короною, пірвані на салінським зїзді, навязано знов вже в слїдуючїм році на дещо иншій основі, чим се порядкували дотеперїшні умови. Витовт, по словам Длугоша,¹⁾ дїставав з волї короля на доживоттє велике князівство, себто ставав самотнім великим князем Литви і Руси. Право мїшатися у литовські справи, яке ще доси мав Ягайло, та остаточно рїшати всі справи литовської держави переливав він на Витовта на час його життя, не зрїкаючися однак права до великого князівства по його смерті. Виленські пертрактації пішли дальше; вони не лиш змінюють правне становище Витовта у великїм князівстві, але також засади крєвської умови. Велике князівство перестає бути другорядною державою, зависимою від Польщі, а стає самостійним організмом та рівнорядним членом польсько-литовського союзу. Знов фактичний стан з послїдних років став правом. Коштом сих уступок корона ратувала се, що можна ще було уратувати, а саме право корони до великого князівства на крєвських засадах, хоч по смерті Витовта, та тісний зачіпно-відпорний союз обох держав ще за життя Витовта.

При новій умові змінюється також характер пактуючих сторїн. Пятнадцятилітня практика навчила краківські круги, що умови володарів між собою, хочби поперті й десятками присяжних грамот, не дають ще поруки, що вони будуть переведені в життє. Тому тепер втягнуто до пертрактацій ширші круги суспільности — бояр і шляхту, як представників обох держав. Вони мали ручити, що слабї узли, які ще вязали оба державні організми, зовсім не пірвуться. Впрочім і з огляду на зміст умови сей спосіб поступовання був конечний; бо ж хто мав ручити, що по смерті Витовта верне велике князівство знов до ролі зависимости від корони, як було умовлено в Крєві? Хиба мертвий Витовт такої поруки не міг дати. По сих вступних замітках приступимо до розбирання самої умови.

Відомости про основи виленської угоди дійшли до нас з двох сторїн, з литовської та польської — грамотою Витовта, а окремо його бояр, зверненою до Поляків, та грамотою польських панів, виставленою у Вильні, а два місяці пізнійше другою в Радомі. Щож давала виленська умова, які новости вводила вона у правні взаємини корони та великого князівства? У виленськїм трактаті русько-литовські землі

¹⁾ Длугош (Op. XII. 526) подає: „Withaudus Lithuaniae Magnus dux, cui eodem anno per Wladislaum Poloniae Regem Magnus Ducatus Lithuaniae donatus et ad vitae tempora precario concessus fuerat... виврався на Татар.

ставали знов самостійною державою, рівнорядною з Польщею з хвилею, коли останок зверхньої влади, яку над цілим великим князівством мав ще Ягайло, як старший великий князь, а на підставі кривського акту також як король — той *supremus principatus*, як звуть ці зверхні права виленські документи, переходив на Витовта. Що розуміти під сими словами *supremus principatus*, та чи їх значінше справді відповідає такому поняттю, як ми їм приписали? Їх значінше можна усталити доволі точно зі згаданих висше документів. На початку грамоти литовських панів виразом *supremus princeps Lithuaniae* означається владу, яку мав Ягайло у литовсько-руській державі перед хрещенням і вибором на польського короля¹⁾ та по виборі аж до виленської умови — отже найвисшого суверена держави, зверхника удільних князів — словом владу старшого великого князя. В такім розумінню Витовт тепер ставав володарем у великім князівстві.

Та може зайти питання, чи у виленськім трактаті Витовт не став великим князем підчиненим короні, що було допускаємим і після кривської умови; в сім случаю у правних взаєминах обох держав таки не наступилиби суцні зміни? Виленські грамоти дають нам однак можливість усталити, що в нових умовах не лиш що Витовт ставав одиноким великим князем цілої держави, але що й правні відносини між короною та Литвою змінилися; дотеперішнє підпорядкування великого князівства заступила рівнорядність обох державних організмів, злучених тісним союзом. Правда Витовт й тепер говорить, що ратифікує дотеперішні зобов'язання при короні стояти та їй помагати, а таксамо на будуче зобов'язується до сього, та він не згадує ні словом про якусь службу, підчиненнє або влученнє великого князівства до корони, що дотепер все як найстараннійше підношено. Зате позитивні дані про характер нових умов знаходимо у згадуваній вже грамоті литовсько-руських панів, у якій державно-правне відношеннє обох держав очеркнене недвозначно на засаді їх рівнорядности. Пани великого князівства зобов'язувалися за життя Витовта лиш до вірного оборонного союзу з Польщею проти всяких ворогів та до взаємної помочи — *firma fide et inviolabili sponsione promissimus et tenore presentium promittimus toto posse et viribus contra insultus quorumlibet hominum eis (scil. короні*

¹⁾ Читаємо там (Mon. m. ae. VI. 234.): *Quomodo eo tempore, quo prefati principes... serenissimum principem dominum Wladislaum regem Poloniae, supremum principem Litwannie... de gentilitatis erroribus educentes in regem regni Poloniae... assumpserunt* — тоді зроблено кривську умову. Тепер знова сей *supremus principatus* переходить на Витовта.

і польським панам) assistere et eos nullo exquisito colore unquam deserere, sed... adiuvare, eorumque profectus, commoda peragere.... velut nostrum proprium, quod et ipsi nobis pari modo tenebuntur facere viceversa. Се засади, на яких укладалися відносини між короною та великим князівством за життя Витовта; литовсько-руське боярство не зобов'язувалося зглядом Польщі до нічого більше, до чого навідворот не булаби зобов'язана польська шляхта зглядом великого князівства. По смерті Витовта мало державно-правне становище литовсько-руської держави змінитися; тоді знов найвисша суверенна власть над великим князівством — *supremus principatus* — мала перейти на корону — *plene et integre devolvi*. По Витовтовій смерті обіщувало боярство великого князівства за себе та за своїх наслідників піддатися під владу корони і їй служити — *corone et regno Polonie adherere, subici, obsequi et servire sine dolo et fraude* — а иншого пана собі не шукати. Дослівно мав повернути стан з крєвської умови, а велике князівство зі смертю Витовта мало повернути знов до ролі підручного державного організму як в Крєві. Зате виленська умова зовсім не знає нічого про се, щоби по смерті Витовта велике князівство мало зійти до значіння польської провінції, як дехто хоче. Обі держави мали тоді бути в сталій злуці — *perpetuam et irrevocabilem unionem (scil. tenere)*. На случай, колиби Ягайло помер скорше чим Витовт, велике князівство застерігало собі відповідний вплив на вибір короля; бо литовська сторона немов конклюде, якщо ми по смерті Витовта маємо бути у вічній зависимости від Польщі, мусимо знати, хто там буде панувати тоді, коли наступить умовлена злука. Словом, литовсько-руська держава мала стати тим, чим правно була в Крєві — другостепенною державою, зависимою від Польщі.

Силою своїх повних, зверхніх прав — *supremus principatus* — над великим князівством, які діставав Витовт у виленській умові, ставав він також власником виленського уділу, який в Острові віддано йому лиш на тимчасове уживання.¹⁾ Тим самим титулом мали відтепер підлягати Витовтови всі удільні, руські землі, бо в поняттю

¹⁾ Пригадуємо ще раз три ерекційні документи, особливо перший (гл. висше). Там права до виленського уділу, які зарезервував собі Ягайло, назвали ми резервою на лиху годину. У Ягайла були справді поважні побоювання, чи по смерті Ядвиги удержиться він в Польщі, про що згадує й Длугош. По смерті Ядвиги († 1399), в часі виленських переговорів, він був вже певний своєї позиції в Польщі, тому міг віддати виленський уділ Витовтови.

supremus principatus і в суверенних правах старшого, великого князя містилася влада також над ними. Виленським актом переходила в руки Витовта вся власть законодавча і виконавча у всіх сферах державного життя — судівництва, військовості та адміністрації великого князівства вже тепер по розгромі удільних руських князів доволі сентралізованого В злуці з тим прийшла повна незалежність заграничної політики; новий зверхник держави заключає вже тепер самостійно трактати,¹⁾ переводить територіяльні зміни, влучає до великого князівства нові провінції.²⁾ Щоправда польські круги та польські жерела й тепер деколи титулюють Витовта назвою князя — *dux*,³⁾ та всі інші, так німецькі як й руські грамоти, так в титулятурі як й у міждержавних зносинах, признають йому повну суверенну владу в литовсько-руській державі.

Виринає з черги питання, які права до великого князівства оставали Польщі на підставі виленських трактатів? Чи Ягайло та корона ризигували з дотеперішніх своїх прав? На се треба відповісти — ні. На лиш Ягайло, але й корона мали права до литовсько-руської держави та не зараз, лиш як спадкоємці Витовта. На час його життя, права Ягайла та корони сформуловані у креській акті, були в завішенню і аж по смерті приходили знов до сили. Корона мала знов стати зверхником великого князівства, а велике князівство мало знов, як в Крєві, стати підручним державним організмом зглядом Польщі. Короні мали автоматично, на підставі виленської умови, припасти уділи дотеперішнього, старшого, великого князя (Ягайла), а на підставі тестаменту, що вже було узгляднено у виленських переговорах, також Витовтова отчина — троцька область.

Зі своїх батьківських дібр виділяв Витовт за згодою представника корони (Ягайла) дві області, та робив щодо них застереження по своїй смерті. Одну призначував для брата кн. Жигмонта, другу для своєї жінки Анни. Першому творив він окремий уділ в Новгородку на удільно-княжій праві; Витовтова жінка Анна діставала

¹⁾ Під 1408 р. маємо щоправда записано у Длугоша (Op. XII. 570), що *Wladislaus rex et Magister Prussiae in Kowno conveniunt pacem inter Lithuaniae et Prussiae terras composituri*. Та сам Длугош аргументує, що сей крок зробив Ягайло з прихильности до Литви, бо жаль було йому своєї вітчизни — отже ходить тут радше о посередництво. До того, Витовта тоді не було вдома, бо був занятий виправою на Москву.

²⁾ Читаємо у Длугоша (Op. XII. 550) „*Withaudus Lithuaniae dux Smolnensem Ducatum... in provinciae formam rededit et Lithuaniae adiecit*. Сталося се 1403 р.

³⁾ Гл. попередня замітка.

свою область на доживоттє. Оба сі застереження також входили в життє аж по смерти Витовта. На них мусів Ягайло як представник корони дати свою згоду тому, що вони мали бути аж тоді зреалізовані, коли до корони мала знов повернути зверхня власть над великим князівством, чим немов ручив за їх додержання.

Одну справу оставлено ще неясною, чи по смерти Витовта ся другорядна литовсько-руська держава мала вибрати собі знов окремого, великого князя. З духа виленських пертракцій виходилоби, що велико-княжу гідність задумано злучити з королівською в одній особі. Сю квестію свідомо чи несвідомо пропущену у Вильні скоро підняла литовська суспільність і вона займала творців городельської унії (1413). Підносимо се длятого, що дехто з істориків права¹⁾ представляє, що виленська умова полагоджувала й сю справу, отже вносила у міждержавні відносини Польщі та великого князівства якийсь сталий стан, а не провізорію лиш на час життя Витовта, а саме, вона мала вводити ніщо більше як тільки особову унію, бо Ягайло по смерти Витовта мав стати спільним монархом. Ми старалися вказати, що постанови виленської умови на кожнім кроці узглядняли лиш стан за життя Витовта, що свобіднійше державно-правне становище великого князівства себто рівнорядність обох держав допущено лиш при його великим князюванню, та що кревський акт ще тепер не змінено; він був тільки немов в завішенню. Впрочім се виходить і з городельського акту, який трактує виленську, союзну умову — бо так булоби найвідповіднійше її назвати — як тимчасовий стан, а вихідною точкою в Городлі при укладанню нового порядку, який мав наступити по смерти Витовта, стає таки кревський а не виленський акт. В Городлі великому князівству знов лагоджено ролю підрядної держави, король має право за радою панів назначити литовсько-руській державі як підчиненому державному організмови великого князя, зате литовсько-руське боярство, як шляхта другорядної держави дістає лиш посередній вплив на вибір короля. Словом, підставою городельського акту ставала не виленська а кревська умова. Розширено її о стільки, що підрядна держава виразно мала запевненого окремого великого князя, хоч іменованого щоправда а не вибраного. Ся точка пропущена в Крєві стала головним здобутком литовського боярства в Городлі. Інша річ, що за час до смерти Витовта принесло життє дещо нового. Еволюція правних відносин між Польщею та Литвою в сім часі вже виходить поза

¹⁾ Kutrzeba. Unia Polski z Litwą ст. 489—504, 514—515.

період, що є цілю наших дослідів, а зачепили ми їх остільки, оскільки вони кидають деяке освітленне позад себе.

За права рівнорядної держави з Польщею на час Витовтового життя діставала корона щось инше — тісний, заціпно-відпорний союз з великим князівством. Литовська шляхта зобов'язувалася торжественно до неограниченої, воєнної помочи на цілі оборони Польщі — *toto posse et viribus contra insultus quorumlibet hominum eis assistere*, уважати, щоби всі інтереси великого князівства годилися з інтересами польського союзника — *bonum comune peragere velut nostrum proprium* — та всюди попірати корону морально і матеріально — *vita et rebus*. Такі самі обов'язки перед великим князівством затиала на себе корона — *quod et ipsi nobis pari modo tenebuntur facere viceversa*. Титулом сеї союзної умови велике князівство у своїй заграничній політиці не повинно було робити щонебудь на некористь Польщі, противно їй ставити перед всіма иншими евентуальними союзниками.¹⁾ Тісний союз не відбрав ні одній, ні другій державі самостійности ділання, бо сфери їх впливів, як показала послідна десятка літ, були инші та сходилися лиш на ґрунті орденських справ. Обі держави могли самостійно робити набутки, а факти, що деякі васалі одної держави почувалися до обов'язку заявити свою вірність і другому союзникови²⁾, свідчить хиба, як згідні були інтереси обох держав у заграничній політиці на переломі XIV і XV віку. По 1401 р. заграниця знала дві держави, корону та велике князівство, лиш злучені тісним союзом.³⁾ Не диво отже, що

¹⁾ Повторяючи свої зобов'язання з 1401 р., Витовт в 1404 р. прирікав (Mon. m. ae. II. 32) — *quod nullum hominum, cum quibus foederati sumus et uniti favoribus, subsidiis et quibuscunque praerogativis sua e celsitudini praeferre volumus, nec unquam contra ipsum esse, quinimo ipsum et eius coronam super et ultra et contra nostris auxiliis, consiliis et favoribus... vita et rebus... боронити.*

²⁾ В часі по 1400 р. Івашко, син Петра, молдавського воєводи, прирікає вірність Ягайлови і Витовтови. Сей документ інтересний тим, що в нім згаданій і Витовт, підчас коли дотепер молдавське господарство складало все вірність лиш королеві та короні, часом і королеві — як се виходить з грамот 1387—1396 рр. (Гл. Invent. ст. 131—3.)

³⁾ Про виленські події говорить Носільє (Serp. r. Pruss. III. 245), що — *Der konyng von Polan vorbant sich mit den Russin. Ouch mache Jagil koning von Polan uff eyn nuwes mit Wytowte eyne verbindunge und mit den Russin*. Подібно оповідає велико-княжий літописець. В Похвалі великому князю Витовту, ось як характеризує він становище свого великого князя (П. С. Л. XVII. 394—5) — *И Чевское королевство и Угорское и Польское великую честь держали, и еще и Датцкии король великую славу и дари дал славному государю князю великому Витовту...* Тогда

головно в Ордені все інтересувалися, чи на случай конфлікту з одною, і друга держава витягне з сього союзнi консеквенції. Те питання було актуальним і перед самим Грунвальдським боем.¹⁾

Питання, яке вже сучасну заграницю вводило в сумнів, чи і яка евентуально існує залежність великого князівства від корони і в нинішній історично-правній літературі не знаходять згідної розв'язки. Одні відмовляють Витовтові після виленської умови навіть велико княжї гідности та приписують лиш велико-княжу власть, не згадуючи вже про повну суверенність литовсько-руської держави та про її суверена великого князя²⁾ Інші признають йому велико-княжу гідність, та по їх думці зверхність Ягайла і корони все тревала, а ширші права Витовта були лиш хвилевим відступленням від правила. В часі Витовтового еолодіння корона і Литва творили свого рода державу держав. У великім князівстві в сім часі рішає воля Витовта, а Ягайло лиш через нього.³⁾ Наш погляд виложили ми в тягу праці.

Перед великою індивідуальністю Витовта польська сторона на час його життя зрезигнувала з переводження креського акту в життя, відкладаючи се на більше пригожий для себе час. За життя Витовта маємо перед собою дві держави, звязані союзною умовою, якої постанови, одні нормували сучасність, другі майбутність, на зовсім інших основах — про що мова висше.⁴⁾

В креській умові за її сповнення ручив Ягайло, зверхник

славний государ Витовт на которую землю гнів иміл и хотел казнати и король полскій Ягайло всегда ему помагал и помоч давал. — Абстрагуючи від панегіричного змісту похвали інтересне, що польське королівство ставиться тут у рівні відносини супроти великого князівства з чеським і угорським королівством. Ягайло є лиш союзником великого князя Витовта.

¹⁾ Длугош (Op. XII. 578—9) оповідає, що 1409 р. послі хрестоносців питали Ягайла, чи на случай війни з великим князівством о Жмудь він стане Витовтові на поміч. Ягайло не дав відповіді, — *nam neque ducem Withaudum et Lithuanos in eorum adversis periculisque deserere, neque a Lithuanis se regnumque suum volebat bellum durum.... transferre.*

²⁾ Lewicki, Kiedy Witold — покликує на фразу Длугоша, що Ягайло взяв Витовта тільки *in partem suae sollicitudinis.*

³⁾ Balzer, Unia horodelska, str. 6.

⁴⁾ В XV та першій половині XVI ст. ми свідками того самого явища, як то корона маючи все на очах ту саму ціль — інкорпорацію великого князівства — хвилево відступає від її реалізування, щоби лиш не допустити до повного розриву з Литвою.

династії та удільних князів — без династії та без удільних князів. Від цього часу змінилося дещо у внутрішнім устрою та в укладі суспільних верств великого князівства. Удільних князів розгромлено, висунено на чоло хвилево служебних та й їх голос затих, а до слова прийшло знатне боярство — литовсько-католицька магнатурія. Воно тепер ручило за сповнення виленських умов. Служебні та заплідні удільні князі України і Білоруси, які недавно на салінським зїзді репрезентували руську часть великого князівства і брали участь в проголошенню Витовта королем, мали лиш по креським взірцям узнати довершений без них акт і будучі права корони до Литви і Руси, хоч Руси й не питали про її думку. Будьто кождий з окрема, будьто на привагідних зїздах¹⁾ на приказ з Вильна виставляють вони грамоти, в яких узнають права корони до руських уділів по смерти Витовта в таких розмірах, як їх зачеркнули виленські постанови.²⁾

Згадавши вже про руські землі, треба піднести, що у виленським акті не брали в ни ніякої участі. Не то нема там удільних князів, яких вже в більшости вислано „поза преділи“, але навіть велико-княжих протегованців служебних князів, князів-намісників, намісників, магнатів та бояр з України та Білоруси. Інших причин шукати тяжко, як свідомої тенденції відсунути їх від участі в державній раді, а через се від впливу на вирішуванне державних справ тому, що не були католиками. Годі пояснати їх неприсутности при порішуванні справ, які вже від двох літ були темою дня, лиш за далекою віддаллю від Вильна, отже чисто фізичними трудностями, коли на салінським зїзді вони були заступлені та відіграли визначну роль. У відношенню до українсько-білоруської суспільности можна зауважити у поступованню Витовта засаду — покористуватися ними там, де треба було їх ужити як опозиції проти замахів на само-

¹⁾ Правдоподібно, що в Меречи около 24. лютого 1401 р. був якийсь зїзд князів, бо кілька грамот має приблизно сю дату і видані в сій місцевости.

²⁾ Такі грамоти виставляють в найблизшим часі по підписанню виленського акту князі Іван Ольгимунтович дня 12/II 1401 (Mon. m. ae. II. 27), Юрій Михайлович Корятовича з братом Андрієм 24/II. 1401 в Меречи (ibid. II. 28, Ak. З. Рос. I. 19, Invent. 378), Юрій Довгота Лінгвеновича тої самої дати (Mon. m. ae. II. 29, Invent. 377). Александер Патрикєвич стародубський зложив та у грамоту ще 31/XII. 1400 р. (Ak. З. Рос. I. 17). Та вже 1406 р. постигла сього кн. Александра доля руських, удільних князів. Ковфлікт з великим князем покінчився його увязненнем, почім він з батьком Патрикєм виемігрував до Москви. Як бачимо з сього списку, зі старих, більших, удільних князів нема вже майже нікого (Гл. Mon. m. ae. II. 27, 29, 30).

стійність великого князівства, зате при всяких порозуміннях з короною ся часть суспільности стоїть осторонь. Се свідчилоби, що Русь все ще культивувала ідею своєї української державности, а виділа її в сім часі в удільних князях литовсько-руської держави. Тепер у Вильні й руське боярство поминено, його голос і місце віддано литовсько-католицькому, на яким спирається політика виленського центра. При дослідах над заниканням українського державного життя, яке ще під кінець XIV ст. животіло в рамках великого князівства, се вельми інтересний та характеристичний момент побіч такої події, як розгромленне удільного ладу на українських землях. На чергу приходять відсування українських панів від участі при законодавній праці в державі та від адміністрації, що червоною ниткою тягнеться через князюванне Витовта. Зрозумілий отже запал на Україні і Білоруси для всякої опозиції проти Польщі, що давала луч надії загибаючій у передсмертних судорогах українській державній ідеї ще ожити. Грамоту виленської умови підписала лиш литовсько-католицька шляхта; вона ручила за її виповнення. Представників українських і білоруських земель — православну шляхту не покликано до підпису; вона зате ділом показала, що не знає змісту виленських зобовязань; коли по смерті Витовта прийшла пора їх сфіналізування.

VI. Удільні князі та корона в трех умовах.

Зі справою еволюції державно-правного відношення великого князівства до корони в нашім періоді звязане питання — у яким правнім відношенню стояли удільні князі литовсько-руської держави до польського короля. Посередньо сю справу вже висвітлено при розгляданню прав та обовязків, які по креськїм акті мали князі зглядом великого князя, а сей зглядом короля. Тепер збираючи сказане в попередніх розділах приглянемося, чи згадані у присяжних грамотах обовязки князів зглядом Ягайла відносилися до Ягайла короля, чи Ягайла великого князя та вкінці, чи стояли удільні князі великого князівства безпосередньо у якій правній зависимости від короля.

По постановам креської умови велике князівство як цілість увійшло в зависимість від корони, тому креська умова внутрішніх взаємин в державі, через се й становища удільних князів, самим собою так як не змінила, бо за всі зобовязання великого князівства як підручної держави на річ корони відповідав великий князь, а удільні князі й на будуче мали знати лиш свого безпосереднього

зверхника великого князя. Та крєвська умова принесла доволі скомпліковані відносини. Король і великий князь був до останнього року XIV ст. тою самою особою; Ягайлови королеви Ягайло великий князь зобов'язувався усіми середниками — *toto posse* — ставати у поміч. І тут жерело трудности при досліді многих питань із державного права сучасного великого князівства, бо документи сього часу не вирізняють в Ягайлі дві правні особи (хйба лиш в титулі), а знають лиш одного Ягайла. Акти з 1386—92 р. характеризує під сим оглядом така неясність, що вводить дослідника в ілюзію, немовби то з крєвською умовою спали на удільних князів якісь безпосередні обов'язки зглядом польського короля, а навіть немовби вони стали васалами корони — погляд близько споріднений з думкою, що велике князівство інкорпоровано до Польщі і поодинокі землі стали її провінціями. Такі обов'язки удільних князів заедно повторюються в присяжних грамотах, виданих по 1386 р. і в польських жерелах, зате що инше говорять руські літописи та дійсність.

Сучасні канцелярщики в Польщі не уміючи в одній особі Ягайла вирізнити особи короля і особи великого князя, старалися часто вийти зі сеї трудности в сеї спосіб, що в грамотах свого часу за представника інтересів корони у великім князівстві висувають Ядвигу з польськими панами, зате Ягайлови, коронованому польському королеви, кажуть у таких случаях репрезентувати велике князівство. Інтересно виступає така роля Ягайла і Ядвиги у ручительній грамоті за кн. Федора Любартовича з 1386 р.,¹⁾ де являється Володислав — *rex Poloniae* з одного боку аб *una parte*, а королева та польська шляхта з другого боку — *regina Poloniae et nobiles barones totius regni.... parte ab altera*. В ролі представника великого князівства перед короною виступає Ягайло так довго, аж доки не назначено на великого князя кого иншого; сам він стає повним репрезентантом корони аж по смерті Ядвиги (1399).

Та звернімся до жерел і слідім, чи в крєвськім акті взяли удільні князі які обов'язки на себе супроти корони? В присяжних грамотах з 1386—92 р. складали вони якісь зобов'язання, а тим, що їх приймав, є король, королева і польська корона — *princeps dominus Wladislaus rex, domina Hedvigis ac corona regni Poloniae*. Ся трійця стало повторяється у згаданих грамотах. Абстрагуючи від обставин, серед яких вони були видані — про що була вже мова — а через се і від їх вартости, мусимо сказати, що вони не є лиш формальною заявою без значіння, але таки щось значать.

¹⁾ Гл. Arch. Sang. I. 3, Turg. Mon. Rus. Sup. 210.

Чи отже увійшли удільні князі безпосередньо у якусь залежність від корони? Про безпосередню залежність тут не може бути мови з огляду на існування великого князівства як цілоти. Удільні князі в присяжних грамотах лиш доповняли — хоч формально — свою згоду на креський акт після вимог литовсько-руського державного права: — справді вже по умові *consequenter*, коли не можна було її добути перед умовою. Поляки хотіли тим надати новій умові ширшої підстави та зобов'язати нею й князів та ніяким способом вложити на них безпосередньо якісь конкретні тягарі поза плечима великого князя. Своїм кроком мали даліше удільні князі засвідчити, що знають креську умову і нове міждержавне положення великого князівства, що апробуючи новий стан, ручать за се, що великий князь (тепер случайно й король) його виконає. Удільні князі даліше зазначували, що мимо зміни міждержавного становища великого князівства їх обов'язки супроти зверхнього князя є даліше при своїй силі і в майбутности через великого князя можуть бути звернені в користь корони.

Відношення удільних князів до Ягайла проявилось після острівської згоди, коли власть великого князя опинилася з поручення Ягайла в руках Витовта. Наше твердження, що князі стояли й даліше в залежності від великого князя, а не короля, у фактах сього часу знаходить своє потвердження а також вияснення для років, що попередили острівську згоду. Удільні князі не знають тепер Ягайла, свої обов'язки супроти центральної влади виконують вони на руки Витовта; йому винні вони „послушенство і службу“, а се вже річ великого князя, як представника цілого державного організму сповнити на річ короля се, що належить. Велико-княжа літопись дає на се аж надто багато доказів. До виясненого вже становища приміняються також присяжні грамоти, видані в сім часі. Дотепер знали вони лиш короля, Ядвигу та корону; відтепер появляється в них і великий князь, як їх безпосередній зверхник, а рівночасно присягають вони вірність не лиш короні, але й великому князівству, чого доси не бувало.¹⁾ Велико-княжий літописець в похвалі великому князеві Витовтові влучно характеризує залежність підручних його князів, тепер вже досить тісну. Коли Витовт казав кому приходити до себе — читаємо там — вони при-

¹⁾ В присяжній грамоті, яку виставив Федір Любартович з нагоди свого перенесення у Сіверщину (1393), узнає він свою залежність від Польщі і великого князівства, бо прирікає вірність „*domino regi... Hedvigi reginae, suisque posteris ac regno eorum Poloniae, principatui Lithuaniae et dominio Russiae.*“ (Arch. Sang. I. 14.)

ходили — „без всякого ослушанія... со всіми своїми силами на поміч“ — а він послав війська на поміч, де й коли хотів.¹⁾

Фактичне та правне відношення удільних князів до великого князя, а посередньо до короля по острівській згоді, дає нам можливість конклюдувати й на попередній період між кревською умовою та острівською згодою, бо острівська згода, як сказано, відносилася лиш до зміни особи великого князя та до реституції батьківських земель Витовта, зате правного відношення великого князя до корони вона не діткнула. Це дає нам право твердити, що й по кревським акті князі литовсько-руської держави безпосередньо підлягали Ягайлови, як великому князеві, а не як королеві. Та не лиш посередня конклюдзія, але й факти з доострівських часів те саме говорять, а вони безперечно оперті на правнім уложенню відносин. Воєнна поміч удільних князів для Ягайла не виходила поза границі великого князівства, або мала за задачу оборону інтересів Литви і Руси. В сих літах князі нераз на поклик Ягайла вибиралися у похід, навіть у похід проти Витовта, але все таки ся і подібні виправи мали на цілі оборону великого князівства,²⁾ що хіба достаточо свідчить, що тут ходило о повинности для великого князя а не короля. Навіть зі свого посереднього права титулом зависимости великого князівства від корони — Ягайло у сім часі не користає; не знаємо случаю, щоби руські князі в сім часі йшли на яку польську виправу, кромі передбаченої ще в Креві виправи на Галичину.³⁾

Збираючи сказане, поставимо собі питанне, чи була отже яка зависимість удільних князів від короля? Була, та лиш посередня, а її розміри нормувало удільно-княже право литовсько-руської держави. Річ природна, що верховні права короля і над великим князівством самі собою вкладали деякі безпосередні обовязки на удільних князів зглядом короля — в першій мірі обовязок лояльного попірання інтересів корони, як зверхника Руси та Литви. На них спадав дальше обовязок стати ручигелями, що великий князь зглядно

¹⁾ П. С. Л. XVII. 418. Похвала Витовту.

²⁾ Згадаємо виправу на Смоленськ, Полоцьк (1389), або виправу в 1390 р. проти Ордену, що концентрувалася коло облоги Гродна. Длугош (Op. XII. 486) навіть дивувався, що в сій послідній виправі проти Витовта брав участь також український князь Корибут сіверський — *personaliter adveniens, plures etiam armis quam equis insignes milites, . . . visus est adduxisse.*

³⁾ Одинокою виправою в інтересі Польщі був похід литовсько-руських князів на Галичину передбачений вже немов в кревським акті, де була обіцянка помочи відібрати землі, що належали колись до Польщі.

велике князівство ~~своїми~~ свої обов'язки супроти корони після обов'язуючих умов. Що більше — своїми грамотами з 1386 та слідуючих років *casite*, а по виленській союзній умові правними актами, зобов'язувалися удільні, руські князі та тих кількох дрібних, литовських князиків, яких покликано до пертрактацій — стати на случай недодержання умов зі сторони великого князя, навіть проти свого безпосереднього зверхника.

Удільні князі, як співвласники і співправителі литовсько-руської держави, мали постаратися, щоби злука великого князівства з короною, мимо різних перипетій, була вічна й се їх безпосередньо обов'язувало. В грамотах сей момент вельми старанно підчеркували польські круги, послугуючися цілим запасом правничої термінології, знаної сучасному канцеляристови. Щоби усунути навіть позір, що тут мова про часові умови Ягайла, Витовта, Ядвиги і т. д., висуювають як уособленне вічності корону польського королівства — *coronam regni Poloniae*; їй також мали князі присягти вірність. З сього виходить, що обов'язки князів зглядом корони, одні з характером посередности; другі безпосередности — мали прикмету вічності.

Ще оден титул мали удільні князі, щоби чулися зобов'язаними зглядом Ягайла, а саме через узнавання в нім голови роду Гединовичів. Ся обставина ставала також жерелом деяких неясностей. Та коли прийшов час, що старшим в литовсько-руським роді титулом найвишого литовського уряду — велико-княжої влади — став Витовт, всі прерогативи перейшли на нового провідника роду. В останніх роках нашої епохи, коли то голова Гединовичів з повною безоглядністю зачав нищити удільно-княжий лад, сей момент родової лучности тратить всяке значінне. Рівночасно з тим, як значінне удільних князів в державі з кожним майже днем маліло супроти щораз то більш зростаючої влади великого князя, приходили до впливу велико-княжі органи, його урядники. По розгромі старих, отчинних князів опер він на них свою силу та до значіння видвигнув деякі класи суспільности, що в XV в. зачинають замикатися в стани. На нові державні органи, що стали тепер підпорою велико-княжої влади, звернемо тепер свою увагу.

VII. По розгромі удільного ладу.

(Великий князь та його органи.)

З виленською умовою, себто з кінцем XIV ст., змінилося становище великого князя не тільки зглядом корони, але також внутрі

держави. Приблизно в сім часі закінчено розгром удільного порядку на Україні та Білоруси, а великий князь з провідника роду та старшого князя для прочих династій стає володарем, повним і одним сувереном, у якого руках спочила безпосередня керма цілої держави, та якого тепер всі мусять слухати. На Литві виконує він велико-княжу владу безпосередньо через своїх урядників, на Україні та Білоруси зацілили ще декуди князі-недобитки, але вже в зовсім іншій характері. Вони стали такими, як бажав собі велико-княжий літописець — послушні били і покору учинили великому князю. Характер їх підручності виступає тепер дуже маркантно; вони об'язані до всяких prestaцій на річ великого князя, який рівночасно всі їх зверхні права як удільних князів переносить на себе. З утратою суверенних прав над своєю областю удільні князі зближуються до службних князів та панів-магнатів — з повним правом і панством — *pleno iure et dominio*. Їх області з державних одиниць стають посідостями на приватній праві. Оскільки в їх руках лишилася ще якась публична влада, то виконують її не у власній імені як доси, але в імені великого князя, як князі-намісники. Хотяй ніякі правні постанови не змінили положення удільних князів, репрезентантів старого, удільного ладу, на ділі тепер вони ріжнилися мало чим від нововведених велико-княжих намісників та давних службних князів. Для великого князя кістяком державної організації стають тепер не удільні князі як давнійше, але намісники. Зарядження великого князя, надання привилеїв і т. д. відносяться тепер вже до цілої держави, про думку князів він тепер не питає і то навіть у справах, що дотикали фінансів поодиноких земель,¹⁾ чого доси не бувало. Дотепер такі привилеї видавали на своїх територіях удільні князі. Подібно як адміністрація переходить також військова організація виключно в руки його урядників — намісників, старост, а велико-княжі скарбові органи розтягають свою компетенцію мало не на всі галузи дотеперішніх удільно-княжих доходів. Великий князь втягає в обсяг своєї влади також церковні справи цілої держави; він мішається у діла не лиш католицької церкви, але й православної, та нормує їх від-

¹⁾ Великий князь Жигмонт 1432 р. надає Вильну привилеї, яким звільняє місто від мит і торгових оплат в цілій державі — што им мит нидавати по всей нашей земли как издавна не давали, а отпустили есьмо им вся мита вечно. Грамота вичисляє торгові центри цілої держави як Луцьк, Київ, Смоленськ, Бересте, Новгородок, Минск, Ковно та Подільську землю. (Собр. древ. грамот I. 2.)

повідно до інтересів цілого великого князівства.¹⁾ Він числиться тепер не з голою династії, але з голосом великого боярства — завязком велико-княжої ради, яка здобуває собі перший голос і означає недвозначну перемогу елементу урядничо-панського над князівсько-родовим. Її заповнили ті, що в імені великого князя стали по областях переселниками удільно-княжої влади, областні намісники, пізніші старости або воеводи. Згода велико-княжої ради а не династії потрібна при вирішуванні державних справ, тому посвятимо їй кілька слів.

Велико-княжа рада в перших роках XV в. не замкнулася ще в окремий державний орган, ані її компетенція не була означена. Це тіло, яке аж до люблинської унії відгравало в справах великого князівства першу роль, святкує в отсих роках свої народини, а перше старання обмежити до неї доступ, хоч якимсь дуже загальним правилом зроблено аж в Городлі (1413), застерігаючи участь в раді лиш для шляхти-католиків. Розвинулася вона якраз з сеї часті ради, що дотепер мала при видаванні велико-княжих грамот на позір лиш пасивну роль свідків, а ними були з природи річи в першій мірі висші урядники при великім князю та начальники поблизьких областей, вкінці маїнати та бояри, що случайно находилися на дворі великого князя. Нема сумніву, що вони як довірєнні особи князя вже передтим були не лиш німими свідками, але й впливовими, хоч неофіційними його дорадниками. Така їх роль була ще в послїдних десятках XIV в., бо перше слово мала тоді рада удільних князїв, а становище панів-урядників, якщо вони в раді брали участь, було другорядне, про що вже була мова. По розгромї удільних князїв якраз ся дотепер менше впливова пансько-боярська частина ради приходить до найбільшого значіння, одїдичує права ради князїв рїшати державні справи, а в її складї появляються мало не всі висші державні урядники, в першій мірі з Литви, як вилєнський єпископ, воеводи і каштеляни вилєнські та троцькі, жмудський староста та намісники (зглядно старости) з инших земель; побіч них бачимо часто бурмістра столиці Вильна. Розвій ради литовсько-руського великого князівства поступав децю иншим шляхом як боярської думи в Москві. У великім князівстві московськїм зверхники давних князївств, удільні князї по прилученню їх земель в склад московського державного організму, опинилися

¹⁾ На приказ Витовта (1405 р.) митрополит Кипріян усуває немілого великому князю владика Антонія. — Того же літа Кипріян митрополит з туровського єпискупа Антонія сня сан по повелїню Витовтову (Софійський Временник за Даниловичем, Kronika ruska ст. 226).

в Москві та наповнили боярську думу великого князя як перша її лава, спихаючи дійсних думських бояр на друге місце. У нас сталося протилежно; бояри заняли місце удільних князів, вибираючи їх з ради великого князя або спихаючи їх на друге місце. Причина такого розвою лежить в іншому способі об'єднання складових частин держави. Там наступило воно переважно мирним способом а навіть побіджених удільних князів великі московські князі часто полишали в їх землях як князів-намісників. Звичайно однак покликували їх до Москви, даючи їм в боярській думі місце, відповідаюче їх підности; тут усунених удільних князів зовсім еліміновано. Досить, що вже в перших роках XV в. рада литовсько-руського великого князя по своїм характері була переважно уряднича, по суспільному складу вона пансько-магнатська, по етнічному та релігійному литовсько-католицька. Українсько-білоруські, православні елементи відсунено від ради й то не лиш недобитків князів, але й магнатів та служебних князів, що на розгром удільного порядку поклали так великі надії. Старанне українського панства та боярства дістатися до ради не увінчалися успіхом і фактичний стан, який витворився по знищенню удільної системи, санкціонував і підніс до сили права городельський акт (1413), який постановляв, що ніякий не католик не може бути допущеним до ради.

Усунення удільного князя зі землі не потягало за собою знесення окремішності землі, бо такими змінами були би діткнені ширші круги суспільности, особливо магнати та бояри, які мали у князівстві обезпечені свої впливові місця; їх не хотіли собі зражати на велико-княжій дворі. Земля як адміністративна одиниця лишалася й на далі, лиш тепер місце удільного князя, як начальника адміністрації заняв намісник великого князя, звичайно якийсь магнат або служебний князь походженням з тої самої області. Між ним та його княжим попередником була суцна різниця. Удільний князь був сувереном, власником князівства в значінню публично правним, уділ був в його роді наслідственным, отчинне право публичне та приватне відносно удільних князів було в повній силі. Протилежно намісник: він був лиш адміністративним урядником великого князя, репрезентантом велико-княжої влади в землі, усувальним по волі свого суверена, бо зверхня власть давнього удільного князя спочила тепер в руках великого князя; намісник зате сю часть велико-княжої влади, в назначеній території на означений час саме з волі великого князя лиш виконував.

Не ширшу компетенцію мав намісник, коли ним був один з князів Гедиміновичів, отже князь-намісник. Настановлюванне

князів-намісників мало свою причину в тім, що великі зміни у внутрішнім, державнім устрою великого князівства, про які ми часто згадували під іменем розгрошення удільних князів, не стреміли до знищення князів, але до знищення удільної, староукраїнської системи, як устроєвої форми держави. Згаданий однак тип князів-намісників нічим не різнився від інших намісників, як лиш тим, що особа намісника була княжого роду. Він був практикований вже в часах докревської умови, а таким князем-намісником з руки Ягайла був кн. Коригаїло в Мстиславлю. Літописець виразно зазначає, що він був лиш князем-намісником,¹⁾ хоч протикнязівська акція не була ще піднята. Щойно по розгромі удільної системи сей рід намісників став доволі частим. Таким був кн. Роман Брянський в Смоленську,²⁾ кн. Іван Ольгимунтович в Києві по смерті Скиргайла,³⁾ кн. Федір Данилович в Луцьку.⁴⁾ Сю хоч на зверх переходову форму примінювано там, де велико-княжий уряд не хотів дразнити людности та дати їй пізнати, що владу князя — декуди симпатичну — вже зовсім скасовано. В тій цілі давали там щоправда князя, але зі зовсім іншою компетенцією як мав його попередник; правно та фактично він у нічім не різнився від боярина-намісника.⁵⁾ Князі-намісники в засаді ніколи довше не сиділи на своїм місці, як до кінця свого життя, якщо у виїмковім случаю надано те саме намісництво його синові — то дальше безумовно відбирано його з рук роду.⁶⁾ Навіть рід найвірнішого друга і повіренника Витовтового Івана Ольгимунтовича не міг удержатися на київськім намісництві довше як до другого покоління. По смерті Іванового сина кн. Михайла Івановича в Києві осів велико-княжий урядник з не князівського роду.⁷⁾ В більшості однак князівств сиділи звичайні намісники.

До велико-княжих намісників належало в першій мірі сповняти ті адміністраційні функції, які дотепер повнив на річ цілої дер-

¹⁾ Переповідуючи кампанію Святослава 1386 р. коло Мстиславля записує Пер. Софійська літопись (П. С. Л. V. 239—40, 92) „гражане же Мстиславци затворинася в градї, а на мїсник у них бише князь Коригаїло“.

²⁾ П. С. Л. IV. 105, V. 252.

³⁾ П. С. Л. II. 352.

⁴⁾ Arch. Sang. I. 7. У грамоті (1388) Федір заявляє „и з его руки сіл есьм“.

⁵⁾ Витовт князя-намісника Лінгвена називає навіть слугою „mit unserm diener Lyngweyenen“ (Bunge, Urkb. VI. 2933, Mon. m. ae. VI. 139).

⁶⁾ П. С. Л. II. 352—8.

⁷⁾ Любавській, Обл. дѣленіе. Ст. 37.

жави удільний князь, а саме — старатися о військові справи, наглядати чи боярські служби так у господарських як й у панських маєтках є в руках спосібних свій військовий обов'язок зреалізувати кожної хвили. Тому опінія намісника мала рішачий голос при розділі нових або при переміні старих служб. На случай мобілізації мав він грядіти, чи на поклик великого князя всі обов'язані так з приватних як й державних дїбр явилися. В його руках спочивало й старанне про военні чинитьби, на першім місці, чи оборонні замки стоять на висоті своєї божвої готовости, та чи належно запровіантовані. В тїй цілі мали підручні їм намісники-державці по заосмотренню челяди, заспокоєнню церковної десятини та засївів поставити намісникови до розпорядимости всю оставшу збіжеву дань. Дальшим обов'язком намісника було в імені великого князя держати над своєю територією всю виконуючу владу, себто крім згаданої вже військової адміністрації зараджувати фінансами, виконувати судівництво в землі та бути її найвисшим орґаном політичної управи, що дотепер справував удільний князь у власнім імені. До велико-княжого намісника — як колись до удільного князя — йшли не лиш апеляції від вироків намісників-державців, але до нього належало також судівництво над панами і духовними добрами землі та відклики від вироків мїських інстанцій. Зпід його судейської компетенції були виняті лиш члени велико-княжої ради, яка — як згадано — якраз у сім часі формується; їх судив сам великий князь. Намісники правили при помочи тих самих урядників, що й давні князі — себто тивунів, конюших, ключників і т. д. Велико-княжі, областні намісники, а властиво їх назва, були переходовим інститутом якраз нашого періоду себто в часі нищення та по упадку удільного порядку у литовсько-руській державі. З початком XV в. намісники земель почали Perezиватися старостами; одним із перших був волинський староста. Взором став тут з одного боку уряд польських старостів, з другого боку давнійше існуючий вже на Литві уряд жмудського старости. Намісники (старости) деяких важнійших земель скоро прибирають назву воевод. Вже від перших років XV в. на перше місце висуваються два воеводи — Вильна та Трок, як двох осередків воєнного та державно-адміністраційного подїлу. В українських землях волинський велико-княжий намісник (потім староста, а скоро й воевода) відразу з огляду на дуже численну й могучу маґнатську верству — обдарену імунітетами — мав менше значінне. Звичайно однак сей уряд діставав оден з місцевих маґнатів; першим, як згадано, був кн. Федір Острожський.

Зі зростом значіння земських соймів (початок XV в.) намісники (старости) проводять на соймі, через що зближаються до шляхти, попадають від неї в залежність та стають щораз більше земськими урядниками, а з ними цілий ряд колись удільно-княжих урядників. Давній дворський під назвою маршалка стає провідником магнатів землі. Під його проводом збиралися вони у похід, подібно як під проводом хоружого землі збиралося боярство — дрібна шляхта.¹⁾

Час тревання намісництва не був означений; він міг тревати рік, два й більше та звичайно — до воли господарскої — або — до живота. Великі князі бачно на се гляділи, щоби намісництва не стали наслідственними і князі-намісники не перемінилися в територіяльних панів, подібно як се сталося з графами у німецькій цісарстві. Така небезпека справді була і влада намісників, що довго сиділи на своїх намісництвах, справді зближалася до влади розгромлених удільних князів. Знаємо приміром, що полоцький намісник бажав вхопити в свої руки навіть заграничну політику відносно своєї області. Він заключив з містом Ригією торговельний договір на довший час, не питаючися Витовта о згоду. Витовт трактати уневажнив і на будуче застерігся рішучо проти так широкої його компетенції. Все таки — як виходить зі жерел — полоцький намісник задержав право, під услівем велико-княжого потвердження, вести принайменше вступні переговори²⁾.

Що велико-княжі намісники не могли прийти до територіяльної влади, причинився до сього й вплив польського права, яке піднесло до значіння дрібне боярство під іменем шляхти та рівнало його політично з магнатами, віддаючи власть у давнім князівстві автономічним тілам — шляхотським соймакам. В деяких землях, особливо руських, як в київській, волинській, полоцькій, смоленській та витебській вже за удільних князів земля мала свій голос через зїзди бояр і магнатів, інститути подібні до польських соймів з тою лиш ріжницею, що їх ухвали мали більше моральне значінне чим силу ухвал законодатного тіла. По усуненню удільних князів такі зїзди відбувалися далше і під впливом польського дер-

¹⁾ Ibid. ст. 155—6.

²⁾ Витовт між иншим писав до Рижан (Bunge, Urkb. VI, 2933) — *wers das unser hauptman einen frede ufgenomen hette von den siden to Ploscov den welde wir haldin bis das wir in mit unserm brive adir boten besenten. Колиж Рижане йому закинули, що прецінь намісник Лінгвен заключив був з ними угоду на 4 роки, відповів Витовт, що се не належить до компетенції намісника und ir doch selber wol vornemen mogit, das her nicht mechtig was, ein jar, ane unsern wilin und wissin, ein gantzin stetin frede ufzunemen.*

жавного права стали переіменуватися в автономічні тіла зі законодавчою владою, подібно як се вже було в Польщі. Вчасно, бо зараз по розгромі удільного ладу, сойми дістали навіть право вибрати собі намісників, щоправда під услівем велико-княжого затвердження. Право вибору намісників з одного боку збільшило значінне боярських зїздів (соймів), з другого боку зробило намісників більше незалежними від осередньої влади і залежними від місцевих людей.

У князівствах, що мали під собою пригороди, де за удільного ладу сиділи удільно-княжі, волостні намісники, заведено намісників другого степеня, т. зв. намісників-державців, залежних від намісника головного міста землі. В останніх роках XIV в. маємо вісти про таких намісників в Смоленщині.¹⁾ Сих другорядних намісників, які були адміністративними урядниками першої інстанції, ледви можна відізнати від економічних завідателів поодиноких ключів велико-княжих дібр, протилежно, вони звичайно були одною особою. В литовських землях, де назагал велико-княжих дібр було багато, абсорбував їх заряд безпосередньо-господарських маєтків, зате в українських землях, де таких дібр було мало, їх функції були більше публично-адміністративні в найширшій значінню, як збирання усіх державних доходів, судівництво та адміністрація у вишій значінню. Деколи мали вони навіть дуже широку владу і були не лиш повірниками велико-княжого двора в його фінансових інтересах, але виконували також не лиш домінуюче судівництво, але й над шляхтою округу. Їм були до помочи або під ними на менших дворах сиділи тивуни, яких характер як домінуючих урядників ще більше очевидний. Так приміром шляхта, що сиділа на велико-княжих добрах, застерегла собі у XV в., що тивуни не можуть її судити, як також і ті намісники, яких місця колись були тивунствами. Волостний округ, в якому лежав головний місто землі, звичайно віддавано в управу самому велико-княжому намісникові, щоби в сей спосіб збільшити його доходи.

Говорячи вже про намісників великого князя, не від річи буде згадати про виняткове становище згаданого вже намісника великого князя поза границями литовсько-руської держави, а саме в північно-руських республіках в Новгороді та Пскові. Згадуємо про них при сій нагоді тому, що руські жерела називають їх також намісниками, хоч їх становище зовсім неподібно до становища велико княжих на-

¹⁾ Гляди записку І. Софійської літописи (П. С. Л. V. 252) під 1400 роком — князь Роман Михайлович Брянський ту тогди сіділ от Витовта и убїен бїсть... а намісници Витовтови поймаша.

місників по давніх удільних князівствах. Великий Новгород і Псков були самостійними державами, незалежними від великих князівств так литовсько-руського як й московського, тому тут про намісництво в звичайнім значінню й мови не може бути. Новгородські (псковські) намісники були лиш репрезентантами політичних інтересів великого князівства в сій республіці. Хотяй устрій одного й другого міста був республіканський, не могли вони позбутися староруської ідеології, що в державі повинен бути й князь. Тому стало брали собі якогось князя на кормленіє, а звідки, чи з Литви чи з Москви, залежало се від сього, котрого з великих князівств в той час в даній республіці вплив був сильніший. Такий князь, званий в руських жерелах намісником, звичайно вступав в службу республіки як провідник її оружных сил; зате якогонебудь впливу на управу міст-держави не мав він зовсім. Його становище було чимсь посереднім між дипломатичним представником великого князівства в нинішнім понятанню та наємним вождом оружных сил республіки. Упадав вплив Москви, приходив намісник з Вильна, ставали відносини з Вильном напружені, приходив знов князь з Москви. Таким намісником литовсько-руської держави у Новгороді довший час був кн. Наримунт, по нім Лінгвен.¹⁾

Уряд велико-княжих намісників по землях великого князівства й особливо його поширенне звязане нероздільно з нищеннем удільного ладу, що закінчилося назагал в перших роках XV в., тому обговоренне сеї справи положили ми на отее місце. Намісники зачали новий період внутрішнього устрою великого князівства — централізму, в противенстві до союзного, удільного порядку, якого вони стали спадкоємцями. Хто знає, який бувби дальший розвій устрою великого князівства, якби не посторонні впливи польського державного права, характеристично шляхетського права зі земськими соймаками як самоуправною репрезентацією пануючого шляхетського люду, що хронологічно входить вже в обсяг XV в.

Знесений удільний лад своїм походженнем, своїми інститутами а також особами, що його репрезентували, був українським та немов посліднім відгомонам староукраїнської державної ідеї, що перенесла свій осередок посередньо з Київа а безпосередньо з Галича на північний захід. Тепер завдано пануванню українських державних форм послідний удар, литовсько-руське велике князівство виреклося немов своїх руських державних традицій, коли то в сфері державного права піддалося новим устроєвим формам, що йшли з Польщі (воєводи,

¹⁾ П. С. Л. IV. 96, V. 243.

старости, каштеляни, соймики і т. д.). Підносимо се як вельми важний факт в елімінуванні всього, що заносило ще українською державністю по упадку нашої самостійности в II половині XIV в., бо устроєві староукраїнські форми в обсягу княжого права з деякими змінами дожили до часу, яким занимаємося. Щоправда ще й в XV в. знаходимо у великім князівстві князів та їх правне становище — як сказано — далеко ріжниться від становища їх попередників з другої половини XIV в. Княже право як одна з найважливіших галузей староукраїнського державного права з послідніми роками XIV в. стратило на Україні і Білоруси свою силу. Не хочемо тим сказати, щоби разом з тим стратили свою силу інші інститути староукраїнського публичного та приватного права; вони ще довгий час жили в обсягу публичного судівництва та адміністрації, не говорячи вже про самоуправу сільської громади. Не говоримо також, щоби тим самим знищено в державі силу українського та білоруського елементу; противно вона ще була — репрезентована дрібними руськими князями, магнатами, боярством та руською культурою. Доказом сього, що руська мова була судовою та взагалі урядовою мовою не лиш областних, але й осередніх властей цілої держави аж до половини XVI в. Місцеві уряди на Україні і Білоруси були й дальше в руках своїх магнатів так, що дрібні острови польського елементу, що висувалися з границь Польщі (особливо на північно-західнім Підляші) та несли зі собою і в границі князівства польське право, були безсильними супроти глибоко вкорінених і тісно звязаних з життям староукраїнських правних інститутів.¹⁾ Упадок і в тім напрямі прийшов аж по люблинським акті (1569).

¹⁾ Се признає польський історик Яблоновський (Podlasie str. 242). Za zwierzchnictwa Litwy — пише він — wszystkie ważniejsze urzędy zostawały w ręku możnowładstwa litewsko-ruskiego. Zaledwie przed samą unią (lubelską) dopiero występuje w godności senatorskiej paru rodowitych Podlesian (scil. Поляків з північного Підляся — мазовецьких колоністів). Так само мазовецька шляхта північно-західного Підляся ще 1547 р. кілька разів жадала, щоби велико-княжа канцелярія прислала їй нисьма та грамоти не по руськи, але по польськи або по латині, та сьому жаданню відмовлювано аж до 1569 р.

В нашій праці доходимо до ось яких вислідів:

1. В II половині XIV в. сувереном литовсько-руської держави був рід Гедиминовичів, а не великий князь; великий князь виконував лиш верховну владу в імені роду. Його влада була сильна на Литві, слаба в удільних руських князівствах. По кревській умові влада великого князя й тут скріпилася.

2. Удільні князівства України та Білоруси стояли з Вильном у союзній звязи та творили союз держав (Staatenbund); удільні князі у своїх землях повнили зверхні права.

3. Під кінець XIV в. наступає у великім князівстві важна переміна у суспільному положенню селянської верстви; на сей час припадають у нас початки домініяльної влади панів над селянами.

4. Суспільний лад та державний устрій українських та білоруських земель носить прикмети пізноудільного порядку. Февдалізм появляється денеде, але як чужий ще, сторонній вплив. Подібний до лен місцевий інститут „помість“ скоро веде до заміни помість на приватну власність, при якімто процесі помітний вплив староруського приватного (спадкового) права.

5. Три перші умови великого князівства з Польщею носять прикмети яркої незгоди між правом та дійсністю.

6. Знаний нам кревський документ не є самим документом переведеної злуки обох держав, лиш прелімінарем, заповідаючим виданне такого акту в майбутности, який майже певно появился, а лиш з незвісної причини затратився.

7. Кревська умова не передбачувала інкорпорації земель великого князівства до корони, лише вічну, реальну унію, при чім литовсько-руська держава ставала членом підчиненим короні.

8. Острівська згода не тикала міждержавних взаємин обох злучених держав, лиш внутрі великого князівства покликувала наново до життя молодше велике князівство, троцьке, для Витовта, якому поручено повнити обовязки великого князя литовського.

9. У виленській згоді велике князівство на час життя Витовта з підпорядкованого члена польсько-литовського союзу стає рівнорядним членом; Польща та Литва за життя Витовта звязані є лиш міждержавною союзною умовою.

10. Українські та білоруські удільні князі по кревській умові стояли лиш у посередній залежності від корони за посередництвом великого князя.

11. Злука великого князівства з Польщею прискорила розгром староукраїнського удільного ладу та елімінування українського, державного права, яке велике князівство майже без змін зберігало.

In unserer Arbeit gelangen wir zu folgenden Ergebnissen:

1. In der zweiten Hälfte des XIV. Jahrhunderts war der Träger der souveränen Gewalt im litauisch-ukrainischen Staate das Gedyminowytshgeschlecht, nicht aber der Grossfürst von Litauen; der Grossfürst übte nur im Namen des Geschlechtes die Hoheitsrechte aus. Seine herrschaftliche Gewalt war in Litauen stark, schwach dagegen in den ukrainischen und weissruthenischen Teilfürstentümern. Nach dem Vertrage zu Krewo kräftigte sich seine Macht auch hier.

2. Die ukrainischen und weissruthenischen Teilfürstentümer standen mit Wilna in Bundesbeziehungen und bildeten einen Staatenbund; die Teilfürsten übten in ihren Ländern die Hoheitsrechte aus.

3. Gegen das Ende des XIV. Jahrhunderts tritt eine wichtige Veränderung in der sozialen Lage des Bauernstandes ein; auf diese Zeit beziehen sich die Anfänge der Dominialrechte der Herren über die Bauern.

4. Die sozialen Einrichtungen und die Staatsverfassungen der ukrainischen und weissruthenischen Länder entsprechen der Verfassung der Teilfürstentümer des ehemaligen Kiewer Staates in letzter Entwicklungsphase. Der Feudalismus erscheint zwar hie und da, wohl aber unter fremdem, ausländischem Einflusse. Die den Lehen ähnliche lokale Institution von Landgüterbesitzen — „pomistja“ — führt zur Umwandlung der letzteren ins Privateigentum. In diesem Prozesse erkennt man den Einfluss der altukrainischen Privat(erb)rechtes.

5. Die drei ersten Verträge des litauisch-ukrainischen Grossfürstentums mit Polen tragen das Gepräge einer krassen Kollision zwischen dem Rechte und der Wirklichkeit.

6. Das uns bekannte Krewer-Dokument bildet keine Urkunde der vollzogenen Union beider Staaten, sondern enthält nur Präliminarien, die das Erscheinen eines derartigen bevorstehenden Aktes ankündigen. Ein solcher Akt ist auch zweifellos erschienen, doch ist er aus unbekanntem Gründen in Verlust geraten.

7. In dem Krewer Vertrage war nicht eine Einverleibung, sondern nur eine ewige, reale Union des Grossfürstentums und Polens vorausgesehen, wobei der litauisch-ukrainische Staat ein der polnischen Krone untergeordnetes Mitglied hätte werden sollen.

8. Der Ostrower Vertrag betraf die Beziehungen zwischen den beiden Staaten keineswegs; er rief nur das jüngere Grossfürstentum zu Troky für Witold ins Leben wieder. Witold wurde zugleich mit den Pflichten des litauischen Grossfürsten betraut.

9. In der Wilnaer Übereinkunft wird das litauische Grossfürstentum bei Witolds Lebszeiten von einem untergeordneten Mitglied des polnisch-litauischen Staatenbundes zu einem gleichartigen Mitglied; Polen und Litauen waren bei Witolds Lebzeiten nur durch einen zwischenstaatlichen Bundesvertrag vereinigt.

10. Die ukrainischen und weissruthenischen Teilfürsten waren nach dem Krewer Vertrage nur in mittelbarer Abhängigkeit von dem polnischen Könige, wobei der Grossfürst nur vermittelte.

11. Die Union des Grossfürstentums mit Polen beschleunigte nur den Verfall der altukrainischen Staatsverfassungsformen und brachte im allgemeinem die Eliminierung des ukrainischen Staatsrechts, das bis jetzt in ukrainischen und weissruthenischen Teilfürstentümern erhalten blieb.¹⁾

¹⁾ По зложенню останнього аркуша сеї праці довідався автор, що 1925 у берлінських *Historische Studien*, Heft 165 появилася праця Карла Гайнля про відносини Витовта до Ордену в рр. 1382—1401 (*Dr. Karl Heintz — Fürst Witold von Litauen in seinem Verhältnis zum Deutschen Orden in Preussen während der Zeit seines Kampfes um sein litauisches Erbe: 1382—1401*). Автор держиться стисло означеної теми, тому для нашої праці може мати лиш помічне значіння; внутрішньо-устроєвих справ автор не порушує. Не міг того впрочім зробити тому, що не знає жерел руського походження та на загал їх не використав. Де принагідно згадує про правне становище великого князівства — йде сліпо за польськими істориками, які знані йому, оскільки писали по німецьки. По 1386 році вважає він велике князівство за польську провінцію (ст. 90 і 192), згадує про мниму приналежність Волині до Польщі по злуці з 1386 р. (ст. 100) а виленьська умова по його думці зробила велике князівство васальною державою Польщі (ст. 192) Згадана праця висвітлює належно лиш заграничну політику великого князівства в сім часі. Прикро вражає, що автор ще в 1925 р. не знає, що Київ чи Волинь се не russische Länder, та що східне православ'я в кількох місцях називає *griechisch-katholischer Glaube*.

Студії над державою Богдана Хмельницького.¹⁾

(III. Державні межі. IV. Дороги.)

Написав *Іван Крип'якевич*.

III. Державні межі.

Справа відмеження козацької території в окрему автономічну одиницю стала актуальна в самих початках повстання 1648 р., по перших побідах Богдана Хмельницького. По корсунській битві коронний гетьман Микола Потоцький, тоді вже татарський вязень, питався Тугайбея, чого домагаються козаки; мурза відповів на се: „Наперед, щоби по Білу Церкву мали окрему і відмежену державу; друге, щоби допущено їх до давніх вольностей; третє, щоби до міст, замків і держав ані старости, ані воєводи не мали ніякого права“.²⁾ — Означенне козацької границі в сих словах Тугайбея дуже загальне і не можемо сказати нічого певного, як уявляв собі Хмельницький межі запорожської держави. Як гранична точка згадана тут лише Біла Церква. Се осідок одного з козацьких полків і то полку, що знаходився найдалше на захід³⁾, — з сього можнаби

¹⁾ З тоїж серії надруковано: Серби в українськiм вiйську 1650—1660 рр., Записки Наук. Тов. iм. Шевченка т. СХХІХ с. 81—93; Український державний скарб за Богдана Хмельницького, тамже т. СХХХ с. 73—106; До історії українського державного архіва в XVII в., тамже т. СХХХІV—СХХХV с. 67—78; Студії над державою Богдана Хмельницького. I. Рада. II. Генеральна Старшина, тамже т. СХХХІХ—СХL 67—81; у виданнях Українського Наукового Зiзду в Празі появиться реферат Держава Богдана Хмельницького.

²⁾ Ян Улінський і Ст. Яскульський до підканцлера Лещинського з Бару 9 VI 1648 (із слів М. Потоцького). Michałowski, Księga pamiętnicza с. 39.

³⁾ Козацькі полки 1638 р.: Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь, Біла Церква, Переяслав і знесений тоді Миргород.

зробити вивід, що український гетьман вдоволявся тоді самою старою козацькою територією і на захід не думав поширювати її дальше як поза Білу Церкву. Пару літ пізніше оден сучасник каже, що попри Білу Церкву ішла „старинна quondam козацька лінія“.¹⁾

Але переговори не довели тоді до ніякого кінця і про відносини козаччини до Польщі мусіла рішати війна. По побіднім поході в осені 1648 р. в руках Хмельницького була вже Волинь, Поділле, Галичина і Холмщина, — тоді під Замостем почалися нові пертрактації. Королівському послови Якову Смяровському (20—24 листопада) гетьман мав заявити, що польська шляхта не має іти поза Білу Церкву і дальше ціла Задніпрянина має належати до козаків.²⁾ Чи ся заява переказана тут вірно, треба сумніватися, — знаємо про се не з реляції самого посла, лише з других уст, — гетьман ледви чи міг ставити Білу Церкву як граничну точку, на се вказують зараз дальші пересправи. Другий посол короля, Станислав Голдаковський мав уложити з гетьманом близші умови розему і мусів згодитися на таке зобов'язанне: „Війська наші українні не повинні дальше стояти, тільки по Винницю і Брацлав, не підходячи дальше під них [козаків], бо нам ще не довіряють“.³⁾ Брацлав і Винниця лежать над Богом, — Хмельницький міг зазначувати так стратегічну лінію сеї ріки; але також се крайні городи брацлавського воєвідства, — можна було ужити їх на означенне західньої межі Брацлавщини. Голдаковський не згадує, куди мала іти гранична лінія дальше на північ від Винниці. Трудно брати за граничний пункт Білу Церкву: Брацлав—Винниця—Біла Церква се занадто крива лінія; радше треба прийняти продовженне на західню границю київського воєвідства або рікою Случ, що з Богом творить одну лінію. Що так значено границю вже тоді, се знаємо з іншого жерела: коли польські послы їхали до Хмельницького в лютім 1649 р., у Звяглі над Случею, на границі київського воєвідства взяв їх в опіку козацький полковник Донець з сотником Ти-

¹⁾ Діярії походу 1651 р. Grabowski, Starożytności hist. polskie, I, с. 279.

²⁾ Безіменний лист 4 XII 1648 р., К. Szajnocha, Dwa lata dziejów naszych II с. 395. Реляція Смяровського: А. Kraushar, Poselstwo Jakóba Śmiarowskiego (Kartki historyczne i literackie I, Краків 1894).

³⁾ Ст. Голдаковський до А. Сенявського, Сокаль 2 I 1649, Szajnocha, Dwa lata II, 395—6.

шею; також при поворотній дорозі відвела послів козацька сторожа до Звяглі¹⁾.

Дальші переговори велися в Переяславі, куди приїхала польська комісія 19 лютого 1649 р. З козацької сторони був тут сам гетьман, обозний Іван Чернята, полковники чигиринський Федір Вешняк, кропивенський Филон Джалалий, Яшевський і інші. Польську рiчпосполиту заступали брацлавський воєвода Адам Кисіль, львівський підкоморій Войтiх Мясковський, новгородський хорунжий Григорій Кисіль, брацлавський підчаший Яків Зілинський і секретар посольства Яків Смяровський. Хмельницький з початку відмовлявся від всяких уступок Полякам, підносив, що під його владою повинна бути не тільки Наддніпрянина, Поділля і Волинь, але навіть Львів, Галич і Холм та значив межі своєї держави аж по Вислу²⁾. Але се були тільки демонстраційні домагання, — в дійсности гетьман не думав про таку широку територію, а вдоволявся далеко вузшими межами. Дня 25 лютого комісія опрацювала проект тимчасового порозуміння. Перемирє мало тривати до руських зелених свят (23 мая), до того часу війська обох сторін мали стриматися від воєнних кроків. Демаркаційну лінію означено так: „Тимчасом коронні і литовські війська не мають входити у київське воевідство по ріки Припять і Горинь, а від подільського і брацлавського воеводства по Камянець і також запорожські війська за сі ріки не мають переходити“.⁴⁾ Польські комісарі не хотіли прийняти границі Горинь—Камянець і годилися тільки на лінію Случ—Бог (докладнійше: Бар, Винниця, Брацлав).⁵⁾ Але гетьман рішучо не хотів уступити і польські послы мусіли згодитися на його жадання. 25 чи 26 лютого обі сторони підписали умову. Про границі в точках 3—4 (зглядно 5) сказано так:

„Що комісія тепер не могла стати успішно, має бути задержаний мир між військами коронними і Вел. Князівства Литовського: Не мають входити з жадної сторони у воевідство київське по Горинь і Припять ріки, а від подільського і брацлавського воевідств по Камянець Подільський. Оставати має на своїх становищах також Запорожське Військо. Через ті ріки і місця переходити не мають і з обох сторін підїзду, наїзду і чат ніяких робити не мають. Також і з Війська Запорож-

¹⁾ Діярії В. Мясковського. Michałowski 369, пор. 384.

²⁾ тамже с. 375—6. ³⁾ тамже 375—6. ⁴⁾ тамже 380—1.

⁵⁾ тамже 381.

ського хтонебудь бувби за згаданими місцями і ріками, має уступити назад. А хто через ті місця, описані універсалами Й. М. Пана Воєводи брацлавського і Й. М. Пана Гетьмана Війська Й. К. М. Запорожського, котрі зараз висилаємо, своїм упором посмівби переходити, такий має уважатись за своєвільного і має бути строго караний.

„А щоби до ніякого замішання не приходило, заки військо спорядиться, їх м. панове обивателі, панове діличні і державці, не візджаючи поза ті назначені місця до своїх домів, мають задержатися до зелених свят. А ті їх м., що в сей час між Горинею і Случею вже в своїх домах мешкають, не мають дальше посуватися“.¹⁾

В умові обі сторони зобов'язалися видати універсали до війська, в яких мала бути означена границя. Універсал Хмельницького знаємо тільки в скороченню: гетьман під строгим каранням заборонював іти дальше в Поділля і наблизитися до Кам'янця²⁾ Кисіль з іншими комісарами видав також універсали з датою 24 лютого, де повідомлював, що коронні і литовські війська не мають переходити за Припять, Горинь і Кам'янець. Але дальше додано ще пояснення: „себто польські хоругви мають стояти на Горині, а залоги запорожського війська на Случі, а між тими ріками ніякі хоругви не мають бути, від Поділля і Брацлава під Кам'янець Подільський“.³⁾ На якій основі польські комісарі творили сю неутральну полосу між Горинею і Случею, — не знаємо. Переяславська умова дозволяла, правда, лишитися між Горинею і Случею діличам і державцям, але про війська обох сторін зазначено цілком виразно, що границею для них є Горинь, не Случ. Щоби польські комісарі здобули сю уступку від Хмельницького в останній хвилі, вже по підписанню умови, про се польський діярій переговорів не згадує нічого, — комісія допустилася такої зміни самовільно.

Ся перша нельояльність Поляків не була одинока. Хмельницький відповідно до умови вислав на границю своїх полковників для удержання порядку. Полковники держалися дуже по-

¹⁾ Пункти комісарів... Michałowski 367—8, Памятники I 3 1. вид. с. 377—382 (тут дата 24 II, але переговори були 25 II, а Хмельницький дав підписані пункти 26 II — Mich. 382).

²⁾ Згадує Ів. Богун до Ст. Лянцкоронського, Липинський, Z dziejów Ukrainy, с. 492—3.

³⁾ Grahowski, Ojczyście spominki II 13—14.

правно і не тільки не їхали до Горині і Камянця, але не переходили далеко за межі брацлавського і київського воєвідств. Брацлавський полковник Данило Нечай резидував в Щаргороді, кальницький Іван Федоренко Богун з титулом подільського полковника був в Барі, третій полковник Гарасим Яськевич, як „гетьманський намісник“, проживав у Звяглі¹⁾). Инакше поступали польські команданти, що були в сій стороні: вони не хотіли признати розему і не вважаючи на універсали комісії перейшли за лінію Горинь—Камянець і вдерлися в сю ніби нейтральну полосу. Вже в марті князь Карло Самійло Корецький заняв Межиріччє (коло Корця) і утопив там сімох козаків; камянецький каштелян Ст. Лянцкоронський вислав військо проти Богуна і коло 24 марта заняв Бар; брацлавський староста Самійло Калиновський готовився іти на Брацлав²⁾). Супроти сього не могло прийти до продовження комісії, призначеної на 23 мая, але наново розпочалася війна.

Нові переговори з Поляками розпочалися по побіді Богдана Хмельницького під Зборовом і велися в днях 16—18 серпня 1649 р. В інструкції гетьмана були поставлені такі домагання про границі території Запорозького Війська:

„2. Що таку силу нашого козацтва князь Й. М. Вишневецький наплотив над волю і приказ Й. Кор. Милости, що тепер не можемо і самі потрапити, якби ми могли се в певний компут увести: а саме починаючи від Дністра, Берлинець, Бар по Старий Константинів, по Случ і за Случ... [пропуск] впадає в Припять, по Дніпро, а від Дніпра, від Любеча почавши до Стародуба, аж до границі московської з Трубецьком, — а в тих згаданих містах самі ми військом перепис вчинимо“...

Лінія, зазначена в козацькій інструкції, іде від Дністра рікою Лядавою, на якій знаходяться Берлинці, з сеї ріки переходить просто на Бар, дальшеж звертає на північний захід до Старого Константинова і потім тримається Припяти. Таким способом до козацької території мало належати воєвідство київське (відділене від Волині Случєю), брацлавське та також частина подільського

¹⁾ Листи: Д. Нечая 22 III 1649, Липинський 396—7: Ів. Федоровича 6 III 1649 тамже 492; Г. Яськевича 9 III 1649 Grabowski, Ojczyste spominki II 16.

²⁾ Як в.; пор. лист Ст. Конецпольського з Бару 24 III 1649, Липинський 396, лист Д. Нечая до С. Калиновського 23 III 1649, тамже 397.

воєвідства між Мураховою і Лядавою. Коли порівняємо козацькі домагання згід з жаданнями, які подано у переяславській комісії, бачимо тут велику уступчивість: Хмельницький не говорить вже про Горинь і Камянець, а вдоволяється Случею і Баром.

Про подробиці переговорів з Поляками під Зборовом не знаємо нічого докладніше. Але польські представники очевидно старалися зменшити ці козацькі домагання і дещо осягнули. Результатом переговорів була королівська „Деклярація ласки“, головний акт зборівського мира. Границі запорожських володінь означені тут в такий спосіб:

„Число війська... дозволяє мати Й. Кор. М. 40000 Запорозького Війська і зладженне реєстрів доручає Гетьманови свого Війська Запорозького, з такою декларациєю, щоби після гідности, котрий бувби до того достойний, вписувано козаків до реєстру так в добрах шляхетських, як і в добрах Й. Кор. Милости, а то таким міст описаннем: від Дніпра почавши з сеї тут сторони в Димері, Горностайполі, Коростишеві, Паволочі, Погребищах, Прилуці, Винниці, Брацлаві, а звідтам від Брацлава до Ямполья к Дністрови, також від Дністра до Дніпра розумітися має і в реєстр козаки мають бути принимані; з другоїж сторони Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині, Ромні аж до московської границі і Дніпра. А що торкається міст дальших Й. Кор. Мил. і шляхетських над міру в тих пунктах описаних, в тих вже не мають бути козаки; вільно одначе з них тому, хто хоче бути в козацтві, без перешкоди панської вийти з усею маєтністю на Україну, котрий буде до реєстру прийнятий“...¹⁾

В сім важнім акті, що мав усталити границю між Короною і козацькою державою, західня границя означена дуже докладно. Між Дніпром та Дністром маємо зазначені як граничні міста Горностайпіль, Димир, Коростишів, Паволоч, Погребище, Прилуку, Винницю, Брацлав, Ямпіль. Ся лінія залишає під козацькою владою більш-менш ціле брацлавське воєвідство, а з київського більшу південну частину по горішню Раставицю і Тетерев. Таким способом козацькі жадання, висловлені в інструкції, обмежено значно: Україна не дістала бажаної частини Поділля і що більше тратила на річ Поляків північно-західню Київщину, овруцький повіт.

¹⁾ Акты ЮЗРоссіи III 415, X 456; Latopisiec albo kroniczka Joachimach Jerlicza wyd. K. W. Wojcicki, I, Варшава 1853, 105—6.

Сей поділ київського воєвідства звертає особливу увагу. Із загальної тенденції зборівського договору не слідно, щоби Поляки мали намір ділити адміністраційні цілості. Протівно, в іншому пункті договору київське воєвідство виступає як цілість: „Гідности, уряди всякі у воєвідстві київськїм, брацлавськїм і чернигівськїм й. кор. мил. обіщює роздавати обивателям шляхетського стану грецької релігії після давніх прав“. Без сумніву був звязок між територією, в якій могли мешкати козаки, і територією, де урядники мали бути грецької віри. Чи ті території просто не покривалися з собою, — чи межі козацької держави не протягалися на ціле київське воєвідство? Відповідь на се можемо знайти в інших жерелах того часу.

Ріжні люде, що були в козацькїм таборі під Зборовом і могли знати подробиці козацько-польського договору, не означують граничної лінії так, як вона подана у відомих нам точках трактату, лише вказують її значно дальше на захід. Македонський митрополит Галактіон, що мав нагоду говорити з Богданом Хмельницьким, каже, що мир уложено так: „що гетьман володітиме від Константинова і на низ всіми козаками, а король буде володіти від Константинова і в верх всею Литвою“.¹⁾ Путивльський розвідчик Василь Бурого дізнався від козаків в Кобизжі, що „поступився король польський і Поляки черкаському гетьманови Б. Хмельницькому і запорожським Черкасам землі і городів по ріку Случ і по город Константинів і Бар город і по Остріг і по інші городи, що королеви польському і Полякам в тих городях і по Дніпро і по сю сторону [лівобічну] Дніпра не володіти і урядникам і старостам у жадні городи не віздити“.²⁾ Путивлець Петро Литвинов, котрий під Збаражем був у гетьмана, оповідав, що король віддав козакам „землю і городи по Случ ріку, по Дністер, по городи Новий Константинів і по Любар город, — половина сього города по ту сторону ріки Случи належить до польської стороны, а друга половина по сю сторону ріки Случи належить до черкаської стороны, — і по Остріг і по Бар город; і Полякам за Случею рікою і до Дніпра і за Дніпро не бути“...³⁾ Козацький лікар Лукашка, що вернувся з походу, також казав, що козаки мають бути по Случ, Новий Константинів, Бар і Дні-

¹⁾ Галактіон до царя 6 IX 1649, Акты III 340.

²⁾ Реляції путивльських воевод 10 VIII 1649, Акты ЮЗР. III 341—2.

³⁾ Реляція як в. 13 IX 1649, тамже 342.

стер¹⁾. Трубчанин Леонтій Жаденов зпід Збаража привіз вісти, що козацькі кордони ідуть по Случ і Сож і до московської границі²⁾.

В усіх тих звістках повтаряються ті самі місцевости, — ту однородність не можна толкувати лише тим, що вісти списано в однім місці (переважно в Путивлі), але що вони були загально поширені. Сі місця (з деякими виїмками, як Остріг, що туди не належить) можна уложити в одну просту лінію, що справді могла бути західньою границею запорожської держави: Бар—Новий Константинів—Любар—середня Случ. Трудно було сі назви звести разом, колиб вони не мали за собою якогось дійсного значіння; зокрема згадка про город Любар на Случі, що половиною мав належати до Поляків, половиною до козаків, скріплює вартість тих даних. На сій основі можнаби думати, що коли не в писанім договорі, то фактично признано козацькій державі границю по Случ, себто в цілости воєвідство брацлавське і київське, а що за тим іде і чернигівське.

Дальші дані, що можуть рішити сю справу, знаходимо в урядовім козацькім документі, в Реєстрах Запорозького Війська, списаних внаслідок зборівської умови в жовтні 1649 р.³⁾ В сім реєстрі військо списане по полкам, кождий полк розділений на сотні, в деяких сотнях означені теж городи чи містечка. На сій основі можна уложити спис найважніших місцевостей, приналежних до кожного полку. Граничні полки, що знаходилися на межах Корони і Литви, були: 1. брацлавський, 2. кальницький, 3. білоцерківський, 4. київський, 5. чернигівський. Можемо перевірити, чи сі полки займали тільки територію, означену демаркаційною лінією зборівського договору, чи переходили поза неї на захід і північ.

В брацлавськім полку зборівський трактат означає граничну лінію містами Ямпіль—Винниця. З Реєстрів можемо означити такі крайні місцевости сього полку: Браїлів, Станиславчик, Пенківці, Копистерин, Мурахва, Шаргород, Садковець (?), Черніївці, Стіна, Ямпіль⁴⁾. Західня границя полку тримається тут отже дуже вірно границі брацлавського воєвідства.

¹⁾ Реляція як в. 20 IX 1649, тамже 346.

²⁾ Реляція брянських воевод 21 IX 1649, тамже 340.

³⁾ Реєстра всего Войска Запорозьскаго, вид. О. Бодяньський, Москва 1875.

⁴⁾ Реєстра 155—180. Пор. Діярій польського походу II і III 1651, Michałowski 621—4. (Тут згаданий „за лінією“ Станиславів, також Шаргород, Мурахва, Черніївці, Стіна, Ямпіль).

У винницькім полку крайні сотенні городи на північнім заході се Винниця, Прилуки, Погребище, Борщагівка¹⁾, отже демаркаційна лінія задержана в цілости. Але з інших жерел знаємо, що до козаків належало теж Беклівка на схід від Махнівки²⁾.

В білоцерківськім полку знов є ріжниці між зборівською границею і дійсним розкладом сотень: поза Паволоч виходять на захід ще Івниця, Коростишів, Каменобрид³⁾.

Найбільші зміни є в київськім полку: тут крайнім городом на заході і півночі є Овруч⁴⁾, — столиця повіта.

Разом західня границя території, обсадженої запорожським військом, в осени 1649 р. ішла лінією: Яруга — Браїлів — Прилука — Беклівка — Коростишів — Овруч. Ся лінія лише в деяких пунктах покривається з границею зборівської умови, в більшости переходить значно дальше на захід. Чи вона доходила аж до Случі, сього певно не можна сказати; але супроти сього, що Овруч залишився був під козацькою владою, досить правдоподібне, що і цілий овруцький повіт аж до Случі належав до козацької держави⁵⁾.

Ся гранична межа дістала тоді назву „козацької лінії“ або „лінії“ і так зветься у ріжних тодішніх жерелах⁶⁾.

Лінія удержалася без змін до берестецької кампанії. По козацькій невдачі коронні війська пішли глибоко в Україну, так само і литовські перейшли границю. Богдан Хмельницький мусів шукати виходу в новім мирі. З початку очевидно гетьман жадав, щоби козакам звернено цілу територію, котру мали у своїм володінню по зборівській умові — „щоби козаки у Винниці, Брацлаві і Чернигові могли бути“⁷⁾. Але що значна частина козацьких земель була занята польськими і литовськими військами

¹⁾ Реєстра 180—197.

²⁾ Діярій польського походу під 10 VIII 1651, Grabowski, Starożytności historyczne polskie I 279.

³⁾ Реєстра 107—130.

⁴⁾ тамже 198—214.

⁵⁾ Кунаков XII 1649 чув у Варшаві, що Хмельницький вислав Нечая з 50.000 на Горинь, — вістка неймовірна. Акты ЮЗР. III 404.

⁶⁾ Див. листи Кисіля, Michałowski 583—5, 611; М. Потоцького, тамже 589—90, Калиновського, тамже 606; Діярій польського походу VIII 1651, Grabowski Starożytności I 279; пор. Б. Хмельницький до короля XI—XII 1650, Michałowski 595; Діярій Йос. Маєра під 10 V 1650, Архивъ ЮЗР. III 6 с. 14—15.

⁷⁾ Діярій польського походу під 26 IX 1651, Grabowski Starożytności I 311, пор. Діярій Освенціма під 22 IX Scriptores XIX 371.

і Поляки могли використати свою перевагу і обмежити Україну до найвузших границь, — самого київського воєвідства. Тоді Хмельницький хотів добути принайменше се, щоби до різдва, себто до часу, коли буде зладжений реєстр, польські війська не входили до Брацлавщини і Чернигівщини¹⁾; Поляки згодилися, — але як граничну місцевість поставлено Животів. В тексті договору, підписаного 28 вересня 1651 р. під Білою Церквою, границь торкаються сі точки:

„1. Число реєстрового війська дозволяємо спорядити і назначаємо двацять тисяч, котре військо від Гетьмана і старшини має бути зреєстроване і мати консістенцію в добрах Й. Кор. М. у київськiм воєвідствi, нічого брацлавського і чернигівського не займаючи; шляхетські добра мають оставати вільні і в них реєстрові ніде не мають лишатися, але хто буде оставати реєстровим козаком в числі двайцять тисяч, той із шляхетських дібр в Київщині, Брацлавщині і Чернигівщині і з дібр Й. Кор. М. має перенестися до дібр Й. К. М. київського воєвідства, там, де військо Й. Кор. М. запорожське буде знаходитися...

„3. Коронне військо в київськiм воєвідствi, в містечках, в котрих будуть реєстрові козаки, не має оставати, ані відправляти леж, але в воєвідствi брацлавськiм і чернигівськiм, де козаки вже не будуть. Тепер одначе, до зладження реєстрів до назначеного реченця Божого Різдва, щоби не приходило до ніякого замішання, поки не вийдуть зі свого місця до дібр Й. Кор. М. воєвідства київського ті, що в числі і реєстрі 20000 знаходитимуться, — війська мають задержатися і дальше Животова не ходити аж до скінчення реєстру.

„4. Обивателі в воєвідствi київськiм, брацлавськiм, чернигівськiм до дібр своїх, також і старости самі собою і через урядників мають приходити і зараз обіймати всі провенти, коршми, млини, юрисдикції; в самім одначе вибиранню податків від підданих до того реченця зладження реєстрів мають задержатися“...²⁾

В найблизшiм часі Поляки берегли пильно нових козацьких границь. Коронне військо в листопаді і грудні 1651 р. лишилося на північній межі Брацлавщини (коло Махнівки і Животова).³⁾ Такий стан річий трівав до половини 1652 р.

¹⁾ тамже під 27 IX 1651, I 311—12.

²⁾ Памятники II 3 с. 119—125.

³⁾ Діярій Освенціма, Scriptorum XIX 376—7, 397.

Побіда Тимоша Хмельницького під Батогом (2 червня 1652 р.) привела корисну зміну. Польські війська мусіли полишити брацлавське воєвідство і туди стала вертатися козацька управа. Запорожські послы Бурлай і Мужилівський у квітні 1653 р. оповідали в Москві, що гетьман вислав полковника з козаками у Старе Дубно¹).

Весною 1653 р., коли коронне військо під проводом Чарнецького наново пробувало зайняти втрачені місця, як граничні козацькі городи виступають Самгородок, Прилуки, Погребища, Линці, Монастирська (на території кальницького полку).² Підчас переговорів з Поляками, що слідом прийшли, Хмельницький міг жадати привернення зборівського трактату³) — очевидно і щодо меж козацької держави.

Козацькі границі того часу можна означити докладнійше на основі спису городів, котрий гетьман передав московським воєводам в січні 1654 р., коли українське населення мало складати присягу цареві⁴). Деякі дані є і в інших сучасних документах. Інтересні для нас граничні полки: брацлавський, кальницький, паволоцький і київський.

Для брацлавського полку крім загального спису маємо також подрібніший огляд городів, до яких їздив московський воєвода⁵). Можемо означити отсі крайні місцевости на заході: Яруга (над Дністром), Буша, Черніївці, Шпиків, Брацлав, на сході також Вербка, Мясківка, Марківка, Тульчин і ин. — Підчас польського походу в листопаді-грудні 1654 р. згадуються в козацьких руках Мурахва, Черніївці, Буша, Красне; але Поляки уважали за ворожу землю цілий простір на схід від Дунаєвцеь, — отже половину подільського воєвідства⁶).

Козаччина вернулася отже вповні на давні місця, аж до західньої границі брацлавського воєвідства і ішла ще дальше на захід, у Поділліє.

З кальницького полку ближших даних нема, згадана лиш одна Винниця. В полуднево-західній части білоцерківського

1) Акты ЮЗР. III 493.

2) тамже, пор. Pamiętniki o wojnach kozackich, Вроцлав 1842 с. 115—6, 120.

3) тамже 113.

4) Акты ЮЗРоссии X с. 239—240.

5) тамже X 305—306.

6) Kubala, Wojna moskiewska (Szkice hist. III), Варшава 1910 с. 190, пор. польська реляція 20 XII 1654, Michałowski 732.

полку повстав паволоцький полк, — його місцевостей також не знаємо докладнійше. У білоцерківському полку найдалше на заході є Каменобрід, так, як і був 1649 р. В київському полку не бачимо вже Овруча, — відомі нам лише місцевости положені близько Дніпра: Чорнобиль, Карпилівка, Макарів і ин.¹⁾

Як скомбінуємо вістки 1653—1654 р., дістаємо таку прилизу границу козацької території від Польщі: Яруга — Черніївці — Мурахва — Красне — Винниця — Прилуки — Самгородок — Паволоч — Каменобрід — Макарів — Чорнобиль — Карпилівка. Що лінія така нерівна, се мабуть тому, що наці вістки неповні. В порівнанню з границею 1649 р. можна ствердити, що в Київщині козацькі оселі мабуть уступили на схід, але між Богом й Дністром вони посунулися на захід.

З пізніших років наші дані ще більше уривочні і неповні. В 1656 р. з опису подорожі московського гонця бачимо, що межею між козацькою територією і річюсполитою є середня Случ, як 1649 р.: Лабунь на Волині се „перший польський город“.²⁾ В Лабуні, Заславлі і Острозі були польські залоги, але боялися виходити з замків, щоби не дістатися в руки козаків. Підчас польсько-московських переговорів у Вильні в серпні-жовтні 1656 р. говорено також про границі України. Московські делегати жадали Волині і Поділля аж до Буга³⁾; Поляки бажали удержати козащину у як найвузчих межах: або виперти її за Дніпро або що найбільше лишити в силі білоцерківський трактат⁴⁾. У виленському трактаті з 3 жовтня 1656 сеї справи не порішено остаточно, але відложено її до сойму. Але розем мав обовязувати й запорожське військо і тому цар вислав до козаків універсали, щоби „за лінію України не передиралися“.⁵⁾ Як розуміли сю лінію, на се нема пояснень, — правдоподібно брали давню лінію на Случі, що фактично була обсаджена козацьким військом.

¹⁾ Підчас війни з Поляками в марті 1654 згадуються теж на границі Головки, не знати, на козацькій чи неутральній території. Акты ЮЗР. X, 403—4.

²⁾ Реляція Ф. Зикова IV—VІІ 1656. Сборн. статей и матер. комм. для разб. др. акт. I, Київ 1911, 40; тут очевидна похибка „въ первой полковой городъ приѣхаль, въ Лобунъ“ — має бути польський.

³⁾ Kubala, Wojna brandenburska (Szkice hist. V), Львів 1917, с. 41.

⁴⁾ тамже с. 397, 407.

⁵⁾ тамже 60—62 (про „лінію“ пор. ще с. 33).

З початком 1657 р. прийшла нова зміна на західній границі козацької держави. На основі умови з семигородським князем гетьман вислав до Галичини 20.000 козаків під проводом Антона Ждановича. По дорозі, на Волині і в сусідніх воєвідствах, козацькі полки виганяли польські залоги і обсаджували міста та замки. Заняту територію скріплено потім новими силами і так козацька границя пересунулася на захід і північ поза дотеперішню лінію.

Найскорше зорганізувався пинський повіт, що належав до В. Кн. литовського. Вже в січні 1657 р. були козацькі залоги в Турові і Висоцьку, проводив ними козацький „стражник“ Зарудний¹⁾. Місцева шляхта з огляду на безпеченство майна і життя добровільно приймала сі залоги; так нпр. кн. Степан Четвертинський просив козаків до Нової Четвертні²⁾. В маю козацька залога обняла Видибір над Стиром, передтим мабуть Вороні над Горинєю і Лозичі³⁾. В тімже часі шляхта пинського повіта вислала до Чигирина своїх послів і вони 30 червня 1657 р. зложили присягу вірности Запорозькому Війську і гетьман прийняв пинський повіт у склад української держави⁴⁾. Першим полковником пинсько-турівським був Іван Яхименко Груша, висланий ще за життя Хмельницького в Пинщину; потім полковникували тут Зарудний, Дворецький, нарешті Константин Виговський⁵⁾. Осідком полковника було місто Турів і Давидгородок⁶⁾; границі полку означувано „між рікою Горинєю і Десною—Стиром“.⁷⁾

Про окупацію Волині і Поділля маємо вістки з пізнішого часу, але козацькі війська примістилися тут мабуть вже від початку 1657 р. У волинськiм воєвідстві з початком 1658 р. козацькі залоги були у Степані, Корці, Межирічі, Гощі, Острозі,

1) Ст. Четвертинський до Б. Хмельницького 9 I 1657. — Липинський *Z dziejów Ukrainy* с. 559—60.

2) тойже до А. Ждановича 10 II 1657, тамже 564.

3) Заява Ширмів 29 VIII 1658, заява Лозичьких 30 IX 1658, заява К. Дудецького 29 VIII 1658, Акты вилен. арх. ком. т. 34 с. 127, 129.

4) Присяга послів 30 VI 1657; Дипльом Хмельницького 8 VII 1657, Липинський 513—519, пор. Памятники III ч. 35.

5) Ст. Беневський I 1658, Памятники III 192.

6) Заява А. Гедройця 13 XII 1658, Акты вилен. ком. т. 34, с. 138.

7) Універсал К. Виговського 23 VI 1658, Липинський 563—4.

Полоннім, Заславі, Константинові¹⁾. Полковником чи старшим був тут Іван Тарнавський²⁾.

На Поділлі вже за Хмельницького був у козацьких руках Калюс над Дністром. Коли в січні 1657 р. Поляки з Кам'янця напали на Калюс, гетьман віднісся до царя з жалобою, що Поляки зломали розем, уложений виленською комісією³⁾. З пізнішого часу знаємо, що козацька залога була в Межибожі; тут резидував Федір Михайлович „полковник подільський, стражник пограничний, губернатор замку межибіжського“.⁴⁾

Граничну лінію простору зайнятого козаками 1657 р. можна означити місцевостями: Видибір, Висоцьк, Степань, Гоща, Остріг, Заслав, Старий (?) Константинів, Межибіж, Калюс. Загально се дає лінію рік Стир—Горинь і котроїсь подільської ріки, може Студениці.

Окрім пинського повіта, що перейшов до козацької держави в 1657 р., вже скорше зайняли козаки області над Дніпром.

На північ за литовську границю козацькі відділи перейшли в початках повстання. Літом 1648 р. Петро Головацький зайняв Стародуб і Гомель, інші проводирі черні добули Мозир, Турів, Річицю, народне повстання поширилося аж по Бобруйськ і Бихів. Але з огляду на добрі відносини з Литвою Хмельницький не піддержував народного руху за литовською границею і противно, дозволяв литовському гетьманови Радивилу карати горлом кожного своєвільника, що виступає „під титулом війська нашого запорожського“.⁵⁾ Радивил розпочав боротьбу зі своєвільними відділами, але вів її так жорстоко, що Хмельницький занепокоєний вислав свої війська за границю і заняв Гомель (квітень 1649 р.); полковник Михайло Кричевський мав вести дальшу кампанію, але 31 липня 1649 р. війна скінчилася козацькою поразкою під Лоевом⁶⁾.

Тимчасом у зборівським мирі Хмельницький прийняв від В. Кн. Литовського граничну лінію, що була означена місцевостями

¹⁾ Ст. Беневський I 1658, Памятники III 203—4.

²⁾ І. Тарнавський до С. Беневського 5 II 1658, тамже III 198—200.

³⁾ Реляція Кн. Левлева II—X 1657, Сборн. статей ком. для разб. др. актов I 94 пор. 82.

⁴⁾ Ф. Михайлович до С. Беневського 10 II 1658, Памятники III 207—209.

⁵⁾ Б. Хмельницький до Іл. Чиса 31 XII 1648, Grabowski Ojczyzste spominki II 112—113.

⁶⁾ Липинський Z dziejów Ukrainy.

— фактично се була північна межа воєвідства київського та чернигівського, так що козацькі володіння не входили у територію Литви. Тим способом уложилися мирні відносини, яких гетьман не бажав ніяк нарушувати. Але князі Радивили, що дійсно рядили Литвою, відносилися все з недовірем до козащини і се спричинило литовський похід на Київ 1651 р.

Нагоду до відплати за сей наїзд знайшов Богдан Хмельницький аж з хвилею заключення союзу з Москвою. Коли цар Олексій виповів війну Польщі і розпочав похід на Вильно, українські війська вийшли знов у землі В. Князівства. Се був помічний корпус, висланий на підмогу цареві під проводом наказного гетьмана Івана Золотаренка¹).

Золотаренко розпочав похід з кінцем червня 1654 р. в напрямі на Гомель. Його відділи, вислані на схід, знищили над Дніпром замки і міста Річицю, Горваль, Стрішин, Злобин, Рогачів²). В серпні здалися козакам Гомель, Чечерськ, Новий Бихів³). Потім приступив Золотаренко до довгої облоги Старого Бихова, але притім розсилав свої відділи під менші міста, для здобичі і на залоги⁴). У вересні 1654 р. цар розпорядив, що козацькі війська мають лишитися на зимові лежі у бихівським і могилівським повіті⁵), але невдовзі потім обмежено осідок козаків у могилівським повіті на вийтвіства горбовицьке, улянівське і плешицьке⁶). З початком червня 1655 р. цар віддав під заряд Золотаренка Кричів і кричевський повіт, але притім зазначив виразно, що інші повіти, які заняли козаки, мають перейти під московських воєвод: Чавси і Чериків до Могилева, мстиславський повіт до Мстислава⁷). Отже повіти бихівський, часть могилівського і кричевський се були офіційальні межі території, окупованої козаками. Але козацькі залоги полишилися і поза тими границями: вже в серпні згадуєть в Чавсах наказний чавський полковник Матвій Старинський⁸).

В лютім 1656 р. на місце Івана Золотаренка, що пішов у похід на Литву, гетьман іменував полковником на Білій Русі

1) Ом. Терлецький, Козаки на Білій Русі в р. 1654—1656, Записки НТШ. т. XIV.

2) І. Золотаренко до царя 25 VІІ 1654, Акты ЮЗР. XIV 137.

3) Листи Золотаренка, тамже XIV 143, 145—147.

4) Виказ знищених сіл X 1654, тамже XIV 407.

5) XIV 171. пор. 174. 6) XIV 415—416, 436.

7) XIV 640.

8) Донесенне В. Унковського, XIV 804.

Івана Нечая¹). Як міста його полку означено Могилів, Чавси, Новий Бихів, Гомель і інші. На основі гетьманського універсалу Нечай увів козацькі залоги до Могилева і інших міст, де вони були передше, і титулувався полковником білоруським, могилевським і гомельським²). Як далеко сягала козацька окупація, вказує спис сотників з 1656 р., що резидували в таких городах: Чавси (тут був також осідок самого полковника), Могилів (трьох сотників), Гори, Заболотє, Бординичі (може Бродиничі?), Акулин, Городен, Святозеро, Уланів, Рогозин, Білявичі, Чериків—Верба—Пропойськ, Чечерськ, Межен—Смоляни³). З інших жерел знаємо, що козацькі сторожі стояли не тільки на Друті, але й на Березині, коло Бобруйська⁴).

Поширення території української держави на північ мало значінне не тільки із військово-стратегічних причин, але ще більше для господарського розвитку України. Через втрату західніх земель — Галичини, Волині, Холмщини — Україна втратила одинокий шлях експорту, що дотепер ішов на Буг і Вислу до Балтійського моря. Питанням життя для молодого козацької держави було знайти якийсь інший доступ до моря — і Хмельницький бажав відкрити собі такий шлях через білоруські землі. Так в універсалі для Киян з 15 марта 1657 р. гетьман підносить значіння сеї дороги для торгівлі, пізніше у переговорах зі Швецією домагається воевідств берестейського і новгородського аж до границь з Прусами⁵). Сі широкі пляни не здійснилися, але чавський полк залишився при Україні аж до гетьманства Юрія Хмельницького.

Про східні і південні межі козацької держави покищо скажемо тільки кілька слів. З московською державою залишилася та сама границя, що була за володіння Польщі, — вона ішла більш менш східною межею пізніших губерній чернігівської і полтавської. На граничній лінії приходило безнастанно до спорів і перепалок, які треба було віддавати під розгляд спеціальних слідчих комісій, — ся картина пограничного життя заслугує на

¹) 8 II 1656, Сборн. статей и мат. Комм. для разб. др. актовъ I 28—29.

²) Акты слідства Антона Ждановича і Н. Сивцова IV—Н 1656, Акты ЮЗР. III 522, 527.

³) Проханне сотників білоруського полку, тамже III 540—1.

⁴) Ів. Нечай до царя 4 VII і 13 VIII 1656, Сборникъ статей як в. 64, 69—70.

⁵) Пор. договір Виговського зі Швецією 8 X 1657 р. Арх. ЮЗР. III 6 с. 336.

окреме обробленнє. — Від полудня українська держава межувала з володіннями Туреччини і Криму. І тут залишилася здебільша давня границя, теоретично зазначена ще в XVI в. поперек через дикі поля. До історії сеї границі за Хмельниччини маємо дуже небогато матеріялу, але є тут інтересні моменти, які вартоб простудіювати, — як нпр. намір Богдана Хмельницького побудувати порт при гирлі Дніпра, як суперечна з сим звістка про те, що гетьман відступив Кримуви Іслам-Кермен і ин.

IV. Українські дороги в половині XVII в.

Українські шляхи і дороги були вже предметом досліду і мають свою невелику літературу.¹⁾ Часи Хмельниччини заслугоють на се, щоби присвятити їм окрему увагу хочби з огляду на багатство жерельного матеріялу. У переддень повстання опрацював карти України Гільом Лявассер де Боплян²⁾ і на них зазначені головні дороги Придніпрянщини — основне жерело до пізнання комунікаційної сітки XVII в. Важним доповненнєм є тогочасні діярії і ітінерарі, в яких подрібно зазначувано місцевости, якими переїздили ріжні послы, купці і инші подорожні; в епоху Хмельниччини, коли гетьман утримував живі дипломатичні зносини на всі сторони, таких діяріїв стрічаємо дуже багато. Часи Богдана Хмельницького є важні для розсліду і тому, щоби пізнати, які зміни у шляхах комунікації настали з утвореннєм козацької держави. Що прийшли тоді значні зміни, це річ безсумнівна. Уже в 1649 р. козацька держава мала признану границю на заході (р. Случ), — ця границя перетяла дотеперішні шляхи, що ішли зі сходу на захід; по 1654 р. українська державна територія посунулася на північ аж по Могилів. В цих нових межах

¹⁾ Edward Rulikowski, Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne (Ateneum 1878 р. ч. III і IV); Aleksander Jabłonowski, Handel Ukrainy (Ateneum 1895 р. ч. II і Pisma A. Jabłonowskiego т. II, Варшава 1910); вінже, Źródła dziejowe т. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym т. XI. Ziemie ruskie. Ukraina (Kijów-Braclaw) przez Alexandra Jabłonowskiego, Варшава 1897. П. Литвинова, Еще о старинныхъ трактахъ или дорогахъ въ Южной Россіи, Киевская Старина 1883, III; P. Dąbkowski, Rys urządzeń pocztowych w dawnej Polsce, Краків 1903 р.

²⁾ В. Кордтъ, Матеріалы по исторіи русской картографіи, вип. II, Київ 1910, карти I—VIII, IX, XXXVIII—XL. Нижче в тексті цитуємо карти Бопляна римською цифрою з сього видання.

розвивався новий державний організм, що мав власні окремі потреби і шукав собі свіжих артерій комунікації. Потворилися нові осередки життя з новим характером, — на першому місці Чигирин, гетьманська столиця, далі ріжні полкові городи. Старі центри не занепали, старі дороги не вийшли з уживання, але рівнорядно з ними розвивалися нові шляхи. Зазначити ці зміни, справа не маловажна.

На сьому місці подаємо огляд доріг Придніпрянщини, як вони зазначуються у жерелах з 1640—1650-тих років, не змагаючи до вичерпання всього матеріяду. Загальні виводи відкладаємо на пізніше, тоді теж можна буде подати вичерпуючу карту доріг.

А) Дороги 1630—1640 рр.

На карті Бопляна (V) найважнішим вузлом доріг на Поділлі є **Бар**: тут сходиться десять доріг, не вчисляючи Кучманського шляху, котрий переходить на південь від Бару. Се такі лінії:

1) Бар—Чемериси—Йолтушків—Ковалівка—Карачіївці—Кужелів—Дунаївці—Шатава—Гуминці—Кам'янець.

2) Бар—Йолтушків (Підлісний)—Богушівка—Бахтин—Курлівці.

3) Бар—побіч Сефарівки—Верхівка—Борок—Берлинці (Пільні)—Лучинчик—Сугаки—Могилів.

4) Бар—Голотки—Мальчківці—Матвійківка—Коцмазів—Лука—Носиківка—Шаргород—Политанка—Чернівці—Бабчинці—попри Ямпіль—Косниця (Ковченець).

5) Бар—Голотки—Мальчківці—Матвіївка—Коцмазів—Мурахва.

6) Бар—Голотки—Маньківці—на південь від Коростівця, Жмеринки (Малої) й Седави—Потоки—Слобода Канцерівка—Моянів—Красне—Торків—Жабокрич—Копинівка—Тулчин—Федківка—Тростянець—Ободівка—Катазин(?)—Чачальник.

7) Бар—(дорога як під 6)—Красне—Рогізна—Печара—Вишківці—Брацлав.

З Брацлава йде бічна дорога (чи продовження головної з Бару?): Брацлав—Клебань—Демківка—Александрівка.¹⁾

¹⁾ В ітінерарі Освенціма (вересень 1643) вказана дальша дорога: Александрівка—Новгород (мб. нин. Верхівка над р. Бернадинкою)—Жабокрич—попри Криклевці—Марківка (мб. нин. Медушівка)—Вербка—Чачальник. St. Oświęcimea Dyaguzsz s. 11—12. Але це мабуть дорога тільки льокальна — серед маєтностей гетьмана Конецпольського.

8) Бар—Голотки—Маньківці—Межирів—Браїлів—Ільківці—Вишня—Винниця.¹⁾

9) Бар—Корачинці—Деражня—Шпичинці—Журавлинці—Копачівка—Мойсеївці—Капустяни—Проскурів—Гречана.²⁾ — Даліше дорога неозначена, але з іншого жерела³⁾ знаємо, що вона продовжалася з Проскурова на Чорний Острів—Маначик—Волочиськ—Збараж. Боплян на іншій карті (VIII) значить її знов даліше зі Збаража на Іванчани—Ніжківці—Підкамінь—Броди.

10) Бар—Шийці—Заньківці—Маньківці—Микитинці—Казимирівка—Перегінка—Фельштин—Доброгощ—Розматинці (Тарноруда?). — Продовження цієї дороги з Розматинець ішло на Скалат—Микулинці—Кізілів—Зборів, — це вказують інші жерела.⁴⁾ Боплян на іншій карті (VIII) вказує далішу дорогу: Кізілів—Зборів—Золочів—Глиняни—Львів.⁵⁾

На схід від Бару як значніший вузол доріг виступає у Бопляна Винниця (карта V). Крім дороги до Бару (пор. ч. 8) маємо ще такі:

11) Винниця—Криківці—Остолопів—Райгород—Кузминець—Ладизжин. З іншого жерела знаємо продовження цієї дороги на Четвертинівку—Тростянець⁶⁾; з Тростянця веде дорога на Ободівку до Чачальника (пор. вище під б).

12) Винниця—Ободна — попри Пісочин—Якубівка—Линці—Бабин.

13) Винниця—Халявинці—Прилука—Збараж—Губин—Погребище. — З іншого жерела знаємо, що ця дорога від Гудина ішла теж на Білолівку й Ружин¹⁾; з Ружина мабуть було продовження на Павлоч—Хвастів—Білгородку (або Васильків) до Київа (пор. нижче дорогу 14).

¹⁾ Пор. цю дорогу St. Oświęcima Dyaryusz с. 19.

²⁾ Була також друга дорога, незазначена у Бопляна: з Бару на Новосілку до Проскурова — St. Oświęcima Dyaryusz с. 56 (ітінерар з марта 1644 р.).

³⁾ тамже с. 50—51 (лютий 1644 р.).

⁴⁾ тамже с. 5—6 (липень 1643), 56 (март 1644).

⁵⁾ При цім шляху були ще другорядні дороги. А) Між дорогою 9 і 10 було подучення від Проскурова через Райківці до Фельштина, St. Oświęcima Dyaryusz с. 5. Б) З Розматинець була теж дорога на Скалат—Товстодуг—Озірну до Золочева, тамже с. 137 (май 1646).. — Дорогу Бар—Винниця—Біла Церква див. нижче ч. 19.

⁶⁾ Oświęcima Dyaryusz с. 19.

Головний осередок України **Київ**, на карті Бопляна (IV) має дві дороги з Правобережжя і дві з Лівобережжя:

14) Київ—Білгородка—Плісецьке—Мотовилівка (не зазначена виразно) — Хвастів—Порипен—Паволоч—Верховня—Gahatih (?). — Ця дорога мабуть продовжалася на Ружин—Білолівку—Губин—Збараж—Прилуку—Винницю (пор. вище 13).

15) Київ—Васильків—Хвастів.

16) Київ—Бровари—Гоголів—Плоске—Світельнів — ліс Дуброва—Стара Басань—Бобровиця—Кобижча—Дівиця (Володкава)—Ніжин (карта IV пор. II).

17) Київ—Боришпіль—Переяслав (карта IV).

Вузлом доріг у Бопляна є також **Біла Церква**.

18) Біла Церква—Германівка—Трипілля.

19) Біла церква—Камянче (?)—Дулицьке—Таборівка—Паволоч.

З діарія Освенціма знаємо ще дві дороги з Білої Церкви:

20) Біла Церква—Рокитна—Ольшанка—Кагорлик—Терехтемирів.¹⁾

21) Біла Церква—Ружин—Білолівка—Губин—Збараж—Прилука—Винниця—Браїлів—Межерів—Бар.²⁾

Боплян вказує ще одну дорогу з Хвастова:

22) Хвастів—Пинчуки—Германівка—Ржищів—Терехтемирів.

З сучасних ітнерарів знаємо на Правобережжі такі шляхи³⁾:

23) Тростянець—Четвертинівка—Ладизин—Бубнівка—Гайсин—Кисляк—Рахни (?)—Городок—Оратівка—Животів.⁴⁾

24) Животів—Пятигори—Ставища—Урочище Колодежа або Наливайкова Криниця—Кошовата—Стеблів—Корсунь—Сяхнівка.⁵⁾

25) Сяхнівка—Деренковець—Мліїв—Орловець—Балаклея—Тасмин—Жаботин—Медведівка.⁶⁾

26) Медведівка—Черкаси.⁷⁾

На Лівобережжі Боплян вказує як вузол доріг **Переяслав**:

27) Переяслав—Підсінне—Ячники—Ржищів (карта IV).

1) Oświęcima Dyaryusz ст. 18 (грудень 1643).

2) тамже с. 18—19.

3) Ітнерарі Освенціма не подають прямих доріг, а округні, бо він їхав з Концепольським оглядати різні маєтності, тому нижче його дороги на Правобережжі (23—26) ділимо на менчі складові часті.

4) St. Oświęcima Dyaryusz с. 13 (жовтень 1643).

5) тамже с. 13—15. 7) тамже с. 15. 6) тамже с. 15—16

28) Переяслав — Березань — попри Лехнівку і Ярешки — Крупіль — Биків — Дорогинка — Кропивна (карта IV).

29) Переяслав — Студеники — Яготин — Торгівка (?) — Прилука — Переволочна (карта IV і II).

Продовженне сеї дороги в іншій напрямі:

30) Переволочна — Варва — Білоусівка — Лохвиця — Піски — Сергіївка (?) — Гадяч (карта II).

З сучасного ітнерара знаємо ще такі дороги:

31) Переяслав — Ташань — Чумгак — через р. Оржицю — Пирятин — Чорнухи — Лохвиця — Піски — Березова Лука — Гадяч.¹⁾

Спільна дорога обох боків Дніпра:

32) Черкаси — Ірклій — Боромль — Горошин — Хорол — Миргород — Рашавка — Гадяч.²⁾

Б) Дороги 1648—1657 рр.

Богдан Хмельницький вибрав собі за столицю містечко Чигирин, недалеко його батьківського села Суботова. Таким способом мало відома дотепер оселя стає новим вузлом доріг на Правобережжі і кермує до себе також лівобережні дороги.

З Чигирина починається десять ліній:

33) Чигирин — Суботів — Медведівка — Жаботин — Сміла — Константиївка — Балаклея — Орловець — Вязовець — Ольшанка, (тут дорога ділиться:) а) — Лисянка — Буки — Маньківка — Краснополька (також Бабані або Цимерманівка) — Умань; б) — Тарасівка — Звенигородка — Ольховець — Шавулиха — Камінка — Іванки — Маньківка — Умань.³⁾

(Частина сеї дороги: Медведівка — Орловець пор. 21).

34) Чигирин — Суботів — Медведівка — Капітанівка — Мліїв — Корсунь — Богуслав — Синиця — Синява — Рокитна — Біла Церква.⁴⁾

¹⁾ St. Oświęcima Duayusz s. 17—18 (листопад 1643, подорож з Гадяча до Переяслава).

²⁾ тамже с. 16—17 (жовтень—листопад 1643).

³⁾ Ітнерар Р. Стрешнева: Чигирин — Умань і назад (грудень 1653), Акты ЮЗРоссіи т. X с. 78—84, 100—110; ітнерар патр. Макарія: Умань — Лисянка (червень 1654 р.). Путешествіе антіохійскаго патр. Макарія, переклад Г. Муркоса, вип. II. Чтенія общ. ист. и древн. 1897 IV с. 24—29 і йогож подорож з Чигирина до Уманя (серпень 1656 р.) тамже, 1898 IV с. 193—194.

⁴⁾ Ітнерар Парцевича зі Львова до Чигирина і назад (март—май 1657 р.). J. Rejascsevich, Peter Freiherr von Parchevich, Archiv f. österr. Geschichte т. 59 с. 542—543, 554—557.

35) Чигирин—Білоозеро—Мліїв.¹⁾

36) Чигирин—Капітанівка—Огородня (Городище?)—Корсунь—Маслівка—Германівка—Київ.²⁾

37) Чигирин—Боровиця—Худяків—Черкаси—Сокирня—через Дніпро—Домонтів—Піщане—Гелмязів—Пологі—Переяслав—Боришпіль—Київ. — З сею дорогою лучиться друге рамя: Черкаси—Золотоноша—Піщане.³⁾

38) Чигирин—Бужин—через Дніпро—Жовнин—Горошин—Лукомль—Лубні—Лохвиця—Ромен—Хмельів—Путивль—Москва.⁴⁾

Є дві відноги сеїж дороги:

39) Чигирин—Бужин—через Дніпро—Єреміївка—Буромль—Горошин (або Оржиця)—Лукомль і т. д.⁵⁾

40) Чигирин—Воронівка—через Дніпро—Максимівка—Хорол—Лубні—Лохвиця і т. д.⁶⁾

41) Чигирин—Жовнин—Боромль—Прохорівка—Пирятин—Прилуки—Іваниця—Кропивна—Красне—Корабутів—Путивль.⁷⁾

Віднога сеї дороги:

42) Чигирин—Ірклій—Кропивна—Пирятин—Прилуки і т. д.⁸⁾

Старий вузол доріг, Київ, в жерелах часу Хмельниччини має такі дороги:

¹⁾ Ітінерар Стрешнева (грудень 1653), Арх. ЮЗР. X с. 100.

²⁾ Ітінерар Д. Тургенева (листопад 1654) з Київа до Чигирина, Акты ЮЗР. XIV 93—94.

³⁾ Дороги Гр. Неронова з Переяслава до Чигирина (листопад 1649), Акты ЮЗР. VIII с. 305—306; Ф. Полтева з Чигирина до Київа (март 1654) Акты ЮЗР X с. 345; патр. Макарія з Київа до Чигирина (серпень 1656 р.). Чтенія общ. ист. и др. 1898 IV 189—192.

⁴⁾ Р. Стрешнев з Чигирина до Москви (січень 1654) Акты ЮЗР. X с. 136—137; Т. Порфирев з Москви до Чигирина (май 1654) тамже с. 577—582; Д. Тургенев з Чигиривна до Москви (листопад 1654), тамже XIV с. 112.

⁵⁾ Г. Неронов з Чигирина до Москви (грудень 1649) Акты ЮЗР. VIII с. 314; І. Фомин з Москви до Чигирина (серпень 1653), тамже III с. 496—498.

⁶⁾ В. Унковський з Москви до Чигирина (вересень—жовтень 1650) Акты ЮЗР. VIII с. 340—341; пор. Гр. Неронов, тамже с. 314.

⁷⁾ Ф. Полтев з Москви до Чигирина (лютий 1654), Акты ЮЗР. X в. 335—338.

⁸⁾ Р. Стрешнев з Москви до Чигирина (жовтень 1653). Акты ЮЗР. X с. 95—100.

43) Київ — Білгородка — Новосілки — Бишів — Звячень — Гоща — Кобринь — Берестє — Варшава.¹⁾

44) Київ — Васильків — Ханьбиків — Обухів — Трипілля — Кагорлик — Богуслав — Ісайки — Медвин — Лисянка — Буки і т. д. до Уманя (як ч. 33).²⁾

45) Київ — Бровари — Гоголів — Стара Басань — Світильнів — Кобизча — Дивиця — Ніжин — Оленівка — Борзна — Городище — Котоп — Путивль.³⁾ — Се та сама дорога, яку вказує Боплян (пор. ч. 16).

46) Київ — Бровари — Гоголів — Русанів — Ядлівка — Нова Басань — Биків — Прилука і т. д.⁴⁾, як в ч. 50.

Через Білу Церкву переходять два важні шляхи на захід:

47) Біла Церква — (Паволоч — Бердичів) — Лабунь — Заслав — Остріг — Дубно — Луцьк — Володимир — Люблин — Варшава.⁵⁾

48) Біла Церква — Хвастів — Дідівщина — Брусилів — Коростишів — Корець — Гоща — Тайкури — Княгинин — Дубно — Берестечко — Львів.⁶⁾

На Правобережжі важне місце займав Умань, велика твердиня на межі диких піль, туди іде шлях до Молдави:

49) Умань — Орадівка — Галалаївка — Обозівка — Важне — Степанівка — Мочулка — Соболівка — перевіз через Бог — Сумівка — Баланівка — Ободівка — Жабокрич — Мясківка — Горячківка — Димитрашівка — Рашків — через Дністер до Молдави.⁷⁾

На Лівобережній Україні крім наведених вище доріг, що прямують з Чигирина, вихідною комунікаційною точкою є Переяслав:

¹⁾ Ітінерар В. Мясковського (січень 1649), J. Michałowskiego Księga pamiętnicza s. 359—370.

²⁾ Патр. Макарій з Уманя через Богуслав, де був табор Б. Хмельницького, до Києва, Чтенія, як в. 1897 IV с. 24—42.

³⁾ В. Бутурлін з Києва до Москви (лютий 1654) Акты ЮЗР. X с. 260—271; Ф. Полтев з Києва до Путивля (март 1654) тамже с. 349—350; Ф. Бутурлін з Москви до Києва (май 1657), тамже III с. 554—555.

⁴⁾ Патр. Макарій з Києва до Путивля (липень 1654) Чтенія, як в. 1896 IV с. 81—95.

⁵⁾ Дорога Ф. Зикова з Чигирина до Варшави (май — червень 1656) — Сборникъ статей и матер. Комм. для разб. др. акт. I с. 40—43.

⁶⁾ Ітінерар Парцевича, Archiv f. öst. Gesch. т. 59, як в.

⁷⁾ Ітінерар патр. Макарія з Рашкова до Уманя (червень 1654 р.) Чтенія 1897 IV с. 1—22, і з Уманя до Рашкова (серпень 1656) Чтенія 1898 IV с. 194—5.

50) Переяслав — Війтівка — Баришівка — Нова Басань — Биків — Галиця — Дівиця — Прилука — Ольшана — Городня — Іваниця — Кропивна — Красне — Корабутів — Путивль.¹⁾ Дорога відома вже Боплянови (пор. ч. 28, також ч. 46).

51) Переяслав — Яготин — Білошапки — Пирятин — Чорнухи — Лохвиця — Ромен — Путивль.²⁾

На кінець зазначимо дві дороги, що виходять з Ніжина:

52) Ніжин — Вертіївка — Салтикова Дівиця — Чернигів.³⁾

53) Ніжин — Сосниця — Погар — Почеп — Рославль.⁴⁾

В) Татарські шляхи

На основі карт Бопляна можна доволі докладно означити три відомі татарські шляхи — Чорний, Кучманський і Муравський.

На генеральній карті Бопляна (карта IX) з Перекопу до Дніпра приходять чотири дороги. На Дніпрі означено чотири „татарські переправи“:

1. через острів Бургунку на правий беріг ріки між річкою Тегинкою та р. Бургункою;

2. через о. Козацький на беріг по лівім боці Бургунки;

3. „велика переправа татарська“ через о. Тавань на беріг по правім боці річки, що названа Dreshmanowka R.

4. через о. Каір і Носаківку між р. Омелівкою (Omelowa R.) і Носаківкою (Nosokowka R. у О. — ріка й острів).⁵⁾

Всі ті дороги лучилися десь недалеко в один шлях і він прямував на північ вододілом між р. Інгульцем і малими притоками Дніпра. (На карті Бопляна на цім шляху змальовані татарські відділи в поході.) Так шлях доходив до Чорного Ліса.

Чорний Шлях. Чорний Шлях починається у Бопляна (карта III) на жерелах Інгульця, на південь від Чорного Ліса (тепер є село Чорноліска на Інгульці). Ліворуч є р. Інгул з притоками, праворуч ліс Нерубай (Nierabay Las, — невідомий тепер), ліс

¹⁾ В. Бутурлін з Москви до Переяслава (січень 1654) Акты ЮЗР. X с. 191—205; пор. патр. Макарій з Київa до Москви (липень 1654) Чтенія як в. 1897 IV с. 81—95.

²⁾ Гр. Неронов з Москви до Переяслава (листопад 1649) Акты ЮЗР. VIII с. 304—305.

³⁾ Ф. Бутурлін (лютий 1654), Акты ЮЗР. X 268—270.

⁴⁾ І. Ржевський з Рославля до Київa (серпень 1654) Акты ЮЗР. XIV с. 9—13.

⁵⁾ На спеціальній карті Дніпра (карта XL) не вказана переправа через Носаківку; в „Описі України“ знов не згадана переправа через козацький острів, — зате є ще одна переправа під Очаковом.

Болтиш (Baudis Las, — тепер с. Болтишка), жерела Сухого Ташлика.

На вододілі Сухого Ташлика й Інгула шлях ділиться на три часті:

1) перший шлях, під назвою Чорного, іде в північно-західнім напрямі на Білу Церкву;

2) другий, також Чорний, на південь і захід, на Умань;

3) третій, Кучманський, на південь, щоби перейти на лівий бік р. Бога.

Перше рамя Чорного Шляху по лівій стороні має горішню р. Вись; по правій ліс Лебедин (на північ від теперішнього м. Лебедина). Шлях ділиться знов на два рамена, котрі обіймають собою два ліси, Ромозин (на теперішній карті його нема) і Вербич (тепер с. Вербовець?); коло Вербича є оселя Капустина Долина (Kopuczona Dolina — нині с. Капустина). За Вербичем ці короткі рамена сходяться знов з собою.

Ліворуч є р. Гнилий Ташлик, Кирилів ліс (тепер с. Кирилівка), с. Тарасівка, м. Лисянка та Кошовата (Koczowa). Праворуч м. Ольшанка, ліс Майданів (? Maydonów Las) і „Kaczki Las“, Медвин, на боці Сидорівка й Киданівка, Синиці й Насташка в області р. Роси.

Тут шлях звертається на захід і зараз знов на південний захід. Ліворуч зазначені у Бопляна Ставище, Зашків, Хмелівка, Юшківці, Балабанівка. Праворуч Торчиця (Starcice), Стрижавка (Strzybowka), Пятигори, Тетіїв, Оратів (карта III і V).

Коло Балабанівки на жерелах Тикича з цим першим раменем сходиться друге рамя Чорного шляху. Від вододілу Сухого Ташлика й Інгула воно йде на південь і скручує на захід (карта III). На схід шляху є Інгул, на північ р. Вись, на південь Чорний і Кривий Ташлик. Шлях переходить через Синю Воду коло м. Торговиці і веде між Уманем на півночі і лісом Переволока (невідомим тепер) на півдні. Дальше напрям шляху змінюється на північний захід. Ліворуч є місцевости Якубець (Jakuriec), Радівка (Radowka, — може хибно замість Росошка?), подальше Івангород, Себастьянівка, Левухи (Lewoka), Дашів (Desza). Праворуч: Кочубіївка (Kohobiowka), Христинівка (Kryspol), на боці Босівка, Монастирська, Коритка (Korestena), Балабанівка (карта III і V). Тут лучиться це друге рамя Чорного шляху з першим.

Дальше Чорний Шлях іде в напрямі північно-західнім між Росею, Раставицею і Тетеревом з одної сторони, і Десною з другої. Ліворуч означені такі місцевости: Бабин, подальші Линці

(Elins) і Липовець, Жозів (Josowa), Збараж, Губин. Праворуч Оратів, Кучинці (Kuczmece, — тепер невідоме) при самім шляху, далше Чагів, Булай і побіч нього Колопушне (? невідоме тепер), Ординці (Ordiczowsky), Журбинці (Jourbinsky), Махнівка.

Між Случею і горішнім Богом шлях звертається на південний захід (карта VI). Ліворуч: Острожець, Улянів, Краснопіль, Пилявці, Семеринки, Чорний Острів. Праворуч: подальше Бердичів, Пятки, Любар, Остропіль, Старий Константиків, при шляху Красилів, далше Базалія.

На південь від Базалії до Чорного шляху приходять Кучманський; між ними лежать жерела Богу. Далше шлях означений на генеральній карті Бопляна в напрямі на Вишневець.¹⁾

Кучманський шлях. Початки Кучманського шляху означені на генеральній карті Бопляна „Delineatio generalis Camporum desertorum vulgo Ukraina“ (карта IX). Боплян знає цей шлях тільки від місця, де він переходить р. Бог. Це місце можна означити приблизно. З правобічних приток Богу Боплян значить Романівку (Romanousk. В. у D. — брід і долина) і Черталаг (Czwtała). На північ від Чертанлагу зазначена ще Суха Долина (Suha D.), за неюж Піщаний Брід (Piszane B.), — це й місце, де шлях переходить через Бог. Звідки шлях приходять до цього місця, не маємо ніякої вказівки; по лівому боці Бога зазначена тільки долина Ольшана (Olszany D.).

До орієнтації ще може послужити й це, що на р. Бозі вище від Піщаного Броду Боплян означає два острови, Кременчук і Пробитє.

Від Піщаного Броду Кучманський веде шлях на захід вододілом рік: на північ Кодими, на південь Чичаклеї, Телігула й Ягорлика („Мокрого“). Потім звертається на північний захід; ліворуч є жерела приток Дністра, — Рибниця, Молокич, Білоч, Камінка; праворуч Саврань з Савранкою.

З цього місця означений шлях докладніше на одній з генеральних карт Бопляна (карта V). Він переходить через полосу лісів. Ліворуч при шляху над горішньою Камінкою є два ліси: по лівій стороні ріки Коробіс (? Korobis Las), по правій Турій Ліс (Turi Las); на північ від них оселя Голубяче (Holowbocz) і ліс Високе Поле, з котрого випливає р. Ольшанка, притока

¹⁾ Докладніше: на сій карті шлях зарисований на північ від Вишнівця; в дійсности мабуть шов на південь від цього города, бо на північ перепиняє дорогу багниста Горинь.

Дністра; даліше над нин. Шумилівкою с. Косниця (Konczenicze) і с. Марківка.

Праворуч шляху на жерелах нин. Савранки означена оселя Марківка (може нин. Медушівка чи Луг?). Даліше праворуч є Бершадь з притоками. На жерелах Окени є ліс Кобуле й оселя „Окене Поле“ (нин. Павлівка, Криклівці?). На жерелах нин. Дохни є Тернів Ліс (Tornow Las — тепер с. Тернівка) і с. Жабокрич. Даліше на самім шляху Толпачів Ліс і коло нього с. Соколівка (Sokoloku); ліс Куниче (коло с. Куниче) і с. Шарапанівка над нин. Бернардинкою.

На далішим просторі ліса нема й місцевости є рідкі. Ліворуч м. Комаргород, села Звединівка й Попелівка, потім с. Лопатинці над притоками Мурахви. Праворуч над притоками р. Сільниці і над нею: Тимонівка (Дранка), Горощківка (Horoskowa), невідомі тепер Кучеминці, Сільниця (? Czulencza), даліше Шпиків, Сліди (? Slezie), м. Красне.

За Красним між гор. Мурахвою і Лядавою та Ровом знов лісова область — але назви лісів не зазначені. Місцевости ліворуч над Мурахвою: Тарасівка (Tarosow), м. Станиславчик, Коростовець, Кудіївці, Мальчківці. Праворуч: трудні до означення Defueszi й Volo, Жмеринка (Sémourins), над р. Ровом Межирів й Маньківці, Голотки, нарешті сам Бар, головна фортеця над Кучманським шляхом.

На захід від Бару аж до жерел Рова шлях іде лісом, що у Бопляна називається Переволок (Przewiók Las). Ліворуч є Чемериси, Ходаки (Kodaku), Дашківці, Ваньківці. Праворуч Шершні, Козярівка (Kosarofce), Нетичинці нові і старі, Охримівка.

Даліше шлях дуже крутий, — обминає з одної сторони жерела Ушиці і Смотрича, з другої менчі притоки Бога. Ліворуч є Бебехи, Фашіївка (? Kocziewka), Вербки, Шаравка, Буйволівці (Boiulofce), Лихнівка (Lekenofce), Клинківці. Праворуч Бажуківці, Мазники (Magonik), Маньківці, Васильківці, Жилинці, Левківці,¹⁾ горішній Бог і на нім Чорний Острів.

При жерелах Бога Кучманський шлях сходиться з Чорним (карта VI).

Муравський шлях на картах Бопляна (IX і I) виходить з Перекопу і йде у північно східнім напрямі до жерел Кінської Води

¹⁾ Тут мабуть помилка: шлях перетинає тут двічі річку (притоку Малої Ушиці) і робить непотрібний загиб, бо пряма дорога веде вододілом між цією річкою й р. Вовчок та Вовк. Жилинці і Левківці треба примістити ліворуч шляху.

(Конки), потім на північ вододілом між Дніпром і Донцем. Місцевости не зазначені ніякі.

Від цього шляху ідуть дві бічні дороги до Дніпра, до двох „великих татарських перепплав“. Одна переправа на південь від р. Кичкас (в інших жерелах Кичкаська переправа), друга між Таволжаним островом і порогом Вовнигою (Wolniow). По правім боці Дніпра ці дороги не продовжені.

Г) Дніпрові перевози.

Боплян в Описі України на просторі між Київом і Кременчуком згадує отсі перевози:

1. Стайки: „там є пором для перевозу через Дніпро“.
2. Ржищів: „переправа через ріку дуже вигідна“.
3. Терехтемирів: „переправа і пором“.
4. Канів: „є переправа і ходить пором“.

На спеціальній карті Бопляна (IV) зазначені броди (B) тільки в Стайках і Ржищеві та ще один коло печер.

В ітінерарах з часів Хмельниччини стрічаємо такі перевози:

1. Київ. В 1651 р. перед сподіваним нападом Радивилла на Київ міщане втікали з майном за Дніпро, тоді „в Київі на вулицях і на перевозах тіснота була велика“.¹⁾ Павло Алепський в липні 1654 р. описує переїзд через Дніпро під Київом: „Ми переїхали його на великім судні разом з своїми возами і кіньми, пливучи долів по ньому коло двох годин, поки не вийшли на землю по другім березі, бо він більший від Дуная“.²⁾

2. Трипілля. В діярії польського посла з дороги до Переяслава 1649 р. 18 лютого читаємо: „У Трипіллі стали ми, тут і через Дніпро переправа прийшла“.³⁾ Переправа була мабуть по леду, бо був „тяжкий мороз“. — В листопаді 1656 р. московський висланник згадує, що гетьман чекає, коли „Дніпро стане“, щоби перевезти до Переяслава артилерію.⁴⁾

3. Сокирня — переправа з Черкас до Домонтова⁵⁾; уживали її деколи і в подорожах з Чигирина.

¹⁾ Акты ЮЗР. III с. 473.

²⁾ Чтенія общ. ист. 1897 IV.

³⁾ J. Michałowskiego Księga pamiętnicza с. 370.

⁴⁾ Акты ЮЗР. III с. 549.

⁵⁾ Акты VIII 305, (листопад 1649), VIII 375 = X 207 (січень 1654); пор. Чтенія IV с. 192 (липень 1656).

4. Бужин. Це головна переправа з Чигирина на Лівобережжя до Жовнина або Єреміївки.¹⁾

5. Воронівка — мало вживаний перевіз з Чигирина.²⁾

Як були уладжені перевози в часі Хмельниччини, не знаємо докладніше. Про пором маємо виразну згадку тільки в Києві (в наведеному описі Павла Алепського). Але мабуть пором був і в Бужині, на переправі з Чигирина. Так можна думати на основі оповідання московського післанця Гр. Старкова (грудень 1653 р.): „Жінка Богдана Хмельницького хотіла їхати до Переяслава в понеділок 19 грудня, і коні в неї приготовлені; і при нім, Григорію, як він відіхав з Чигирина на перевіз Дніпра ріки, прислано лист, що гетьманова жінка їде в понеділок і щоби перевіз був готов“.³⁾ До перевозу коней були конечні якісь більші перевозові уладження. Мабуть і між Сокирнею і Домонтовом був пором.⁴⁾

Комунікація через перевози відбувалася не тільки водою, але й ледом. В зимі по льоду перевозено більші тягарі, як вказує згадка про задуманий перевіз гармат з Правобережжя до Переяслава 1656 р. Найбільше непригожий для їзди був час, коли ріка щойно замерзала, або вже леди починали топитися. Маємо кілька таких малюнків. Московський посол писав у своїй реляції (грудень 1649): „У Воронкові стояв у Дніпра 10 день для того, що були морози і по ріці ішов „шереш“ великий і переїхати через Дніпро було неможливо“.⁵⁾ Другий післанець писав (січень 1654 р.): „В Бужині стояли день тому, що через Дніпро переїхати було неможливо, — іде Дніпром великий лід безнастанно“.⁶⁾ Тодіж по другім боці Дніпра в Домонтові чекав на перевіз інший посол: „а по Дніпру ідуть кри, „стеншись“ і перевезтися через Дніпро йому і пішому в лодці не можна“.⁷⁾ Тоді і Богдан Хмельницький не міг вибратися з Чигирина до Переяслава, бо „Дніпро не став“.⁸⁾

¹⁾ Акты VIII 314 (грудень 1649), III 427 (серпень 1650 р.), III 498 (серпень 1653 р.), X 93—94, 136, 211 (січень 1654 р.), X 99 (жовтень 1654 р.).

²⁾ Акты VIII 314 (грудень 1649 р.).

³⁾ Акты X с. 137—8.

⁴⁾ Пор. Акты VIII 375, X 207: через кру на ріці „перевезтися через Дніпро йому і пішому в лодці не можна“, — отже переїздили туди не тільки піші і не тільки лодкою.

⁵⁾ Акты VIII 314. ⁶⁾ тамже X 93—94, 136.

⁷⁾ тамже VIII 375, X 207. ⁸⁾ тамже.

Д) Дороги і воєнні походи.

Перетерті шляхи й дороги мали велике значіння підчас війни. Саме собою ясне се, що війська у своїх операціях воліли користуватися вигідними, часто уживаними дорогами, як шукати нових переходів через невідомі місця. Се бачимо особливо підчас походів гетьмана Богдана Хмельницького проти Поляків.

В 1648 р. похід починається в липні з табору на Росаві, на традиційнім Масловім Ставі¹⁾; гетьман іде на Паволоч²⁾ (мабуть по дорозі через Білу Церкву), даліше під Константинів. Се дорога з Білої Церкви на Бердичів, яку вказано в огляді доріг під ч. 47. Після походу гетьман вертався тою самою дорогою на Остріг³⁾, Білополе⁴⁾ до Київа.

Початки походу 1649 р. нам ближче невідомі, — але досить правдоподібно, що головні сили ішли знов з Росави на Константинів і даліше на Збараж.

В 1651 р. частина війська збиралася коло Білої Церкви⁵⁾, інші частини ішли з Животова на Погребище⁶⁾ і знов звичайною дорогою на захід на Збараж і Зборів.

В 1654 р. підчас наміреного походу проти Поляків бачимо знов гетьмана на дорозі з Київа через Хвастів, Романівку і Бердичів⁷⁾. Се дорога, яку в части зазначили ми під ч. 14.

Іншу дорогу стрічаємо при повороті Б. Хмельницького з походу 1653 р.: він ішов від Гусятина на Межибіж, Літинь, Винницю, Животів, Ставище до Корсуня.⁸⁾

Е) Скорість комунікації.

В ітінерарах часів Хмельниччини знаходимо досить точні вказівки, як довго трівав переїзд між ріжними місцевостями України і даліше за границю. Дорога відбувалася звичайно возами, тільки виїмково гінці переїздили верхом, — від сього залежала більша або менша скорість комунікації. Подаємо тут цифри, що відносяться до подорожей з Чигирина на ріжні сторони (від південного заходу на північ і північний схід):

1) Акты ЮЗР. III 228, 235, 236. Michałowski, Księga pam. 96.

2) Szajnocha, Dwa lata II 371—3, Michałowski 96 і ин.

3) Supplementum ad Hist. K. Mon. 187—8.

4) Szajnocha II 396. 5) Jerlicz I 119, Акты III 446—447.

6) Акты III 451, Michałowski 632.

7) Акты ЮЗР. XIV 150, тамже 13—14, 24, 48, 70 і ин.

8) Акты X с. 89, 104, 105, 135; Акты Зап. Росіи V 90.

Чигирин — Ольшанка — Лисянка: 1653 р. 20—22 грудня = 3 дні; 1656 р. 3—7 серпня = 5 днів.¹⁾

Чигирин — Умань: 1653 р. 17—22 грудня = 6 днів; 1656 р. 3—10 серпня = 8 днів.²⁾

Чигирин — Рашків: 1656 р. 3—15 серпня = 13 днів.³⁾

Чигирин — Ясси: 18 днів.⁴⁾

Чигирин — Константинополь: 38 днів.⁵⁾

Чигирин — Корсунь: 1653 р. 22—25 листопада = 4 дні; 1654 р. 31 жовтня — 4 листопада = 5 днів.⁶⁾

Чигирин — Біла Церква: 1656 р. 13—17 мая = 5 днів.⁷⁾

Чигирин — Заслав: 1656 р. 13—22 мая = 10 днів.⁷⁾

Чигирин — Луцьк: 1656 р. 13—25 мая = 13 днів.⁷⁾

Чигирин — Люблин: 1656 р. 13—31 мая = 19 днів.⁷⁾

Чигирин — Варшава: 1656 р. 13 мая — 5 червня = 24 дні.⁷⁾

Чигирин — Київ через Корсунь — Германівку: 1654 р. 28 жовтня — 4 листопада = 7 днів.⁸⁾

Чигирин — Київ через Черкаси — Переяслав: 1654 р. 25 лютого — 1 марта = 6 днів; 1656 р. 14—27(?) липня = 14 днів(?).⁹⁾

Чигирин — Могилів через Київ — Чернігів: 1654 р. 13 жовтня — 4 листопада = 22 дні.¹⁰⁾

Чигирин — Переяслав: 1649 р. 13—19 листопада = 7 днів; 1654 р. 25—28 лютого = 4 дні.¹¹⁾

Чигирин — Путивль: 1649 р. 7—18 грудня = 12 днів; 1650 р. 16—29 вересня = 14 днів; 1653 р. 11—15 серпня = 5 днів; 1653 р. 2—13 жовтня = 12 днів; 1654 р. 17—22 лютого = 6 днів; 1654 р. 28 квітня — 5 мая = 8 днів; 1654 р. 30 грудня — 1655 р. 6 січня = 8 днів; 1656 р. 3—9 мая = 7 днів.¹²⁾ Дорога тривала різно: пересічно 7—8 днів, але часом також коротше, 5—6 днів, виймово 12 і 14 днів.

¹⁾ Акты ЮЗР. X 108—109, Чтения 1898 IV 193—194.

²⁾ Тамже. ³⁾ Чтения 1898 IV 193—195.

⁴⁾ Комбіноване обчислення: патр. Макарій з Яссів до Рашкова їхав 5 днів (6—10 червня 1654 р.) — Чтения 1896 IV с. 153—4, 1897 IV с. 1; до цього додати дорогу Чигирин—Рашків — 13 днів.

⁵⁾ До попередньої дороги додати дорогу Константинополь—Ясен 20 днів (6—25 січня 1654 р.) Чтения 1896 IV с. 40—49.

⁶⁾ Акты ЮЗР. X с. 100, XIV 93—94.

⁷⁾ Сборникъ Комм. разб. др. акт. I 40—43.

⁸⁾ Акты XIV с. 93—4. ⁹⁾ Акты X с. 345; Чтения 1898 IV 189—192.

¹⁰⁾ Акты XIV с. 91—93. ¹¹⁾ Акты VIII с. 305—306, X 345.

¹²⁾ Акты ЮЗР. III 496, VIII 314, 325, 340, X 38, 95, 136, 335, 577 і д. Сборн. комм. разб. др. ак. I 39.

Чигирин—Москва: 1649 р. 7—30 грудня = 24 днів; 1653 р. 3—15 серпня = 13 днів; 1653 р. 13 вересня — 13 жовтня = 31 день; 1654 р. 9—22 лютого = 14 днів; 1654 р. 13 квітня — 5 мая = 23 дні.¹⁾ Дорога тривала пересічно 23—24 дні, виїмково цілий місяць. Але поспішні гінці могли перебути цю дорогу в 13—14 днів.

¹⁾ Акты ЮЗР. III 496, VIII 325, 340, X 38, 95, 335, 577 і д.

Символічні образи на ритинах київських стародруків.

Написав *Олекса Новицький*.

Символіка — це найхарактеристичніша риса українського мистецтва. Я не хочу цим сказати, що тільки саме українське мистецтво вживало символіки, а зазначаю, що на Україні, коли порівнювати з іншими сучасними народами, це була найулюбленіша тема й захоплювала усякі галузі мистецтва. Крім того, з часом вона не тільки не завмирала, але навіть розвивалася все далі й далі. Надто позначилася вона в іконспісі та-близькій до цього галузі — в ілюстраціях книжок.

Студіюючи зараз символічні образи взагалі й ритини в українських стародруках насамперед, у цьому разі обмежую свою тему лише київськими стародруками; через брак часу простудіювати всі українські стародруки. А коли взяти тільки київські, навіть видання самої лише київської Лаври, то ми можемо вже оглянути більшість потрібного нам матеріялу, бо початок київського друку, як відомо, міцно звязаний з попереднім українським друком, а за пізніші часи київська, а власне лаврська, друкарня, майже цілком захопила всю друкарську справу в свої руки.

Звичайно, я не буду говорити тут про такі загально-відомі символи, як от наприклад, голуб, що символізує Духа Святого, або як-от хрест, або смерть в образі кістяка з косою, або пекло в образі звірячої паші й т. инш. Залишу також Апокаліпсис і страшний суд, тому, що ці дві останні теми остільки великі, що про них треба або писати дуже багато, або зовсім нічого не писати. Залишу також і символіку винограду, тому, що про неї ми маємо дуже докладну працю Д. Щербаківського.¹⁾

Я тільки-но сказав, що не буду тут говорити про образ хреста усякому відомого, як символ визволення, але бувають

¹⁾ Щербаківський Дан., Символіка в українському мистецтві. І. Виноградна лоза. »Збірник секції мистецтв«. Київ 1921.

такі образи хреста, що потребують і пояснень, як от у виданні „Апологіон“ 1619 р.

Тут хрест стоїть на Голготі, під ним Адамова голова з кістками, на хресті висить терновий вінок, тут спис й тростина з губкою, по боках хреста літери: Ц — цар слави, ІС ХС, НІКА — це звичайні атрибути хреста. Далі: ББББ—ВВВВ, КККК—ХХХХ; ЧЧЧЧ — ЦЦЦЦ, ПП — ПП; МЛ—РБ; ГГ. Перші літери ББББ проф. Н. В. Покровський¹⁾ читає так: „Бичъ божій бієть бѣсы“; ВВВВ — „возвращеніе вѣчное вѣрующимъ въ рай“, або „великое веселіе в него вѣрующимъ“; КККК — „крестъ крѣпости Константину к вѣрѣ“; ХХХХ — „Христовы хоругви христіанамъ хвала“. Щодо літер МЛ—РБ і Г—Г то це дуже звичайні літери на різблених деревляних хрестах і їх читається так: „Мѣсто лобное рай бысть“ і „гора Голгота“. Останні літери залишаються зовсім — не дешифровані. Дешифрувати їх навмання можна од волі, але справжню відгадку можуть дати лише відповідні літературні джерела. Відомо, наприклад, як звичайні літери в німбові Христа *o w*, що по грецькому означає „існуючий“, російські письменники, що не знали грецької мови, читали так: О = „оумъ“ (розум), Г = „отеческій“, Н = „непостижимъ“, або ще так: Г = „отъ небесъ приде“, О = „они его не познали“, Н = „на крестѣ распяли“.

Щодо Адамової голови, то про неї є сила легенд, які пояснюють звичай малювати її під хрестом. Апокрифи оповідають, що деревина хреста виросла із зерна, яке поклав Сиф у рот Адамови. Далі одні легенди кажуть, що цю деревину викорчувано разом із коренем, до якого приросла Адамова голова, й привезено її до Єрусалиму, яко будівельний матеріал на Соломонів храм; голову відокремлено від деревини й викинено; потім полюючи цар Соломон знайшов її, переніс до Єрусалиму й наказав засипати її камінням, — так повстала Голгота; а з тієї деревини зроблено хреста, щоб розпіяти Спасителя й поставлено його на Голготу. Кров, що текла з ран Христових, падала на Адамову голову й обмила гріх першого чоловіка. Ця легенда перейшла і в іконопис: наприклад, у Зографській катедрі на Атоні кров із ніг Христових падає на голову Адамову. Інші апокрифи кажуть, що голову Адамову на Голготу занесли хвилі підчас погону.

Такі самі образи ми бачимо на зворотньому боці форти „Номоканону“ 1620 р. й на стор. 212-й „Тріоди постної“ 1627 р.

¹⁾ Покровскій Н., Евангеліе в памятникахъ иконографіи. Спб. 1892, стр. 356—357.

Саме Розпяття символічне ми бачимо на форті „Евхологіона“ 1646 р. Тут хрест стоїть проміж двох овочевих дерев. По боках його, як звичайно, стоять Божа Мати й Іван Богослов. З прохромленого боку, з рук і з ніг Христових ідуть струміні крові, що обливають заголовок й виливаються в кожен із семи медаліонів, де зображено сім таїнств православної церкви (хрестини, мирування, причастя, сповідь, висвячування, маслособорування й шлюб).

У тому таки „Евгологіоні“ 1646 р., на стор. 20 є ще Розпяття, де з дерева хреста йдуть по обидва боки рослини з квітками, на шости галузках цих рослин розміщено ніби-то стилізовані великі квітки, у них шість таїнств, а саме: мирування, шлюб, причастя, висвячування, маслособорування й сповідь, а внизу — хрестини, при чому у таїнстві причастя у чашу стікає струмок крові, що йде з боку Христа.

Значіння так того, як і другого образу те, що хресна смерть Христова освятила усі таїнства.

Треба зазначити, що тема збирати в чашу кров із ран Христових широко розповсюджена як на Сході, так і на Заході. На одній з візантійських емаль Х—ХІІ в. збірки М. П. Боткіна, кров із ребра Христового стікає в чашу, котрої ніхто не підтримує; на іншій емалі чашу підтримує жіноча постать, що певне символізує християнську Церкву. На північній стіні Хиландарського собору, на Атоні, кров збирає теж постать, що символізує Церкву, котру підтримує янгол. На візантійській емалі Х віку, що на оправі Євангелії у Мюнхені, теж кров витікає в чашу. Те саме бачимо ми й на фресці Джіотто в Падуї ХІІІ—ХІV в., Маріотта Альбертінеї, в Чертозі у Фльоренції, Феррарі Гауденціо ХV—ХVІ в. та багато інших.

Сюдиж треба долучити й такі образи, як у виданні „Служебника“ 1692 р., на стор. 70-й з другого боку, де Христос стоїть у чаші, з написом коло нього: „Ядый мою плоть и пїяй мою кровь иматъ животъ вѣчный“, або в „Акафістах“ 1663 р., де змальовано Христа, що стоїть у потірі, піднесши руки, а із ран його тече в потік кров, що певне відповідає словам: „Боготочною кровію... искупилъ еси насъ отъ законныя клятвы“.

Такі образи дуже розповсюджені, як на стінописах та іконах, так і на церковних сосудах і утварі.

Близька до того сюжету є й композиція, відома під назвою „Во гробѣ плотски“, де Христос стоїть в труні так, що

видко лише верхню його половину, як це ми бачимо у виданні „Службника“ 1620 р.

Переходимо зараз до символів самого Розп'яття. З таких символічних образів у стародруках ми бачимо змія мідного, відповідно до слів у Євангелії: „Як Мойсей підняв змія у пустині, так бути піднятому Синові Чоловічеському, щоб кожен, хто вірує в нього, не загинув, а мав життя вічну“.¹⁾ У виданні „Тріюдь постная“ 1672 р. літеру Т обгортає змія й звішує свою голову через верхню частину літери; з боку стоїть Мойсей і рукою вказує на змія, а з другого боку видко нарід і тіло померлого, що вкусив його змія. У виданні „Бесѣды Іоанна Златоустого на Дѣянїя“ 1624 р. змія обгортає літеру Х; біля нього лежить померлий, з боку звертається до змія з молитовним рухом людина й благає її зцілити.

Дуже часто бачимо ми різні знаряддя мук Христових: емблеми зради Юди — руку й гроші, знаряддя зради його в саду Гетсиманському — лихтар, емблеми арешту Христа — меч і вухо Малхове, емблему відречення Петрового від Христа — півня, знаряддя наруги — стовп, бич, різки, руку, що вдарила Христа за відповідь Каяфі, дві руки над чашею — емблему вмивання рук Пилатових, драбину, молоток, цвяхи — знаряддя пригвождження Христового й клінці — щоб здіймати з хреста. Такі образи перейшли до нас зі Заходу, де починаються вони з XV—XVI в.

За символ Розп'яття є образ пелікана, дуже розповсюджений у нас, на Україні.

Історія пелікана дуже старовинна й широко розповсюджена. Ще у „Псалтирі“ він фігурує, як символ праведника-страдника: „уподобихся неясъти пустынной“,²⁾ і мабуть під впливом цього виразу ми іноді бачимо його по синагогах; трапляється він і на індійських килимах, бачимо його в памятках візантійських і західноєвропейських. Надто широко розвинулася ця легенда в середні віки. Фізіологи й бістіарії завжди давали в себе місце цій легенді. Словянський фізіолог XVI віку так оповідає про пелікана: „Неясътъ, каже він, чадолюбива птаха естъ: проклюет ребра своя, да исходяща кровь оживляет птенца. Тако и Господь наш: от жидов копїем ребра его прободоша, — изыде кровь и вода, и оживи вселенную, сирѣчь умершая. Сего дѣля ѡ рече пророкъ, яко уподобихся неясъти пустыннѣй“.³⁾ Або трохи

¹⁾ Євангеліє від Іоана, гол. 3, ст. 14—15.

²⁾ Псалом СІ, ст. 7.

³⁾ Сборник Царского № 371, виданий Карныевым „Фізіологъ“.

инакше: „Пеликанъ убо над вся птица чадолюбна есть птица. Же ничь же плоть съдидь въ гнѣздѣ, стрегущи чадъ и загрѣваеъ сѣя, лобзаючи, и въ лобзаній тамъ ураняючи, и ребра имъ проклюваеъ, и умирають. По трехъ же днехъ, пришедшу мужеску полу пеликану и обрѣтшу сѣя умрѣшу, рыдаеъ сердцемъ зѣло. Ураненъ же отъ болѣзни, клюеъ въ свой бокъ и дыри въ немъ творить, и стекаеъ кровная капля на раны умершихъ птенцовъ и тако оживотворяются. Тако и Господь нашъ Іисусъ Христосъ копіемъ ребра свои отерѣзъ, и абіе изыде кровь и вода, накапать кровь на умершая птенца, сирѣчь на Адама и воду и на прочіи пророки и на вся умершая, и просвѣти вселенную и оживотворивъ ихъ тридневнымъ воскресеніемъ и востаніемъ своемъ. Сего ради глаголетъ пророкъ: уподобихся пеликану, иже естъ неясъти пустынной“.¹⁾

Академик О. М. Веселовський у своїх „Разысканіяхъ въ области русскихъ духовныхъ стиховъ“,²⁾ наводить старовинну французьку легенду, де оповідається про дерево життя, що на ньому сидить пелікан. Далі він каже: „Символ пеликана — Христа известен и в средневековом искусстве: мы встречали его на соборных витралях, в форме церковного аналая, в изображении Воскресения, в русском духовном стихе юго-западного происхождения:

Радуйся, Царице,
Наша заступнице,

Небесного пеликана
Маткою названа.

„Соберем, — каже він далі, — некоторые внешние черты, с которыми древо распятия представлялось нам в предыдущих легендах: Мировое дерево высится до неба, корень спускается в ад; кругом ствола обвился змей, на вершине символическая птица, неприязненная тому змею, на ветвях — птицы, четвероногие, питающиеся от его плодов; с боку — рана, откуда сочится влага, у подошвы — райский источник, источник юности“.

Торкнулося це оповідання навіть і церковних молитв: „якоже неясъти уязвленъ еси въ ребра твоя, Спасе, отроки твои оживиль еси“.

У византійському мистецтві такі образи бачимо тільки в пізню добу, напр. у атенському монастирі ап. Павла. На Заходіж навпаки вони були розповсюджені починаючи з XIII віку. Але все таки там ця композиція не мала того розвитку, як у нас, на Україні. Там звичайно вона обмежується тільки образом пелікана з па-

¹⁾ Рґкописе Рґмянцївського музею, № 2611, порівн. тамже.

²⁾ Випуск III. У.

шенятами, а часом і самим пеліканом; а в нас образ ускладняється багатими додатками: тут є й знаряддя мук Христових — хрест, спис, тростина з губкою, серце з полум'ям, із серця стікає кров у чашу, або окремо чаша й серце, є Адамова голова, є змії. З приводу останнього, щоб пояснити його присутність, досить нагадати тут слова О. М. Веселовського про боротьбу пелікана зі змієм, що також символізує боротьбу Христа з пеклом. Треба ще додати, що такого образу вживали не тільки в іконописі, але й в різноманітних речах: ми маємо його й на саккосах і на панагіях, і на дарохранильницях, і яко оздобу на меблі і навіть на килимах. Крім того така композиція є в нас і яко додаток до інших, як от до Страшного Суду, до Розпяття, до ікони Божої Матері й нарешті цілком самостійно.

Щодо київських стародруків, то тут бачимо лише композицію найпростішу: пелікан з трьома пташенятами (у літері І в „Акаѳистах“ 1625 р., у „Тріодіоні“ 1648 р.), або й зовсім самого тільки пелікана (у літері П у виданні „Бесѣды Іоанна Златоустого на 14 посланій“, 1623 р., і літера О у „Служебнику“ 1629 р.).

Другий символічний птах, що теж фігурує у стародруках — це фенікс. Він був відомий ще Єгиптянам; про нього знали Геродот і Тацит, про нього нагадує цар Давид, кажучи: „праведникъ, яко фениксъ процвѣтетъ“; образ його ми знаходимо у катакомбах мелоських, на мозаїках у римських церквах Кузьми й Дем'яна й Праксиди й на деяких пам'ятниках різбарства; про нього говорять часто, як про символ воскресіння, навчителі церкви й фізіологи, з різними варіантами.

„Есть же птица в Индикіи, ѳениксъ нарицаемая“ — читаємо ми в одному з Фізіологів — „на пять сотъ лѣтъ входитъ въ древа ливанскія и наполнить крылѣ свои ароматъ, и назнаменить іерей Илинського града мѣсяца Мартія. Чиститель же назнаменанъ бувъ (повідомлений), придетъ и наполнить требища, и та требища възгорѣвся съжежить ю. На утрія же походя чиститель по требищу, обрящеть въ прасѣ червь. Въ второй же день обрящеть пташиць. Третій же день обрящеть и птицю велію и цѣлуєтъ чиститель и идетъ на свое мѣсто. ѳениксъ образъ взялъ Спаса нашего, — продовжає Фізіологъ, — сшедь бо съ небесе, обѣ крилѣ има полны вонь добрыхъ — небесныхъ словесъ, да и мы въ молитву вздвигаемъ руцѣ и да всылаемъ въ небо духовныя молитвы житіємъ добрымъ.“

Інші редакції Фізіологу мають деякі варіанти. Так нпр., не

він сповіщає жерця про свій приліт, а навпаки жрець повідомляє його, коли треба прибути до Геліополю. За ірменським Фізіологом XIII віку, фенікс сам бере пазурами виноградні паростки, що жрець кладе їх на жертovníк, сам він запалює їх і згоряє. В іншому ще рукопису (з XI віку) він не шукає й жертovníка, але будує гніздо з виноградних паростків, добуває вогню від сонця й згоряє у власному гнізді. Рукопис з XVI віка¹⁾ так його описує: „Фениксъ красна птаха есть паче всѣхъ и павы краснѣй, пава бо ли златомъ, ли сребромъ образъ имѣша, а Фениксъ цакинѣвъ (яхонтів) и каменія многоцѣнна вѣнецъ носить на главѣ и сапогы на ногу, якоже царь. Есть же близь Индѣя, близь солнечна града. Лежитъ же лѣтъ пять сотъ на кедрахъ ливанскихъ безъ брашна, питається же отъ Святого Духа.“ Далі йде звичайне оповідання про самоспалення.

У київських стародруках ми бачимо фенікса у літері П на початку в тексті панеґірика А. Мігури архимандритови Єлисею Плетенецькому: „Вѣзерунокъ цноть“, 1618 р., на сторінці 5-й „Номоканону“ 1620 р. й на стор. 15-й видання: „Бесѣды Іоанна Златоустого на 14 посланій ап. Павла“, 1623 р. Усюди тут намальований птах, а під ним полум'я.

У останньому з цих видань, теж у літері П, вміщено павлина — символ безсмертя, бо, на думку давніх народів, тіло його не зотлівало.

Перехід від птахів до звірин робить василиск, що має форму птаха, а хвіст змія й символізує диявола. У виданнях „Часослова“ 1616 р., „Толкованія на Апокалипсис“, 1625 р. та інш., василиск завив своїм хвостом ціпок та розпустив крила. По боках ціпка стрічка з написом: „спасенія живот(а)“ — остання літера не вмістилася. Тут ідея символіки така: Христос навчає, що хто хоче спасти своє життя, той загубить його; тому-то диявол, що його символізує василиск і що хоче погубити життя людське, має собі за девізу заклик до хибного спасення життя.

Як ми бачили, пелікан є ворог змієви; за такого самого ворога змієви вважається й олень: „Аще бѣжить змій отъ еленя въ распалины земныя“, оповідає Фізіолог, — „шедъ елень наполнить челюсти своя воды рѣчныя и изблюеть ю в распалину земную, гдѣ же есть змій влѣзъ. Изгнавъ змія и исправ его убьетъ.“ Крім того, олень символізує хрещення й жадобу християнського навчання, відповідно до слів псалма: „Имъ же обра-

¹⁾ Збірка Царського, № 371.

зомъ жаеаь елень на иаочниаь водня, аице жаеаь дуаа моя кь тебѣ Богу моему.“ На мозаїі уаипальні Галлі Плакїди намальовано два арумкї, до кожнаго з нїх наахоаьаь по два оленї. У вїааннї „Бесѣаь Іоанна Злаауаого на 14 посланїй“, 1623 р., оленя намальовано в лїаерах Б і Є.

У аому ааки вїааннї, в лїаерї Ф намальовано пегаса. Це взяао з ааніаного мїау. Коли Персей вїааьаь главу Медузі, ао з кровї її народився крїлааий кїнь — Пегас. На ньому Персей поїаав вїааольааи Андромеду вїаь морської аааора. Коли Пегас вдарив ногою об гору Гелїкон, ао звїааи пішла річка Іпокрена, ао з неї поааи аерпааьаь сабї наахнення. Аому іаея символїки аут аака: як Пегас вїаакрїв ажерело, ао вїаао живїаь наахнення в поаів, аа і Хрїаос вїаакрїв ажерело „живої аааї“, як сам нааїаав свою науку.

Нааао багало символїв вїаало на аолю Божої Матерї. У лїаерааурї, символїаанїх епіаів її несчаїленно багало; бїльаїаь їх перааоаїаь і в мїааааау. Я скажу лїае про аї з нїх, ао вїааоаьаь ао моєї аааї. Усі вони поаїнааьаь з ХІV вїаї й главний розвїаок мааьаь не у Вїаантїї, а на Зааоаї.

Наїбїльаь аїкаве з аього погляау, це вїаання „Толковая Псалаьаь“, 1697 р. Середїну рїаїнаї займає оаааз Божої Матерї з Хрїаоса на руаах, їому вона аоае серае. В обоїх на главах коронї; на коронї Хрїаа лїаери ХС, на її коронї меаалїон — серае з лїаерами ІІС; нааколо аього оааазу їае напїа: „Азь споруаїаааь грѣшныхъ ко моему аьну. Сей аааь мнѣ за нїаь руаь слїаааи мїа вїау. Да аїї, їае рааоаь мнѣ принесуть, рааоаїаь вѣаао аерезь мене іспросяь.“ Нааколо їае полуаїа, ао нааїаае аьо коапозїаїоу ао „Неопааїаої. Куаїна“. У полуаїї розмїааено 12 малїх меаалїонїв. У горїаьному меаалїонї прааоруаь — арон, з напїаом нааколо: „раауїя, аао еаї аарское сѣааїаїае небесе“ — слова з Акафїау, ао ї поаїаюаь аей символ. У аругому меаалїонї — раї у аакому вїаааї: обгороаене мїае, ае росауаь аааь аереаа, спереду аверї, це вїааовїаае словам акафїау: „аарїаа неба и земли, врата раїскїя нам аааерзшаа“. Ааї їае сеаїаїаїаїк, вїааовїаао ао слїв: „свѣща свѣаопрїаїаїа, углем блааоааїаь Божїа вазаена“, або: „свѣща свѣаь невечернїї понесшаа“, або: „свѣща свѣаоаааьаьна суаїаь во ааѣ грѣха и їоаоли“. З аругого боку, вгорї, — Велика Лаврська аерквa, на неї спускаеться Дуаь аааїїї в оааазї голуба; певне, аут аь аерквa аеаь символїзує Божу Матїр, аао „храаь оауаевленнїй“, „Храаь преосвааїаеннїй Бога“. Ааї їае „коваегь, по-

злащенный духомъ“, за ними драбина — „лѣствица небесная, ея ж Господь къ намъ сниде“, „Лѣствица отъ земли всѣхъ возвысившая благостію“; далі — башта: „столпъ огражденія дѣвства“, „столпъ непоколебимый во упованіи нашемъ“; ще далі скрижали та жезло Ааронове: „жезлъ тайный, цвѣтъ неувядаемый процвѣтшій“, бо вона народилася від неплідних батьків й сама стала неблеклою квіткою, і як сухе жезло Ааронове розквітчилось, так і вона народила сина безнасінно; далі йде кивот заповіту з хлібами предложения — „Трапеза одушевленная, хлѣбъ животный вмѣщающа.“ Відповідно до двох останніх медаліонів за ними йдуть два медаліони, а на них змальовано християнський вітвар.

Ще частіші символи Божої Матери трапляються нарізно. Куш неопалимый ми бачимо в „Акафістах“ 1625 р.; тут перед образом Божої Матери типу „Знаменіє“, обрамленого полум'ями, молиться Мойсей, а внизу підпис: „Видѣ купину огнем палиму и не сгораему“. В „Акафістах“ 1629 р. вона під горою Синаєм; бачимо її також і в „Тріоді постній“ 1627 р., на сторінках 136 й 750.

На форті книги „Огородокъ Маріи Богородицы“, 1676 р. намальовано церкву Христову, в образі саду, де Христос садить дерева; над ним Божа Матір типу Оранти, по боках святі, внизу Велика Лаврська церква, а по боках її Антоній та Теодосій.

В образі драбини, що Яков бачив у сні, її намальовано в „Акафістах“ 1625 р., де Яков напів лежить і дивиться на драбину: по ній йде янгол, а вгорі серед хмарок стоїть Христос.

Тамже є й образ Арона з жезлом розквітчаним у лівій руці. Божу Матір символізує ще єдинорог — дуже давній символ; він походить зі Сходу й був широко розповсюджений серед різних народів, як у мистецтві, так і в літературі; символізував він чистоту, при чому форми його значно мінялися. У Індусів і Японців він є чоловіча істота з рогом на лобі, у перських капітелях Персеполя, на заламах будійських церков у Монголії — однорогий олень, у Малій Азії — бик, так саме і у мистецтві асирійському й хотському. Зустрічаємо ми його й на золотих річах на Кубанщині й у візантійських пам'ятках, як, наприклад, у Лобковській псалтирі IX віка.

У середніх віках єдинорог з'являється у фізіологах, як маленька, дуже буйна звірина з рогами на лобі. Таким саме перейшов він у наші фізіологи: „мальъ есть“ — читаємо ми там — „подобеньъ козляти, кротокъ же зѣло. Не можетъ приблизиться

къ нему ловець, зане силенъ есть. Единъ же рогъ иматъ посреди главы. То тако убо ловять и: дѣвицу чистую повергнуть передъ нимъ, и приползеть къ пазусѣ дѣвичи и персямъ и ссеть, и ведеть его дѣвица въ палату.“ Зміст цього символу після фізіологів такий: як невпійманий єдиноріг кориться дівчині, так і Христос, невловимий янголами, по допусту вітця свого, оселився у діві.

У виданні „Бесѣды Іоанна Златоустого на 24 посланій“, 1623 р., єдинорога бачимо ми в літерах Р і В.

У „Тріоді постній“ 1627 р. є образ Божої Матері зі свічкою (стор. 211 і 678) і з підписом, що цілком його пояснює: „Свѣтопріємную свѣчу, во тмѣ сушимъ явльшуюся“.

Переходимо зараз до символів євангелістів. Треба зазначити, що ті символи євангелістів, що зараз стали вже звичайними: Матея — чоловік, Марка — Лев, Луки — теля, Йоана — орел, не зразу так усталилися. Ще Августин надавав Матеєви символа льва, тому, що він починає свою євангелію з царського походження Христа, а Маркови — чоловіка, бо в нього описується чоловіче життя Христа. Іриней Ліонський Йоанови давав символ льва, бо він надає Христови царственно величну силу, починаючи євангелію словами: „спочатку було Слово...“ Теперішні символи пояснюються так: У Матея тому чоловік, що він починає з книги роду Христа, як чоловіка, у Марка — лев, бо він починає з „голосу вопіющого в пустині“, ніби-то з голосу льва; у Луки — теля, бо він описує священницьку службу Христа, каже про нього, як про жертву; у Йоана — орел, бо він так високо починає свою євангелію, ніби-то летом орлиним. Були й інші пояснення цих символів. Наприклад О. С. Хомяков каже: „Предание церкви представляет довольно любопытное указание, приписывая Сирии евангелие, писанное под именем ап. Луки. а Египту евангелие ап. Марка, и признавая в одном преобладание Мессии-пророка (обозначенного эмблемою быка), а в другом — преобладание Мессии-царя (обозначенного львом).“

Символи ці часом бувають крилаті, наприклад, у Євангелії 1697 р. літера З (лев крилатий), або тамо-ж літера П (бик крилатий).

Дуже улюблена тема в українському мистецтві — це так зване „Дерево Єсеєво“. Ми бачимо його й в станковому малярстві, й в царських вратах і в оправах євангелій, і в шитті епітрахилів, бачимо й на ритинах у стародруках. Це відповідає словам церковної пісні: „Жезль изъ корени Іесеєва и цвѣтъ отъ него, Христось, отъ дѣвы прозяблъ еси.“ Українські такі пам'ятки дійшли до нас лише починаючи з XVII-го віку; але в пам'ятках західньо-

європейських, ми зустрічаємо цю тему далеко раніше: наприклад у славнозвісній збірці Шнітцера одна така вишиванка належить кінцю XIII або початкови XIV віку. Була ця тема й в наших сусідів: у Польщі, на Московщині й у Румунії; тому можна думати, що і в нас почали її вживати раніш, ніж про це свідчать пам'ятки, що дійшли до нас. У нас ця композиція не обмежилася самим образом Єсея; часто замість нього бачимо інших святих, як от князя Володимира, або навіть будівлю, наприклад, Велику Лаврську церкву. У відомій книжці Лазаря Барановича „Мечъ духовный“, 1666 р. йде виноградна лоза з боку князя Володимира, й на тій лозі розміщено портрети московського царського роду, кінчаючи царем Олексієм Михайловичем. У виданні „Патерикъ Печерскій“, 1661 р. галузки йдуть з Великої Лаврської церкви, і в них, ніби квітки, розміщено погруддя печерських святих, а зєднуються всі ці галузки коло ікони Успенія Божої Матери.

Ще іноді бачимо постать другого діда на образі Сходу св. Духа — це постать Космоса. Його малюють у образі царя, з великим рушником у руках — а на рушнику 12 сувоїв. У старовинних рукописних збірниках¹⁾ на питання: „чего ради пишется у сошествіи Св. Духа человекъ сѣдый въ темномъ мѣстѣ, старостію одержимъ, а на немъ риза червлена, а на главѣ его вѣнецъ царскій, и въ рукахъ своихъ имѣя убрусъ бѣль, и въ немъ написано 12 свитковъ“, відповідається: „человекъ сѣдяще въ темномъ мѣстѣ, понеже весь міръ въ невѣрїи прежде быше, а еже старостію одержимъ, понеже состарѣся Адамовымъ преступленіемъ, а еже риза червлена на немъ, то приношеніе кровавыхъ жертвъ бѣсовскихъ, а еже на главѣ вѣнецъ царскій, понеже царствовавше въ мірѣ грѣха, а еже въ рукахъ своихъ имѣяше убрусъ, а въ немъ 12 свитковъ — сирѣчь 12 апостоловъ ученіемъ своимъ весь міръ просвѣтиша.“

У книжці „Дѣянїя апостоловъ“ оповідається, що, коли Дух Святий зійшов на апостолів, то там зібралася велика сила різноплемінного народу. Візантійські іконописці почасти давали образ частини замість цілого, наприклад, одно два дерева замість цілого саду, сегмент замість цілого неба і т. д. Так і тут: замість цілого народу, навіть цілого світу іконописець подає саму тільки постать царя світу, а щоб це було зрозуміло, робить над ним напис: *ὁ κόσμος*. У руках ця постать держить 12 сувоїв — символів апостольських проповідей, що з того дня власне почалися;

¹⁾ Покровский Н. Евангелие в памятниках иконографии. Ст. 463.

їх намальовано на рушнику тому, що завжди надто поважні речі вважалося незручним брати голими руками.

Такі образи ми маємо у виданнях: „Анеологіон“, 1619 р., „Бесѣды Іоанна Златоустого на Дѣянія св. Апостоль“, 1624 р., „Толкованіе св. Андрія, архієпископа Каппадокійского на Апокалиписи“, 1625 р. та ин.

Крім от таких більш-менш розповсюджених-символів, з другої половини XVII століття почали вживати дуже закрутісті й штучно задумані окремі композиції, що часом близько підходять до так званих „богословських тезисів“, що належать до того самого часу.

Не буду розглядати їх усі, але щоб дати зразок, зупинюся на двох таких виданнях Лазаря Барановича: „Мечъ Духовный“, 1666 р. і „Трубы словесъ проповѣдныхъ“, 1674 р.

На форті першого з них, вгорі, по середині, стоїть херувим і в кожній руці тримає по огненному мечу, з відповідними написами. По боках іде напис: „Видѣхъ небо отворено и се конь бѣль и сѣдѣй на немъ нарицается имя ему Слово Божіе, и воинства небесныя идяху въ слѣдъ его на коняхъ бѣлыхъ, изъ устъ его исходить мечъ остръ.“ (Апок.) Під написом по обидва боки їдуть на конях янголи з мечами. Серед них Христос в образ царя в короні, свій меч спустив він на земну кулю. Під їх ногами йде ще напис і через нього опускаються ще вісім мечів: „царствіе небесное нужное и нуждници восхищаютъ“. Нижче ліворуч лежить Голіат, а на ньому стоїть цар Давид; в лівій руці в нього меч; цей меч простягає він до згаданої вже великої кулі, на мечі напис: „ветхій завѣтъ“: у правій руці — книга зі словами: „Азъ исторгъ мечъ отъ него извелъ Голіафа.“ Проти нього стоїть ап. Павел: у правій руці він тримає меч і простягає його з одного боку до земної кулі; на мечі напис: „Новый завѣтъ“; у лівій руці в нього книга. Проміж цих двох постатів іде заголовок видання; під ним лежить меч з написом: „убійствомъ меча умроша *Еваі*“ й далі: „Видѣхъ подъ алтаремъ души избіенныхъ за слово Божіе“. З лівого боку лежать Йоан Предтеча та ап. Яков, з правого — Катерина й Варвара. Внизу море, по ньому ліворуч пливе корабель з апостолами, вони гребуть мечами; на стерні сидить Христос з мечем в устах. На парусі намальований архангел Михаїл з написом: „кто яко Богъ“. Ліворуч починається напис, що переходить на середину малюнку: „Живо Слово Божіе и дѣйственно и острѣйше наче всякого меча обоюдоострого.“ Насупротив цього корабля пливе другий корабель з антихристом

на стерні, в нього також меч в устах. На парусі у цього корабля змії з мечем, у щелепах, під ним напис: „... свои яко змії и острѣйша языкъ“, а збоку: „мечъ въ устахъ ихъ“, „языкъ ихъ мечъ остръ“. У морі, проміж кораблями, від антихристового до Христового корабля пливе людина.

Сама вже назва цієї книжки пояснює, чому таку велику роллю грає тут меч: „Мечъ духовный, еже есть глаголь Божій, на память Церкви воюющей, изъ усть Христовыхъ поданный, или книга проповѣди слова Божого.“ Але у великій і промовистій передмові ми знаходимо пояснення і інших мотивів цієї ритини. Верхню частину пояснює автор, крім напису з Апокаліпсису, ще так: „Сей мечъ духовный, глаголь божій, исходящъ изъ усть Христовыхъ, не убиваетъ, но живить. Сего ради убо и азъ мечъ сей духовный, глаголь Божій, исходящъ изъ усть Божіихъ, на помощь Церкви воюющей подаю“. Два мечі з написами „Ветхій Завѣтъ“ і „Новый Завѣтъ“, що тримають цар Давид і ап. Павел, він зв'язує з тими двома мечами, що мали з собою апостоли, коли Христос запитав їх про мечі й сказав, що досить двох. „Сіе подражая, — каже автор, — „и азъ словеса проповѣдій отъ Ветхого Завѣта и Нового, отъ книгъ псалмскихъ и апостольскихъ подаю, глаголя: Господи, се меча zde два; Христось, еже реклъ еси апостоламъ, рци и мнѣ: довольно есть.“

Далі йде пояснення нижньої частини малюнку: „Самъ Христось, — каже автор, — „имый въ устахъ своихъ мечъ, воюющую свою Церковь аки корабль управляетъ, идѣже ученици Божіи, ни чимъ инымъ точію мечами духовными строятъ: на ядрилѣ же сего Христова корабля помощь крыль своихъ придаетъ святой архангелъ Михаилъ съ мечемъ, глаголя: кто яко Богъ? Плыветъ же и противень корабль — совѣтъ нечестивыхъ еретиковъ: мечъ и тѣмъ въ устахъ ихъ, языкъ бо ихъ мечъ остръ; но сей мечъ не изъ усть Христовыхъ исходить, изъ усть отца ихъ, отца лжи, древнего змія, на ядрилѣ ихъ змії съ своимъ мечемъ: и остриша языкъ свой, якъ зміинь. Но не бойтеся сего меча зміина, утверждаетъ своихъ Христось; се даю вамъ власть наступати на змія и скорпію и всю силу вражію. Мечемъ усть своихъ Христось убиваетъ начальника ересей, имущего въ устѣхъ мечъ зміинь“.

Відповідно до згаданих слів: „Живо бо слово божіє и дѣйственно и острѣйше всякого меча обоюду остра“, він пояснює „Симъ мечемъ всяку розгу нетворящую плодъ отрубить ю, да множайшій плодъ принесеть“.

На малюнкуви бачимо — лежать чотири постаті; вони відповідають словам Апокаліпсису: „Видѣхъ подѣ алтаремъ души избіенныхъ за слово Божіе.“ Автор додає: „Что бо главу усѣче Іоанну Крестителю и положи на блюде? — мечъ Иродовъ, за мечъ духовный — глаголь Божій. Что Іакову, брату Іоаннову главу усѣче и положи на чаши, юже той съ Господомъ испи? — мечъ такожде другого Ирода, за мечъ духовный — глаголь Божій. Что мученицамъ Варварѣ, Катеринѣ главы, дѣвическій вѣнецъ носящія усѣче? — мечъ мучительный, за мечъ духовный — глаголь Божій“. „Мнози же полагають“, — каже автор далі, — „жестоко есть слово се, кто можетъ не послушати? Царствіе бо небесное есть нуждници восхищаютъ его; хранитъ его дверей паче рая херувимъ съ мечемъ огненнымъ, но и все небо ограждено есть мечами, чрезъ нихъ же проходити нужно есть.“ Цьому якраз і відповідає військо янгельське вгорі й під ним згаданий уже напис з мечами. „И самъ Христось“, — каже далі автор — „прійде съ небесе въ міръ сей съ мечемъ, глаголя: не прійдохъ въврещи миръ, но мечъ; мечъ явѣ нуждныя zde и жестокии жизни, царствія ради небесного завѣщанья въ міръ вонзѣ.“ От через шо ми бачили, шо Христос встроимв меч у земну кулю зверху, а Давид і Павло — знизу: Давид, як представник старого Завіту, Павло — нового, проповіді Христової.

Така складна символіка на цій ритині: згрунтовано її разом і на Апокаліпсисі, й на Псалтирі, й на Євангелії, і на інших книгах Нового Завіту, й нарешті на власних міркуваннях автора.

Щодо видання „Трубы словесъ проповѣдныхъ“, то в одному з своїх листів до Варлама Ясинського Лазар Баранович докладно оповідає свою ідею, як він хотів було скласти цей малюнок. „Я начертилъ было,“ — каже він, — „къ праздничнымъ проповѣдямъ большую форту, но какъ она написана была неразборчиво, то ее, какъ загадку, и не разобрали; теперь пишу ясно: Христось — книга живота; посрединѣ вдоль книги крестъ; книгу держитъ первоначально Пресвятая Богородица Дѣва, всѣ ангелы и святые, на память которыхъ находятся проповѣди; расположить ихъ такимъ образомъ, какъ требуетъ живописное искусство и этими изображениями окаймить края в такомъ порядкѣ: сверху изобразить Пресвятую Дѣву, держащую руками книгу; около нее архангела Михаила и другихъ ангеловъ, поддерживающими одною рукою Богоматерь, а другою — книгу; по сторонамъ — пророковъ: Іоанна Крестителя и Ілію; ниже — апостоловъ Петра и Павла, потомъ мучениковъ Георгія и Димитрія, потомъ муче-

ницъ Варвару и Параскеву; Іоакима и Анну, в смыслѣ зачатія; потомъ святителей Василя, Григорія, Іоанна Златоустого и св. Николая, Петра, Алексѣя и проч.; подъ книгою преподобныхъ Антонія и Феодосія, какъ бы копающими пещеры под землю. Надпись: в книгѣ твоей всѣ напишутся. Когда бы форта эта, хотя отчасти такъ была нарисована, то было бы весьма кстати, если на ней представленъ будетъ кругъ годовыхъ праздниковъ въ лицахъ. Пресвятая Дѣва, такъ какъ соборъ ѣе празднуется, должна быть въ вѣнчикѣ; чрево твое, яко стогъ пшеницы: у чрева — пшеница: это должно означать плодородіе года... По одну сторону чертогъ Пресв. Дѣвы со щитами: яко столпъ Давидовъ, тысяща щитовъ висятъ на немъ; по другую сторону, для соотвѣтственности, столпъ — св. Симеонъ, и самъ онъ в вѣнчикѣ Пресв. Дѣва одѣяна солнцемъ, это будетъ означать теплоту лѣта: нѣсть еже укрывается теплоты его; а Симеонъ проливаетъ слезы, — отъ такого только дождя должно ожидать урожая. Изъ облаковъ рука благословляетъ лѣто и держитъ вѣнецъ; надпись: десница Господня сотвори силу. Предъ зачатіемъ ангелы держатъ чистое зеркало, на которое ударяетъ солнце, съ надписью: святые дни, а другіе — бѣлый чистый свитокъ, приготовленный для написанія единого слова, и съ неба рука — это означаетъ персть Отчій, который напишетъ Слово. Изъ земли растутъ бѣлые лиліи: смотрите, какъ кринъ растет. На обрѣзаніи въ одной рукѣ ножъ, въ другой бумага съ кровью, на которой рука, пишущая первое Альфа: сей есть пришедый водою и кровью.“

Зроблена ця форта не відповідає всім цим завданням автора, а надто вже не відбилася остання частина їх; а всетаки ідею головну виконано.

Ми бачимо угорі в сяйві три янголи за столом. Над ними „Господь во гласѣ трубнѣ“; з одного й з другого боку: „имѣяй уши слышати да слышитъ.“ Нижче, три янголи трубять над ними: „Вострубите на новомѣсяцѣ трубою въ нарочитый день праздника нашего.“ Під цим — верхня частина хреста з літерами ІНЦІ у сяйві, а замість Христа, на ньому розпязтого, постать Божої Матері, вона держить на ланцюжку велику книгу. Божа Матір стоїть на місяці з хрестом у правій руці, навкруги голови 12 зірок. З одного й другого боку в неї два янголи, над ними напис: „Порока нѣсть въ тебѣ! Вся красная еси.“ Між янголами й Божою Матірю: „имѣяй на главѣ вѣнецъ отъ камени“, „Жена облечена въ солнце, и луна подъ ногами“. Ліворуч від янголів Боготець Яким несе грона винограду; напис: „и узрѣжаша оттуду

грозд“; праворуч — Ганна держить у руках свічник: „свѣтильникъ помазаному моему“. Поміж архангелом і Ганною напис: „Изъ нея же тече медъ и млеко“. З лівого боку книги йдуть погруддя: ап. Петра й ап. Павла, мч. Димитрія — мч. Георгія, мч. Параскеви й мч. Варвари, Василя В., Григорія Богослова й Йоана Золотоустого, вмч. Кузьми й Демяна; з правого боку — Йоана Хрестителя й прор. Іллі, первомученика Стефана й мч. Теогноста, Йоана Богослова, Миколи й Григорія Неокесарійського, кн. Бориса й кн. Гліба, Олексія. Під книгою висять сім печатей, у них написано: „въ книзѣ твоей еси напишутся“. Під кутами цієї книги в зірках, з одного боку — пр. Антоній, з другого Теодосій, з одного й другого боку від них напис: „Приидите къ мнѣ вси труждающіеся“ і „Благій рабъ вниде въ рай Господа своего“. Під печатями підписи: „Дождъ воленъ отлучиши Боже достоянію твоему“. У самому низу, біля кореня дерева хреста, з одного боку Антоній копає заступом землю, з другого — Теодосій з патерицею й чашею. Підписи: „Ищѣте и обрящете“, „сѣющіе слезами радостію поженуть“, „и процвѣте плодъ мой“. Ліворуч янгол теж копає заступом, праворуч другий янгол з серпом у правій руці й підпис: „а жатели янголи суть“. А по кутах чотири чоловіки, з уст у них ідуть хмари, внизу під цим усім підписано: „Праведницы просвѣтятся, яко солнце въ царствіи отца их“.

Гадаю, що й на цих прикладах видно, як дуже любили наші предки символіку, і як вони широко її вживали. Безперечно не обійшлося тут без західніх впливів, але багато чого внесено сюди й місцевого. Скажу ще раз, що такого нахилу до символіки, як у нашого народу, ми ніде не бачимо. Деякі мотиви, що ніби-то випадком трапляються в народів інших, у нас бачимо не тільки в речах, що належать до культу, але просто в побутових речах, і майже до останнього часу. Крім того, навіть у таких церквах, як київська Софія, під безпосереднім керуванням головної церковної влади вживалося такої символіки, як пелікан, не зважаючи на те, що символічні образи Христа заборонив один з перших вселенських соборів. Отже, до такої міри прихильні були наші предки до символіки, що не зважали навіть і на постанову собору, а постанови його були для них обовязкові й взагалі вони й самі ставилися до соборів з великою завжди пошаною.

Тепер, з часом, багато з тих символів, що колись усякому були цілком ясні, стали вже незрозумілі; тому-то я й подав тут звістки, потрібні для того, щоб розуміти ті головні символи, що маємо їх у київських стародруках.

Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах.

Написав *В. Січинський*.

Дотеперішній зібраний матеріал з українського дерев'яного будівництва остільки численний, що заходить вже потреба його систематизації та класифікації. З другого боку, завдяки тому, що попередні досліди занадто розкидалися у виборі місцевостей — заходить потреба деталізації праці в межах одної округи чи меншої околиці. Попередня праця по збиранню матеріалу, яка переводилася здебільшого по принципу територіальному, дає також підставу для дальших студій, поділяючи будови по їх типам та відмінам в залежності від топографії і хронології.

Але при студіях над історією дерев'яного будівництва треба мати на увазі, що хронологія будов, якби вона не була точна, ще не дає трітвих підстав для встановлення еволюції розвитку дерев'яного будівництва і тим більше встановлення первісних зразків. Так, наприклад, будови з найстаршою датою заложення можуть вказувати на впливи, які прийшли щойно в часи будування, або і пізніше, якщо будови згодом ремонтувалися. І навпаки, будови новіші вказують часами на впливи значно старші. Іменно, в місцевостях недоступних, в горах і лісах, в глухих закутках зберігаються будови, які затримали найбільше архаїчних рис. Такою околицею є, між иншим, і Бойківщина, де заховався дуже цікавий усталений тип церковних будов.

Дотеперішній матеріал до бойківських церков опублікований в працях В. Щербаківського¹⁾, в історії мистецтва І. Грабаря²⁾,

¹⁾ В. Щербаківський: Архит. у ріжн. нар. і на Україні, Львів-Київ, 1910; йогож: Українське мистецтво (L'art de L'Ukraine) Львів-Київ, 1913; йогож: Церкви на Бойківщині, Запис. Наук. Тов., т. СХІV, кн. II, Львів, 1913.

²⁾ І. Грабарь: Деревянное церков. зодчество Прикар. Рус. Исторія русск. искус. т. II, ст. 361—376.

в Sprawozdan-ях Краківської Академії¹⁾, в альбомі архит. А. Лушпинського²⁾, чеськими дослідниками³⁾, В. Залозецьким⁴⁾ та ін.⁵⁾ — давали авторови цих рядків можливість при новій подорожі по галицькій Бойківщині в літі 1923 р. і на „підкарпатській“ Бойківщині в рр. 1924 і 1925, вибирати потрібний тип будов для докладних обслідувань, обмірів та зарисовок. Таке плянове переведення обмірів особливо пощастило виконати на Підкарпаттю, де автор докладно обмірив (з точністю до одного сантиметра) 9 церков. Ці обміри дали можливість викреслити точні пляни, перекрої і деталі всього в кількості понад 60 рисунків, з чого лише частина репродукована при цій статті.

В цьому начерку автор не має на меті робити огляду всіх церковних будов на цілій Бойківщині, лише обмежується завданням — прослідити один найбільш архаїчний і домінуючий тип бойківських церков, який заховався попри самий карпатський хре-

1) Mokłowski K.: Przyczynek do dziejów gotyki i stylu przejściowego w budownictwie cerkiewnem drewnian. na Rusi Halickiej. Sprawozd. Komis. do bad. hist. sztuki w Pol. t. VIII, zes. I i II. Їогож: Sztuka Ludowa w Polsce. Mokłowsky K i T.: Sprawozd. z wycieczki..., Sprawozd. VIII. zes. I i II. Kraków, 1907.

2) Архит. А. Лушпинський: Деревяні церкви Галичини XVI—XVIII в. Збірки Нац. Муз. у Львові, Львів, 1920.

3) Podkarpatská Rus. Serie I: Dřevěné kostelíky a zvonice. Kreslil a vyd. Rudolf Hůlka. — Kozminova A.: Podkarpatská Rus, Plzeň, 1922. — Zapletal Fl.: Dřevěné chramy jihokarpatských Rusinů. „Podkarp. Rus“. Praha, 1923 ст. 117—121. — Stránský A.: Dřevěné cirkve na Podk. Rusi. „Čas“, Praha, 3. ledna 1923. Їогож: Dřevěná církevní architektura na Karpatech. „Stavitelské Listy“, Praha, 1923, č 9—12. — Svoboda A.: Dřevěné lidové stavby v Podkarp. Rusi. Turistický průvodce Podkarp. Rusi, 1923, ст. 87—90. — Zikmund J.: Dřevěné kostelíky pod Užockým průsmykem. Pamatuik třetího valn. sjezdu čs. inž. a archit. v Košicích. Vyd. Spol. čs. inž. a archit. Košice, 1923, ст. 281—285. — Zibrt C.: Dřevěné kostel. v zem. českosl. a Podkarpatské Rusi. „Český lid“, Roč. XXIV, sv. 9, ст. 327—338.

4) Залозецький В.; Музеї та охорона пам'яток старовини на Подк. Україні. „Літ.-Наук. Вісник“, 1923, кн. IV. Їогож: Найважливіші типи дерев'яних церков на Підкарпатській Русі. »Подкарпатська Русь«, чис. 1, 1923, ст. 4—7.

5) Волковъ: О религіоз. сооруж. въ вост. Галиціи и въ частн. в Карпатахъ, Труды XIV арх. съѣз. ст. 92; „Kincseink“ Irta Uriel aldozar. Ungvar, 1907; Myszkowski W.: Holzkirchen in den Karpathen, Mitteil. Cent. Comis. Wien, 1880; T. Obmiński: O cerkw. drow. w Galicyi. Sprawozd. t. IX, z. III—IV. Kraków. 1914; Pasteiner J.: Die Baudenkmale Oberungarens. Österreich.-Ungarische Monarch. Ungarn V, 1, ст. 45—176.

бет. Цей тип будов, який називаємо „бойківським“ можемо в свою чергу поділити на „простіший“ і „складніший“. Простий тип (рис. 2—15) представляє собою трехзрубну (трехкамерну) основу у формі трьох прямокутників (близьких до квадрату) розставлених на одній осі зі сходу на захід. Стінки зрубів перекриті пірамідальними ступневими (в два, три і більше поверхів) дахами, часами увінчаними маківками. Середня вежа є більша і вища, дві бічні менші і нижчі, при чім західня є вища від східньої (віттарної) і служить дзвіницею. Часами дзвіниця буває вища від середньої вежі та у відмінних пропорціях від двох інших веж. „Складний“ тип бойківських церков (рис. 21) в пляні подібний до простішого типу, але в своїх вежах-банях переходить від прямокутника до вісімки, перекритої стіжковими теж восьмигранними ступневими дашками; кількість поверхів тут значно більша і доходить до 8-ми, не рахуючи опасання.

З простішого типу бойківських церков досі відомо авторів 17, з чого на північному сході Карпат 8, з південного боку — збереглося 6 і 3 знищено. Зі складного типу відомо про існування 10-х у Галичині. (Спис усіх церков див. у додатку).

Як що ми приймемо за ознаку поділу простішого типу бойківських церков — кількість поверхів середньої вежі (без опасання і маківки), то будемо мати: двоповерхові церкви в Топільниці кін. XVIII ст.¹⁾ і Гусні 1759 р.²⁾ (рис. 16), трьохповерхові в Борині коло Турки 1746 р.³⁾, Маніві коло Лупкова⁴⁾, Усте Єпископське⁵⁾, а на Підкарпатській Україні: в Костринах 1761 р.⁶⁾, Вішці⁷⁾, Ужоку 1745 р.⁸⁾, Сухій 1769 р.⁹⁾. Перехресній 1641 р.¹⁰⁾; чотирьохповерхова в Таламаші¹¹⁾ і п'ятиповерхова у Вижнім Студенім¹²⁾. (Див. обміри і фотографії автора, рис. 2—20). Такого

1) В. Січинський: Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України. Вид. Націон. Музея у Львові, 1925, ст. 46, рис. 57—61.

2) Обміри автора. 3) І. Грабарь, т. II, ст. 371.

4) В. Щерб.: Укр. мист. рис. 10.

5) Peleński J.: *Halicz w dziejach sztuki średn. Kraków*, 1914.

6) Фот. Гульки: *Zapletal „Pod. R.“* ст. 99; *Stráns. „Stav. Lis.“* ст. 117—119; *Zikmund „Pamatnik“*, ст. 281—285 і обміри автора.

7) Фот. прив. зб. *Zaplet.*; *Kozminova „Pod. R.“* і обміри автора.

8) *Zapl. „Pod. R.“* ст. 117. фот. Гульки, Кондрашенка і обміри автора

9) *Zapl. „Pod. R.“* ст. 101; фот. прив. зб. Гульки і обміри автора.

10) *Kral „Pod. R.“* ст. 73; фотогр. і обміри автора.

11) В. Щерб.: *Запис.*, рис. 8; *Йогож »Укр. мист.«* р. 16.

12) В. Залозецький: *»Під. Русь«*, ст. 4.

самого простішого типу були вже не існуючі церкви на Підкарпат. Укр. в. Бистре 1773 р.¹⁾ і Ниж. Верецким²⁾.

Зі складного типу бойківських церков відомі 5-ти, 6 ти і 7-ми поверхові будови лише в Галичині: Бутля³⁾, Вижне Висоцько 1800 р.⁴⁾, Кривка⁵⁾, Матків⁶⁾, Ясенів коло Турки⁷⁾, Ботелка Вижня⁸⁾, Нижне Висоцько⁹⁾, Комарники¹⁰⁾, Мохнате¹¹⁾ і Гошів¹²⁾.

Усі перераховані церкви в Старосамбірському і Турчанському повіті Галичини в басейні горішнього Стрия, а з північного боку Карпат попри карпатський хребет. Переважна більшість церков збудована в середині XVIII ст. і лише одна, як що вірити офіційній даті, в році 1641 в Перехресній на Підкарп. Україні¹³⁾.

Усі церкви побудовані у зруб, переважно зі смерекових брусів. Зруб зложений з поземних брусів, не тільки в стінах, але і в переходах ступневих дахів аж до маківки. Таким чином, зовнішній вид будови конструктивно і формально відповідає внутрішньому виду, виключаючи лише вежу над бабинцем, яка завжди поверхова в 2 і 3 поверхи. Крито дахи і стінки гонтою. Не покривається гонтою лише нижня частина стін під опасанням.

Не спиняючись над описом архітектурних форм, бо це найкраще видно з рисунків, — треба звернути увагу на розподіл загальних мас будови. Домінує над цілою будовою середня більша вежа, дві бічні вежі хоч і не зовсім симетричні, але завжди рівноважні, так що тягаревий розподіл переведено ідеально. Як що вежа-дзвіниця буває вища від двох інших веж, то по своєму об'єму майже рівновартна вівтарній вежі і непорушує загальної рівноваги. Цей статичний закон, разом з конструктивно-продуманою простотою і льогічністю розподілу мас та архітектурних форм вказують, що наші будови є витвором довгої практики і спеціалізації над одним типом будови, який доведений до ідеальної однозвучності і гармонії.

1) Відомости зібрані автором.

2) Вказ. Странського „Stav. Listy“, ст. 132.

3) Щербак.; Церк. на Бойк., Запис. СХІV, рис. 15; Йогож: Архит. у всіх нар. ст. 223. 4) Лушпинськ. XXXII.

5) Грабарь, II, ст. 373. 6) Грабарь, II, ст. 372.

7) Щербак.: Архит. у всіх нар. ст. 224; Йогож: Запис. СХІV. кн. II, Львів. 1913, ст. 16.

8) Лушпинськ. XXXIV. 9) Sprawozd. VIII.

10) Sprawozd. VIII. 11) Sprawozd. VIII.

12) Рис. Л. Геца (прив. зб.).

13) Krol „Pod. R.“ ст. 90; Schematismus cleri graeci ritus catholicorum dioecesis Munkácsensis ad an. D. 1915. Ungvarini, 1915.

Але ще глибші і безсумнівні докази говорять про архаїзм цих будов:

1) Географічне положення терену, на якому задержався цей тип будов, серед недоступних гір і віковічних лісів. Тут витікають головні річки обох спадів Карпат, а саме: з північного боку Сян, Дністер, Стрий, Опір; з південного — Уж і Ляториця.

2) Етнографічний архаїзм місцевости в побуті, мові і фольклорі. Примітивність хатнього будівництва¹⁾.

3) Примітивність конструкції бойківських церков, особливо в способах будови дзвіниці.

4) Упрощеність архітектурних форм, особливо накриття у виді піраміди і повна відсутність сферичних бань, які з'явилися щойно в пізніших будовах.

5) В найстарших церквах сусідних місцевостей з Бойківщиною, а навіть на галицько-подільській рівнині, ми зустрічаємо ознаки того самого „бойківського“ типу церков з тим самим пірамідальним накриттям, та подібними архітектурними формами, як наприклад церкви в с. Сихів пол. XVII ст.,²⁾ на Знесінню коло Львова з 1605 р.,³⁾ Підвисоке 1604 р., Кути-Золочів 1697 р.,⁴⁾ Торки 1661 р.,⁵⁾ Крехів з поч. XVII ст.,⁶⁾ Потилич кінця XVI ст.⁷⁾ та ин. Цікаво, що такийже приблизно тип будов зустрічаємо в найглухійших селах Волині та Пинщини.⁸⁾

Переведені автором обміри 6 церков бойківського типу на Підкарпатській Україні (Кострини, Вішка, Ужок, Суха, Гусна і Перекресна) і одної церкви в галицькій Бойківщині (Топільниця)⁹⁾

¹⁾ М. Зубрицький: Селянські будинки в Мшанці Старосамб. пов. »Матер. до укр. етнології«, т. XI. Львів 1909 і досліді авгора.

²⁾ В. Січинський: Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України, ст. 36, рис. 17—23; Janusz B.: Cerkwie drew. w okolieach Lwowa, Warszawa, 1912.

³⁾ Тамсамо, таб. 1; Wolfskron A.: Holzkirchen in Schles. Galiz. und Mähren. Mitteilung. der Centr. Comis. Wien. 1858, 4, ст. 90—91.

⁴⁾ Лушпинський, XX.

⁵⁾ Лушпин., IX і рис. О. Кульчицької в збірці автора.

⁶⁾ В. Січинський: Архитектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 р., Львів, 1923, ст. 5 і 21; йогож: Архитектура в стародруках, Львів, 1925, ст. 18, рис. таб. XX—XXII.

⁷⁾ Лушпин., XXVIII; В. Січинський: Дерев. дзвіниці і церкви, ст. 45, рис. 55—56.

⁸⁾ Див. фотогр. одної такої церкви в с. Сутче на Пинщині з XVII ст.: Д. Щербаківський: Сторінка з української демонології, Київ, 1925.

⁹⁾ В. Січинський: Дерев. дзвіниці і церкви, ст. 46—47, рис. 57 - 61.

дають можливість зробити ряд спостережень що до спільности і ~~усталенности~~ типу названих будов.

Всі церкви ~~затримали~~ в загальних рисах одні і ті самі пропорції, а навіть абсолютну величину. Приміром середня вежа в пляні переважно в розмірах: (5,7 мет. до 5,9 м.) \times (5,9 м. до 6,0), вітвар: (3,7 до 3,9) \times (4,0 до 4,4). Дуже подібні також висоти веж і пропорції накриття. Тіж обміри дали можливість відкрити цілий ряд секретів будівничої штуки, які повторяються за дуже малим виключенням, у всіх будовах. В пляні кожний зруб (камера) є у формі прямокутника трохи витягнутого в напрямку від півночі до півдня. Ріжниця в розмірах кожної сторони середнього зруба в межах 1,10 — 0,31 мет., ріжниця у вітварному прямокутнику 0,35—1,07 мет. Вітварний зруб завжди менше бабника. Таким чином пірамідальне накриття ніколи не буває з квадратною основою — лише у формі витягнутого прямокутника, особливо у вітварі. Що до пляну бабника, то це здебільшого навіть і не витягнутий прямокутник, а трапеція, яка притулена своєю ширшою стороною до середнього зруба. Ріжниця в рівнобіжних боках трапеції коло 0,10 м. Що ця ріжниця не випадкова свідчать обміри інших будов Галичини, де ця ріжниця доходить часами до 0,30 м. (Курники, Яворівського пов.)¹⁾ Причина, яка змушувала майстра-будівничого робити зруби не у виді правильних квадратів лише витягнутих прямокутників, оснований на бажанню майстра, користуючись оптично-перспективичними законами, надати будові більшу пропорціональність і мальовничу красу. Три квадрати перекриті правильними пірамідами занадто розтягалиби продовжний фасад будови (з півночі і півдня), а боковий причілок дуже звужувався і вигягався. Щоби найти це пропорціональне відношення частин, майстер-будівничий навмисне видовжував поперечний розмір будови на кошт зменшення продовжного розміру. Подібні спостереження можна зробити і в повнених площах будови, для чого служать нам перекрої. Приміром, в ступневих переходах кожного поверха, нижній поверх стінки вузкий від верхнього; нахил накриття середнього зрубу менший від нахилу накриття вітваря і т. д. Не маловажне значіння має ще одна риса бойківських церков (таксамо як і інших найстарших українських церков) це нахил усіх повисних площ стін до середини будови. Крім конструктивного значіння ця особливість стародавніх будов має ще іншу мету: 1) завдяки оптичному

¹⁾ Тамже, ст. 44, рис. 48—51.

обману надати будові більшу висоту і 2) облегшити кожен верхню архітектурну масу.

Все це переконує нас, що майстри-будівничі дерев'яних церков не мислили на папері, вишукуючи в ортогональних проєкціях на кожному причілкові „пропорцію і красу“ — лише творили в натурі, пристосовуючи матеріал до того чи іншого просторового об'єму. У витворенню цих останніх завжди керувалися оптично-перспективними законами, які мали нагоду практично спостерігати на своїх закінчених будовах, або відчувати їх інтуїтивно. І навпаки, незнайомство новітніх майстрів з цими законами довело до того, що нові дерев'яні церкви другої половини ХІХ ст. прим. в Галичині, хоч і роблені ніби по старих зразках, вражають своєю незграбністю і розеднаністю окремих частин. Річ ясна, проєкт-рисунок вироблений в ортогональних проєкціях на папері. (плян, фасад) з перенесенням в натуру при перспективному скороченню змінює форми і дістає зовсім інші пропорції.

Обміри бойківських церков дають також можливість прослідити ті зміни, які переходило дерев'яне будівництво протягом віків. І хоч церкви інших типів ще не обміряні у потрібній кількості і точності, але вже тепер можемо констатувати в них ознаки „бойківського“ типу. Розуміється і самі бойківські церкви під впливом пізніших часів міняли свої форми. Як зразок подібної зміни є церква в Гусні (рис. 22—24), де замість середнього пірамідального накриття з'являється сферична восьмигранна баня галицько-подільського типу, баня, що повстала в значно пізніший період під впливом барока. Такі ж невеличкі сферичні бані бачимо на складному типі бойківських церков (Ботелка Вижня, Матків, Кривка). З другого боку, „бойківський“ прототип можемо знайти в найстарших будовах Галичини, а навіть під Львовом на Знесінню 1605 р.¹⁾ і в Сихові сер. ХVІІ ст.²⁾ а також в Пинщині, де накриття середнього зрубу також пірамідальне але одноповерхове.

Подібні до бойківських, багатоповерхові накриття бачимо також в ряді інших найстарших збережених церквах Галичини: Данильче³⁾ і Черче⁴⁾ рогатинського повіту; церква невідомої

¹⁾ Janusz, таб. 1; Wolfskron A.: Holzkirchen in Schles., Galiz. und Mähren. Mitteilung. der Centr. Comis., Wien, 1858, 4, ст. 90—91.

²⁾ В. Січинський: Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України, ст. 36, рис. 17—23; Janusz B.: Cerkwie drew. w okolicach Lwowa, Warsz., 1912.

³⁾ Лушчин. V; В. Щербаківський: Записки СХІV, рис. 1.

⁴⁾ Вказ. у Щербак. Записки, ст. 7.

назви на деревориті крехівського монастиря з початку XVII ст.¹⁾, далі — Підвисоке²⁾, Кавчий Кут³⁾, Кути-Золочів 1697 р.⁴⁾, Торки 1661 р.⁵⁾, Потилич кін. XVI ст.⁶⁾, Дрогобицька церква св. Хреста⁷⁾ та ин. У всіх цих церквах кількоповерхове пірамідальне накриття збереглося головню в середньому зрубі. Коли порівняти розглянений нами „бойківський“ тип церков з будовами інших, сусідніх до Бойківщини місцевостей, як наприклад церкви на Лемківщині з бароковими банями, від чого деякі дослідники називають їх „лемківсько-бароковим типом“, або навіть з церквами на Підкарпатській Україні, де відбилися впливи пізнішої (не історичної) готики, — то зобачимо, що в цих ніби інших „типах“ будов ціла основа і внутрішні просторові форми залишилися типово бойківські, лише зовнішня декорація прийняла інші додатки чи то барокові чи псевдоготицькі, переняті з камяних форм. Це вже видно по зовнішньому вигляду таких „барокових“ церков, як церква в с. Шелестів 1776 р.⁸⁾, Плоске 1792 р.⁹⁾ (див. рис. 25—27), в Обаві коло Шелестова (всі на Підкарпатській Україні), в Петній на Лемківщині¹⁰⁾ та багато ин. Тут найбільше змінена західня вежа-дзвіниця, а дві інші вежі цілком зберегли свій бойківський тип, лише прикрашені бароковими банями і маківками західньо-європейського типу. В інших „лемківсько-барокових“ церквах хоч зовнішній вид вже зовсім відмінний, але внутрішні форми та конструкція цілком зясовують „бойківське“ походження. Про це свідчать нам перекрої церкви в Солі 1770 р. (рис. 28) і Плоске на Підкарпатській Україні (рис. 25—27), де не тільки заховалися однакові з бойківськими будовами розміри плянів але і кількоповерхове пірамідальне перекриття в середині будови.

Те саме можна сказати про дерев'яні будови сучасної східньої Словаччини (рис. 29), де збереглися греко-католицькі церкви в пословачених частинах українського населення.¹¹⁾ Цей тип

1) В. Січинський: Архитектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 р., Львів, 1923, ст. 5 і 21; Йогож: Архитектура в стародруках, Львів, 1925, ст. 18, рис. таб. XX—XXII.

2) Лушпинський, VIII. 3) Лушпин., XIX. 4) Лушпин., XX.

5) Лушпин., IX і рис. О. Кульчицької в збірці автора.

6) Лушпин., XXVIII; В. Січинський: Дерев. дзвіниці і церкви ст. 45, рис. 55—56. 7) Лушпин., III.

8) В. Щербак, Запис. CXIV, рис. 9; Грабарь, II.

9) Странський, „Stav. Listy“, ст. 132.

10) Лушпин., VI.

11) Виставка рис. і фотогр. словацьких дерев. церков у Празі в Хліборобському музею в квітні 1925 р.

церков, який також деякі дослідники називають „лемківсько-бароковим“, у своїй основі залишається все-таки бойківським — „пірамідальним“. Такі церкви в с. Гутки (знищена в 1914 р.), с. Рівне Шаришської округи¹⁾, с. Полянка коло Медзіляборце (рис. 29), с. Кожуховець²⁾, Збої, Руський Потік, Прикре, Черне, Шариш і багато інших³⁾ (див. спис вкінці).

На основі вище сказаного приходимо до такого висновку. Розглянутий нами так званий „бойківський“ тип церков є якимсь первісним типом церковних будов, що повстав на Україні в якусь давню, віддалену добу. Терен поширення цього типу будов охоплював величезний простір. Принаймні ми маємо можливість констатувати, що сей тип був поширений на більшу частину Галичини від Карпат аж за Львів, на Пинщині і на Підкарпатській Україні від етнографічного словацького пограниччя до Гуцульщини і від Карпатського хребту до Угорської рівнини. Ці будови поширюючись на цілому просторі зайшли між иншим на сучасну Бойківщину — в найбільш глуху частину гір, де починаються річки Сян, Дністер, Стрий, Уж... Найпізніше прийшовши сюди,⁴⁾ вони тут і найдовше затрималися. В послідуючих часах, в місцевостях близьких до культурних осередків, ці будови під впливом нових течій в будівничому мистецтві почали міняти свої

1) J. Hofman: Drevené kostoly na Slovensku. „Umenie Slovanov“, Bratislava, č. 2, ст. 33—34; J. Vydra: Lidové stavitelství na Slovensku, Praha, 1925, ст. 166—199.

2) Фот. у врив. збірці Р. Гульки в Празі.

3) Виставка рис. і фотогр. словацьких дерев. церков в Празі в хліборобському музею у квітні 1925 р.

4) Бідерман (Biderman Horn Ign.: Die Ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte, Innsbruck 1862, II, 2, 62—64) вказує, що села на Ужанській Верховині засновані солтисами від 13 до 16 ст. і до таких причислює: Порошково, Стрічава, Вішка, Люта, Кострини, Ставна, Нова і Стара Стужаця, Загорб, Волосянка, Суха, Тиха, Лубня, Бистре, Луч, Домашина, Княгиня, Ужок, Велика Туриця, Сімірки, Соля, Смерекова, Ореховиця, Анталовец, Петровці, Камяниці, Чорноголова, Заусина і Зарічово (За Др. В. Гаджега: Додатки к історії Русинів і руських церковей в Ужанской жупі. »Науков. Збірник Тов. »Просвіта« в Ужгороді», 1923, рѳчн. II, ст. 51). Гаджега піддає сумніву ці дати заложення сіл. Зокрема вказує, що Кострини заснував р. 1410 князь Ванч, раб Іоанна Другета (Schematismus gr. rit. cathol. Dioec. Munkácsiensis, A. 1915, ст. 153). По візитації еп. Михайла Мануїла Ольшавського р. 1751 в цілій греко-кат. Мукачівській єпархії у всіх парохіях було церков кам'яних 40 і дерев'яних 801; в Ужанській жупі 5 кам'яних і 79 дерев'яних (Dr. Hodinka A.: A Munkácsi gkath. püsp. tört. 783).

форми і зовсім витіснитися новішими зразками, особливо бароковими. Лише в найбільш консервативних горах цей тип будов зберіг свій первісний вид, дійшовши до наших днів. Розуміється, що архітектурні стилі послідоючих часів впливали і на ці „бойківські“ церкви, але зміни були очевидно незначні. Збережений бойківський тип церков ми в ніякому разі не можемо назвати ні готицьким, ні ренесансовим, ні бароковим, лише тим архаїчним типом українських церков, який переживши усі пізніші впливи і дещо модифікуючись зберіг свій первісний вигляд. В які часи цей тип був створений — нам розуміється не відомо, але не без підстав є думка-гіпотеза (Дідушицький¹), Мокловський²), що тут ми маємо діло з архаїзмом готицьких часів. Цей погляд підпирається також тим, що в найстарших гравюрах міст, як наприклад Львова кін. XVI в.³), де ціла архітектура міста має виразний готицький характер, ми бачимо на вежі Корнякта многоповерхове пірамідальне накриття подібне до бойківських веж. Цю вежу хроніка Зіморовича під роком 1578 так і називає „піраміди подібну“. Ту саму форму накриття, але схематично упрощену, бачимо на печатках Львівського брацтва, де виображено Корняктивську вежу⁴).

Бойківський тип церков з пірамідально-ступневим перекриттям хоч і був цілком усталений і конструктивно зясований, але народня творчість всеж таки знайшла вихід для свого безупинно-поступового розвитку. А саме еволюція архітектурних форм йшла тут в напрямку помноження поверхів. З двохповерхового перекриття (Топільниця), робилися трехповерхові і т. д. аж до пятиповерхових (Вишне Студене). Далі на пірамідальному накриттю зявилися вісімки, які в свою чергу помножувались, так що зявився складний тип бойківських церков — від пятиповерхової (Бутля) до восьмиповерхової (Ясенів). Своє завершення знайшов сей тип будов у сферично-восьмикутних банях, які насаджувалися на трех вежах (Кривка).

¹) W. Dzieduszycki: Budowle drewniane na Rusi. „Przeegl. Archeol. 1882, zes. I. Lwów, 1882; йогож: Rückblik auf die ruthenische Kunstgeschichte. Pol.-ruthen. Ausscheltung in Lemberg. 1885; йогож: Die Malerei in der altruthenischen Kunst. Mitteil. Cent.-Comis. 1888, XIV.

²) Mokłowski; Sprawozd., t. XVII, zes. I—II.

³) R. Feliński: Budowa miast, Lwów, 1916, ст. 35; В. Січинський: Архит. в стародруках, Львів, 1925, рис. на табл. XXV.

⁴) Тамже, ст. 16—17, табл. XIX, рис. 3—8.

Спис церков „бойківського“ типу

з вказівками головнішої літератури.

Галичина.**Простий тип.**

1. Топільниця (2-х поверхова), кін. XVIII ст. В. Щербаківський: Церкви на Бойківщині, рис. 4. В. Січинський: Дерев'яні дзвіниці і церкви, ст. 45—46, рис. 57—61.

2. Ліничка (Ст. Місто) (3-х поверхова) 1742 р. Мокловський: Sztuka Ludowa...

3. Бориня коло Турки (3-х поверхова), 1746 р. І. Грабарь: Історія русск. искуc. т. II, ст. 371.

4. Маків коло Лупкова (3-х поверхова). В. Щербак.: Українське мистецтво, I, рис. 10.

5. Усте Єпископське (3-х поверхова).

6. Якимчиці, Рудецького пов. (3-х поверхова). Збірка автора.

7. Посухів, пов. Бережани (з одним верхом в 3 поверхи). Збірка М. Голубця.

8. Середня Турка (5-ти поверхова), 1700 р. А. Лушпинський: Дерев. церкви Галичини, XVI, XXXI.

Складний тип.

1. Бутля (5-ти поверхова). В. Щерб.: Церкви на Бойківщині, рис. 15. Йогож: Архіт. у всіх народів і на Україні, ст. 223.

2. Вишне Висоцько (6-ти поверхова), 1800 р. А. Лушпинський, XXXII. (Див. рис. 21).

3. Кривка (6-ти поверхова). І. Грабарь, II, 373.

4. Матків (6-ти поверхова). І. Грабарь, II, 372.

5. Ясенів, пов. Турка (6-ти поверхова). В. Щербак.: Архіт. у всіх нар., ст. 224; йогож: Церкви на Бойківщині, рис. 16.

6. Вишня Ботелка (7-ми поверхова). Лушпинський, XXXIV.

7. Нижне Висоцько. Spraw. Komis. do bad. hist. sztuki, VIII.

8. Комарники. Sprawozd., VIII.

9. Мохнате. Sprawozd., VIII.

10. Гошів. (Спалена в 1914 р.). Рис. Л. Геца.

Підкарпатська Україна.**Простий тип.**

1. Ужок (3-х поверхова) 1745 р. Заплеталь: Podkarp. Ruś, ст. 116; Гулька: Підкарп. Русь. (Див. рис. авт. 2—6).

2. Кострини (3-х поверхова) 1761 р. Гулька; Заплеталь,

10. Дрогобич. Церква Хреста. Лушпинський, III.
11. Крехів. Церква невідомої назви на деревориті 1699 р.
- В. Січинський: Архитектура в стародруках, XXI, рис. Y.
12. Петна на Лемківщині. Лушпинський, VI.

Пищина.

Сутче, з XVII ст. Д. Щербаківський: Сторінка з укр. демонології.

Східня Словаччина.

1. Boduňaly. Фотографія на Виставці дерев'яного будівництва на Словаччині в Празі, в квітню 1925 р.
2. Zboj, 1776. Виставка. J. Vydra: Lidove Stavit., ст. 193.
3. Novoselica. Виставка.
4. Ruský Potok. Виставка.
5. Prikré. Виставка.
6. Dolhoňa. Виставка.
7. Korejovce, 1658 р. Виставка. Видра, ст. 177.
8. Čierné. Виставка.
9. Jedlinka. Виставка.
10. Šaryš. Виставка.
11. Kružlová. Виставка.
12. Kožuchovce. Видра, ст. 185.
13. Mala Polana, 1759 р. Видра, ст. 187. (Рис. 29).
14. Mírošov, 1805 р. Видра, ст. 176.
15. Bustra. Фот. прив. збірки Р. Гульки.
16. Medveža. " " " "
17. Dobroslava. " " " "
18. Nižný Orlik. Виставка.
19. Niklova. Фот. В. Залозецького: „Prager Presse“, ілюстр. додаток № 47, 1925.

З бароковими маківками.

20. Roztoka.
21. Mirola. Видра, ст. 178.
22. Rovné. Гофман: „Umění Slov.“, ч. 2, ст. 33—34.
23. Hutky. (Знищена в 1914 р.). Гофман, ст. 33. Видра, ст. 174.
24. Hunkovce. Видра, ст. 179.
25. Ladomirova. Видра, ст. 184.

Спис ілюстрацій.

1. с. Нова Стужиця. Сільська хата.
2. с. Ужок. Церква 1745 р. (Фот. П. Кондрашенка).
3. " " Причілок.
4. " " Перекрій.
5. " " Плян.
6. " " Надпис над одвірком.
7. с. Кострини. Церква 1761 р. (Фот. Р. Гульки).
8. " " Перекрій.
9. " " Плян.
10. " " Деталь передньої вежі.
11. " " Перекрій " "
12. с. Суха. Церква 1769 р.
13. " " Перекрій.
14. " " Плян.
15. с. Вішка. Церква.
16. " " Перекрій.
17. " " Плян.
18. с. Перехресна. Церква 1641 р. (?)
19. " " Плян.
20. с. Вишне Студене. Церква. (Фот. А. Воліка).
21. с. Вишне Висоцько (Галичина). Церква 1800 р. (Рис. А. Лушпинського 1912 р.)
22. с. Гусна. Церква 1759 р.
23. " " Перекрій.
24. " " Деталь входу до бабника.
25. с. Плоске. Церква 90-их рок. XVIII ст.
26. " " Перекрій.
27. " " Сохи опасання.
28. с. Сола. Церква 1770 р. Перекрій.
29. с. Поляна у суч. Схід. Словаччині. Церква 1759 р. (Фот. Р. Гульки).
30. Мапа округи Велика Березна на Підкарпаттю.
31. Топографія „боківського“ типу церков у Карпатах:
○ — простий тип, ⊙ — складний тип.

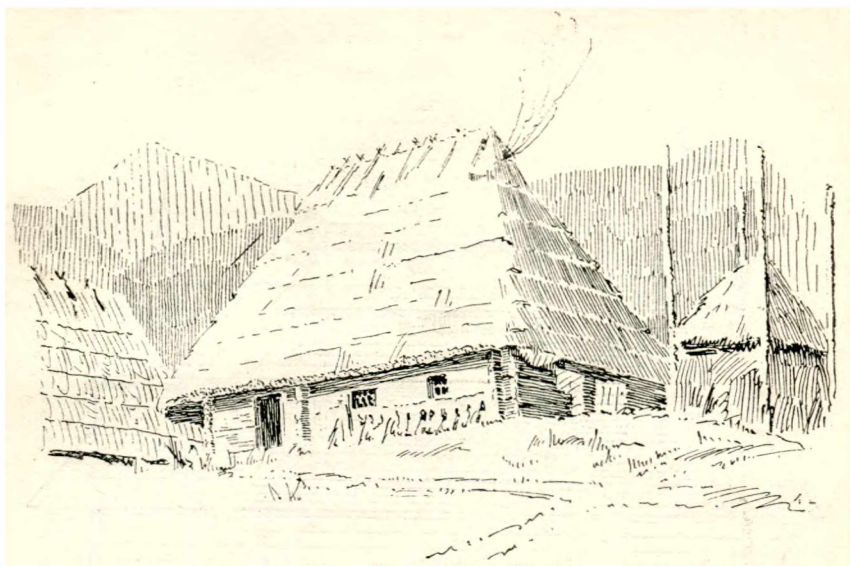

Рис. 1. С. Нова Стужиця. Сільська хата.

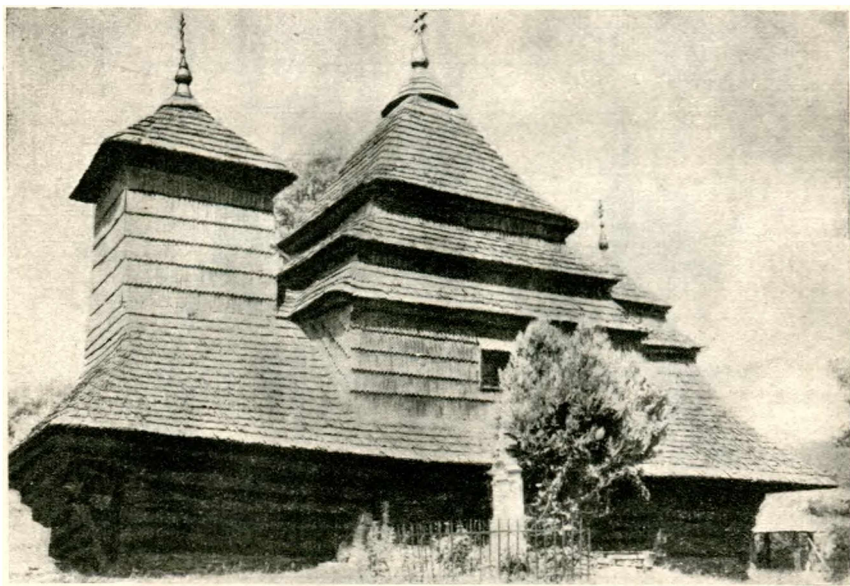

Рис. 2. С. Ужок. Церква 1745 р. (Фот. П. Кондрашенко).

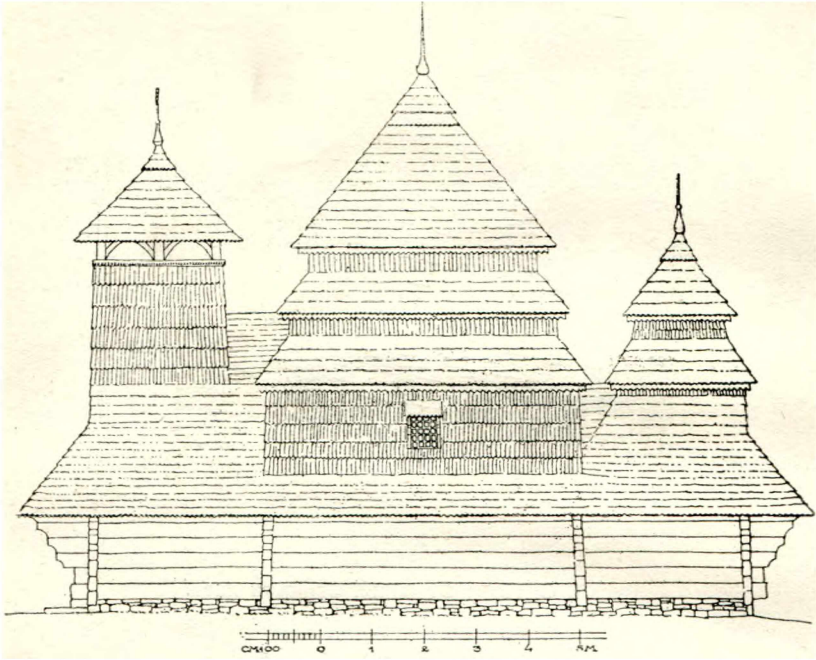

Рис. 3. С. Ужок. Церква 1745 р. Причілок.

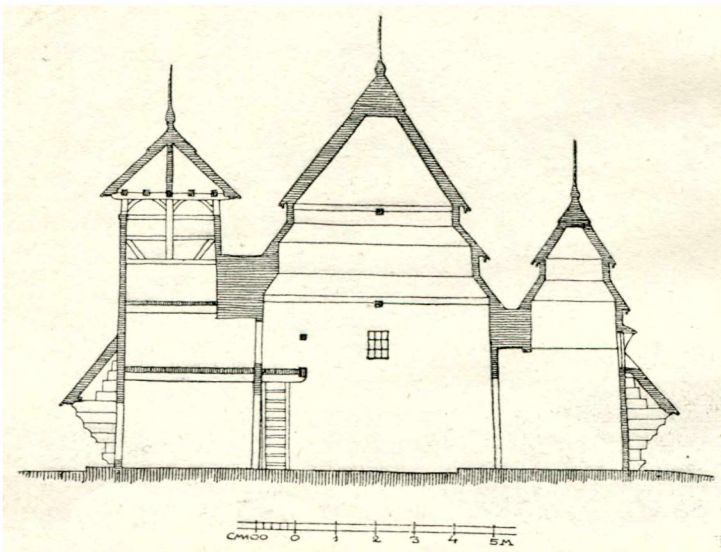

Рис. 4. С. Ужок. Церква 1745 р. Перекрій.

Рис. 7. С. Кострини. Церква 1761 р. (Фот. Р. Гульки).

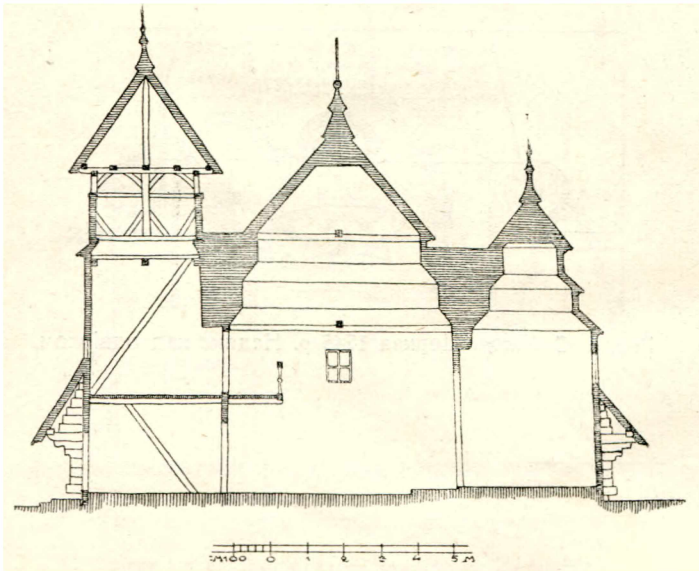

Рис. 8. С. Кострини. Церква 1761 р. Перекрій.

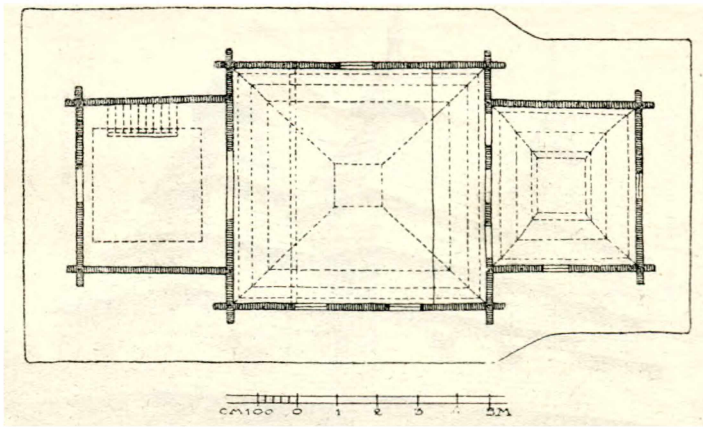

Рис. 9. С. Кострини. Церква 1761 р. Плян.

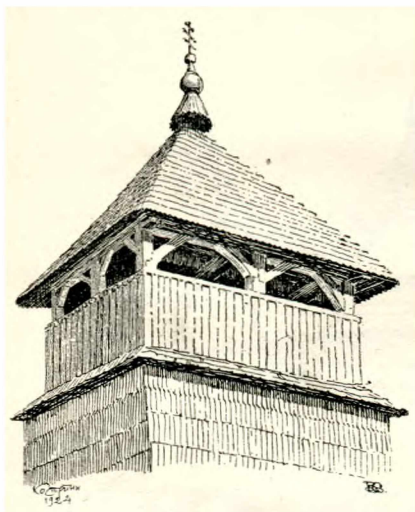

Рис. 10. С. Кострини. Церква 1761 р. Деталь передньої вежі.

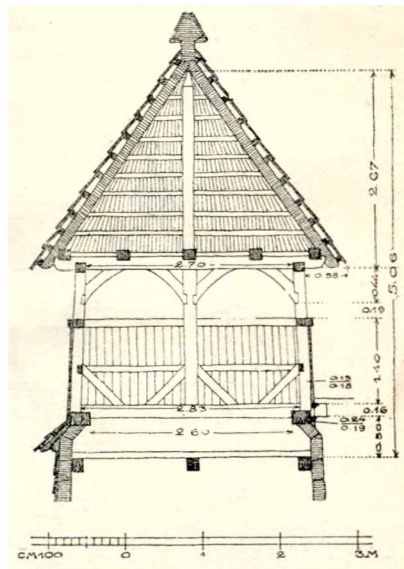

Рис. 11. С. Кострини. Церква 1761 р. Перекрій передньої вежі.

Рис. 12. С. Суха. Церква 1769 р.

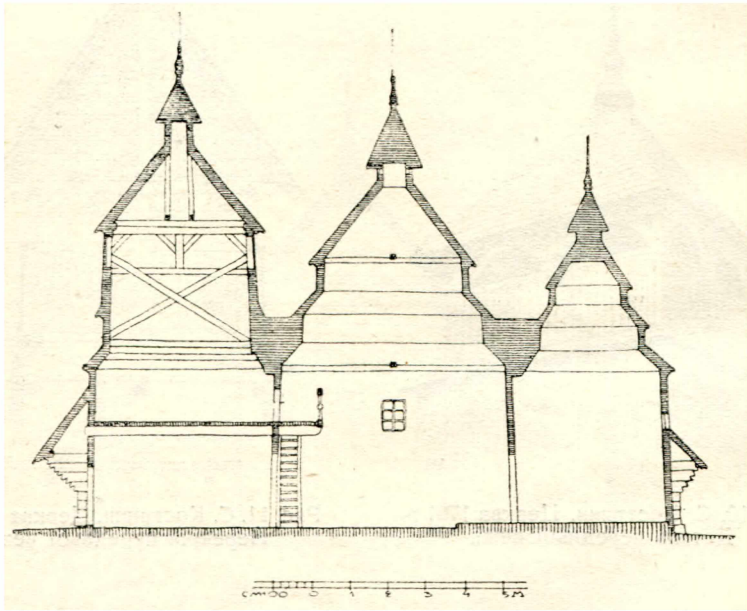

Рис. 13. С. Суха. Церква 1769 р. Перекрый.

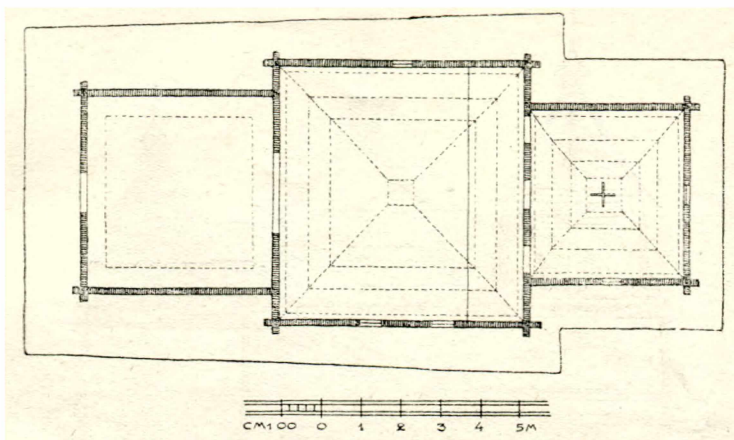

Рис. 14. С. Суха. Церква 1769 р. Плян.

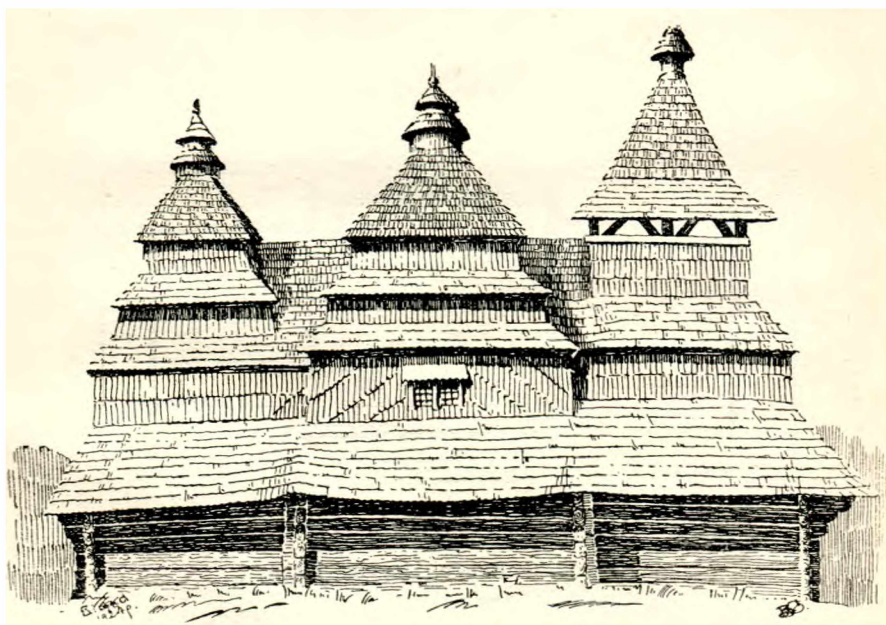

Рис. 15. С. Вішка. Церква.

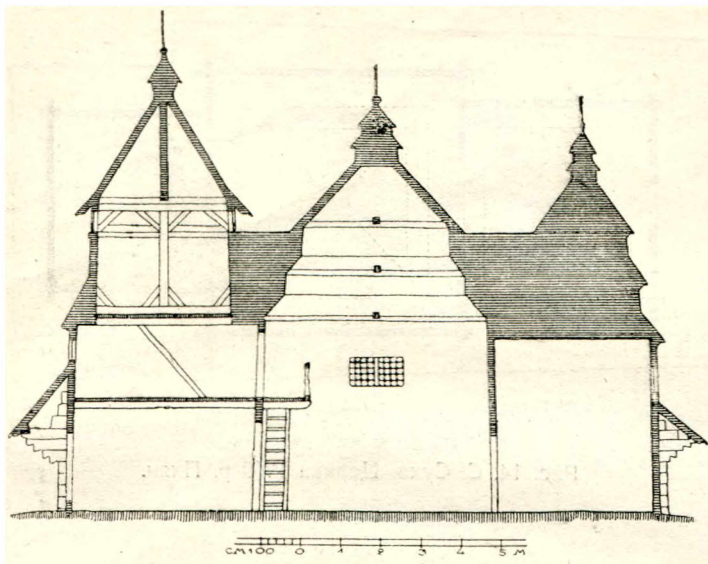

Рис. 16. С. Вішка. Церква. Перекрій.

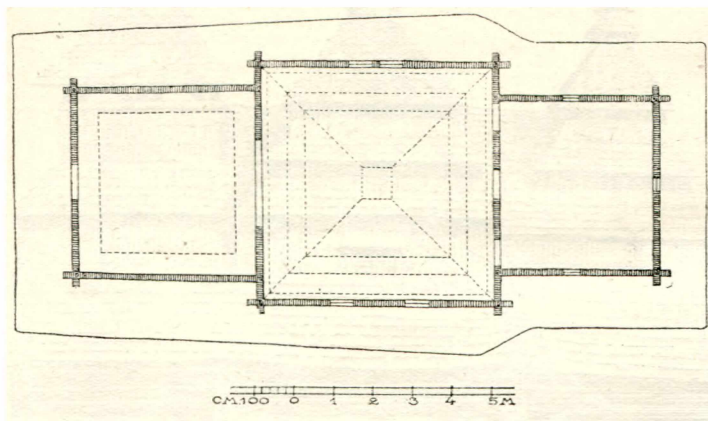

Рис. 17. С. Вішка. Церква. Плян.

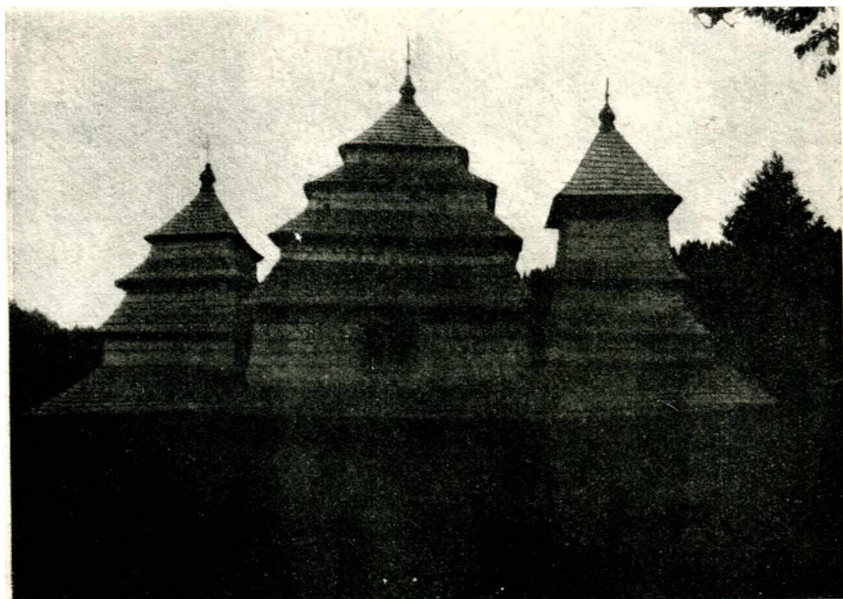

Рис. 18. С. Перехресна. Церква 1641 р. (?)

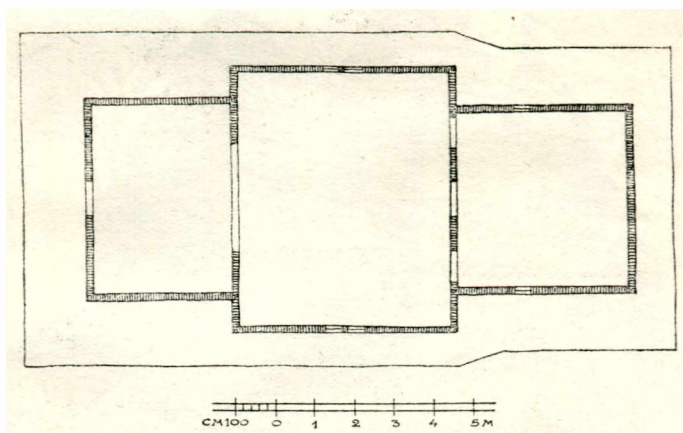

Рис. 19. С. Перехресна. Церква 1641 р. Плян.

Рис. 20. С. Вижне Студене. Церква. (Фот. А. Воліка).

Рис. 21. С. Вижне Висоцько (Галичина). Церква 1800 р.
(Рис. А. Лушпинського 1912 р.)

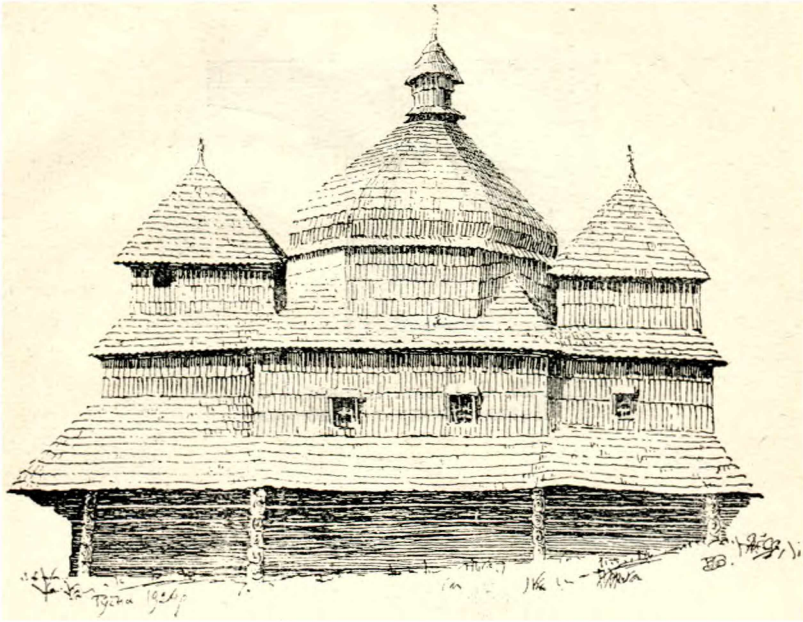

Рис. 22. С. Гусна. Церква 1759 р.

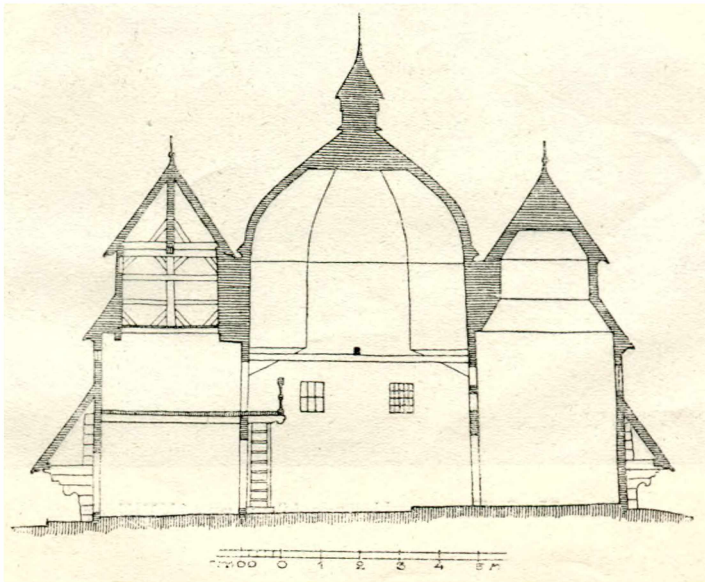

Рис. 23. С. Гусна. Церква 1759 р. Перекрій.

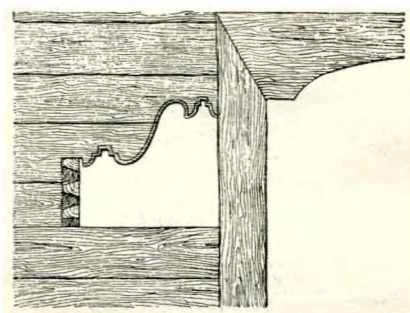

Рис. 24. С. Гусна. Церква 1759 р.
Деталь входу до бабника.

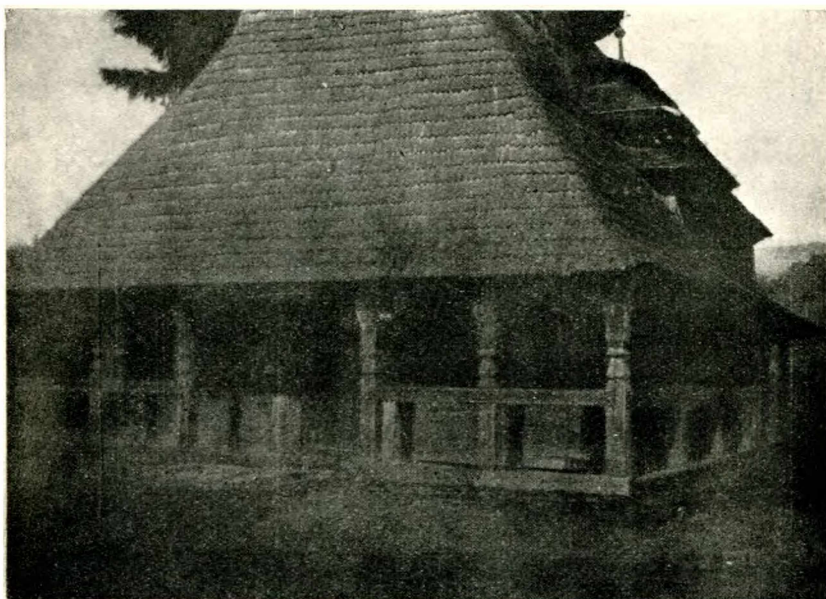

Рис. 25. С. Плоске. Церква 90-их рок. XVIII ст.

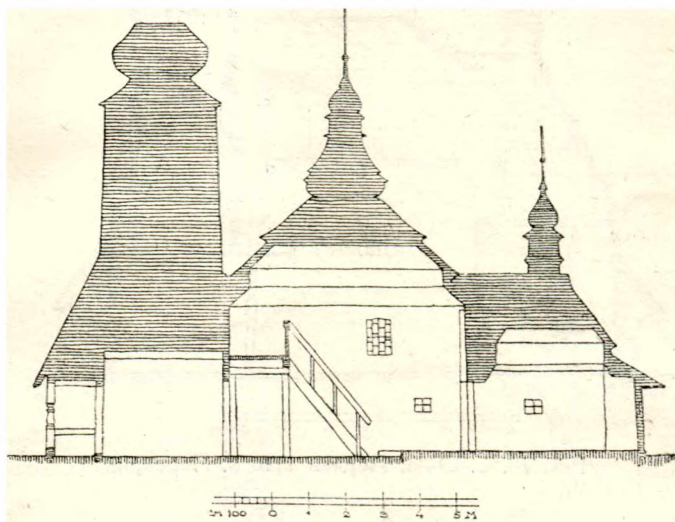

Рис. 26. С. Плоске. Церква 1790-их рок. Перекрій.

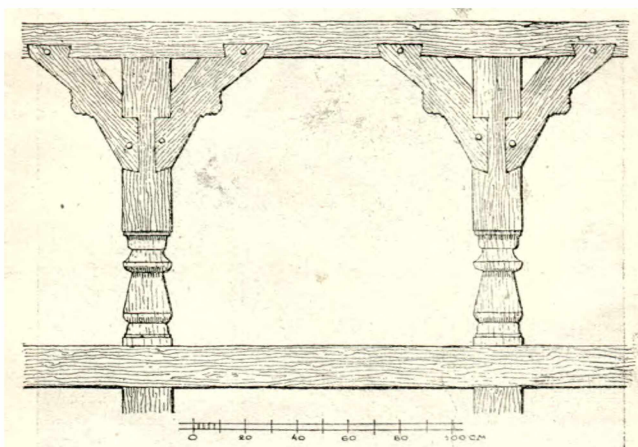

Рис. 27. С. Плоске. Церква 1790-их рок. Сохи опорання.

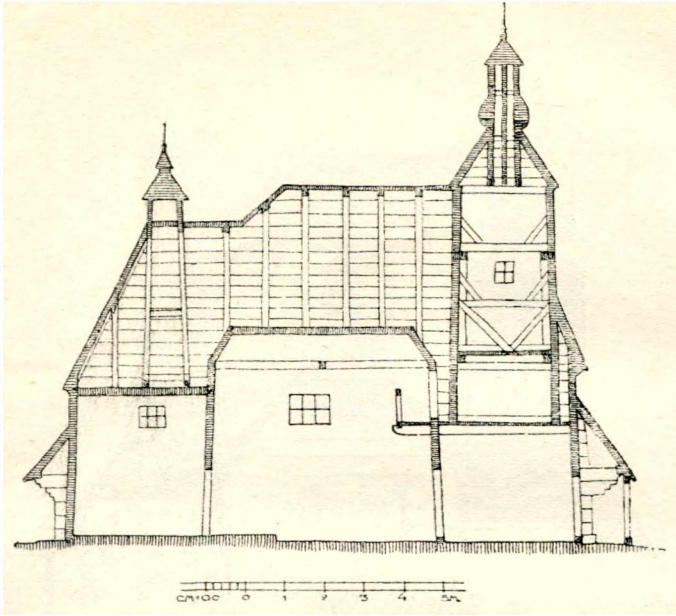

Рис. 28. С. Сола. Церква 1770 р. Перекрій.

Рис. 29. С. Поляна у суч. Схід. Словаччині. Церква 1759 р. (Фот. Р. Гульки.)

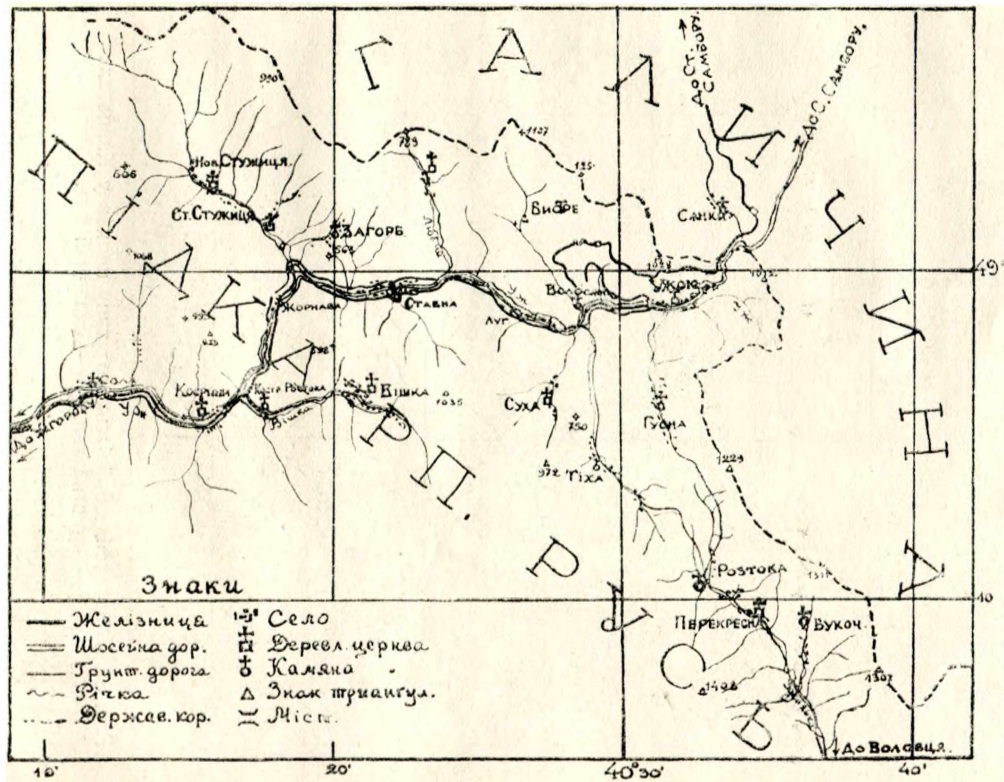

Рис. 30. Мапа округи Велика Березна на Підкарпаттю.

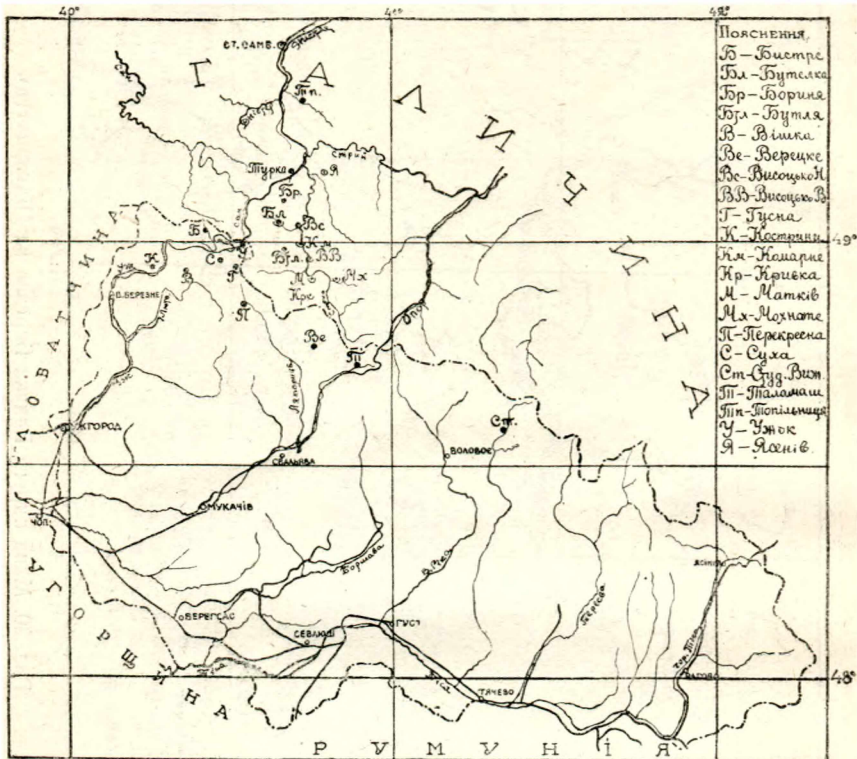

Рис. 31. Топографія „бойківського“ типу церков у Карпатах:
 ○ — простий тип, ⊙ — складний тип.

Слідами гетьмана Мазепи.¹⁾

Подав *Богдан Барвінський*.

IV.

Польська карикатура Мазепи в світлі його портретів.

Коли ходять о дефініцію карикатури, то вона доволі проста: карикатура — се рисунок або різьбарський твір, котрого ціллю висміяти когонебудь або якийнебудь вчинок, суспільну подію, суспільний устрій і т. п. Щоби звернути увагу на дану особу, підчеркується в рисунку її фізичні хиби й особливости, а се становить властиву карикатурність, перший ступінь комічного, підчас коли гумор в карикатурі є другим, а сатира третім і найвищим ступінем, твором о найбільше комічним змісті.²⁾

Візьмім тепер під увагу часи Козаччини й її визначніших діячів: оскільки розходиться о сатиру в тих часах, то вона доволі розповсюджена,³⁾ те саме можна сказати й про карикатуру. Не маючи претенсій на повноту, згадаю тут мимоходом про деякі характеристичні козацькі карикатури тих часів. І так на перший план вибивається звісний сатиричний портрет Богдана Хмельницького, котрого автором є тодішній славний голяндський ритівник Вільгельм Гондіус. Сатиричність сього портрету в порівнянню з портретом Хмельницького, зладженим Гондіусом в 1651 р., проявляється в тім, що гетьман зображений тут із ослачними ухами,

¹⁾ Гл. Записки Н. Т-ва ім. III-ка т. 129, ст. 107—140, де подані під тим загальним заголовком статті I—III.

²⁾ Пор. н. пр. дефініцію в статті Петрушевського: Карикатура. Енциклопедический Словарь Брокгауза и Ефрона т. XVI А. С.-Петербургъ 1895, ст. 494.

³⁾ Пор. н. пр. мою III-ю статтю в Записках т. 129, ст. 123—140.

замість пер на шапці нарисовано козячі роги, а крім сього замість титулу „dux“ ужито іронічного слова „ductor“.¹⁾

Гумористично-сатиричними рисунками являються натомість полчища двох козаків, Кивайла й Івана, подані в сатиричній поемі Йосифа Вартоломея Зіморовича п. з. „Żywot Kozaków Lisowskich, także i potyczki ich szczęśliwe. Wydany roku pańskiego 1620.“²⁾ Підчеркуючи гумористично-сатиричний тон в поемі Зіморовича, новітший її видавець Гек так висловлюється про повисні рисунки: „Nie inny też charakter ma rycina kończąca cały poemat i przedstawiająca dwie głowy rozmawiających z sobą kozaków Kiwajła i Iwana, w zupełności na kształt i sposób Odrępańskiego i Zapytańskiego we lwowskiem humorystycznym piśmie Szczutku“.³⁾

Оцінюючи студію д-ра Франка: „Хмельницина 1648—1649 років у сучасних віршах“, подав проф. Брікнер звістку про дві ритовини, зображаючи, як показується, карикатури двох знатніших козаків, Максима Кривоноса й Карпа Півтора Кожуха: „Wręcz plugawymi — пише проф. Брікнер — są dwa świstki przechowane w gdańskiem archiwum miejskiem, małe folio, po jednej stronie zadrukowane, bez r. i m., gdzie pod ryciną, wyobrażającą raz Krzywonosą a drugi raz jego atamana Półtora Kozucha, wypisano wiersze, które to, gdyż te karty chyba unikaty, w skróceniu przytaczamy“.⁴⁾ З тих двох карикатур опубліковано досі, на жаль, тільки карикатуру Кривоноса. Перший подав її яко „портрет“ Кривоноса д-р Чоловський у своїй популярній монографії „Wysoki Zamek“,⁵⁾ а опісля д-р Щурат, оцінюючи її яко карикатуру, подав її в статті п. з. „Карикатурний Кривоніс“.⁶⁾ І хоча сатиричні вірші, уміщені під обидвома ритовинами, не лишають місця сумнівови, що маємо тут діло із двома

1) Ближше про сей портрет л. Хоткевич: Альбом історичних портретів. Серія I, випуск I. Львів 1909, в статті „Про портрети Богдана Хмельницького“ ст. 6.

2) Żywot Kozaków Lisowskich. Poemat Józefa Bartłomieja Zimorowicza. Ocenili i wydał Korneli Juliusz Heck. Відбитка зі „Sprawozdania z czynności Zakładu narodowego im. Ossolińskich we Lwowie za rok 1886.“ Lwów 1886, ст. 35. Тут на ст. 26 карикатурний „herb kozacki“.

3) Ibidem ст. 15.

4) Kwartalnik historyczny XIII, 1899, ст. 586—587.

5) Biblioteka Lwowska IX—X, Lwów 1910, ст. 71. „Według współczesnego drzeworytu“.

6) Неділя. Рік I, Львів 1911, ч. 2, ст. 7.

кариатурами, також проф. Грушевський, ідучи мабуть за д-ром Чоловским, умістив карикатуру Кривоноса лише з підписом „сучасна польська гравюра“,¹⁾ начеб се був його вірний портрет, а Липинський, публікуючи у своїй студії „Stanisław Michał Krzyczewski“ ритовину, зображаючу Кривоноса, з примірника в Музею ім. Емерика гр. Гуттен-Чапського в Кракові й згадавши, що проф. Брікнер і д-р Щурат уважають її польською карикатурою, висловив сумнів що до сього: „W drzeworycie powyższym, przynajmniej w tej formie, w jakiej zachował się on w Zbiorach hr. Hutten Czapskiego, poza wadliwością rysunku, wyraźnych cech karykaturalnych dopatrzeć się trudno.“²⁾ Також анонімний автор статті „Про портрет Кривоноса“ пише супроти погляду д-ра Щурата: „Карикатурний є тільки ніс надто великих розмірів. На перший погляд можнаби думати, що се слабонька копія портрету, або невдатний рисунок з пам'яті, бо не видно в ньому ніякого карикатурного хисту.“³⁾ Шкода, що для провірення не маємо виданої другої карикатури, Карпа Півтора Кожуха, всеж таки, на мою думку, нема сумніву, що се таки карикатура Кривоноса, чого довів основно д-р Щурат.

Ще в 1909 р. подав я звістку про віднайдення мною в одній із книг „Архива актів городських і земських“ у Львові карикатурного рисунку, зображаючого гетьмана Івана Мазепу й заповів оголошення спеціальної розвідки про нього.⁴⁾ Для зрозуміння сього, звідки між урядовими актами взялася карикатура Мазепи, мушу сю справу ближше пояснити. Попри висших урядників в городській канцелярії за часів давньої Польської Речіпосполитої були заняті й нижші урядники, т. зв. палестранти, звичайно люди молодші, котрі познакомлювалися тамже практично з правом. Деколи вступали в їх число потомки знатних і багатих домів, найчастійше одначе убожша шляхта або навіть плебеї, що бажали в будучині зайняти становища судових оборонців (патронів). Одною із категорій тих нижших канцелярійних урядників були індуценти, котрих канцелярія уживала до переписування актів з протоколу до індукти. Отсі індуценти, оскільки нашли в індукті вільні незаписані карти,

¹⁾ Грушевський: Ілюстрована Історія України. Київ-Львів 1912, ст. 301.

²⁾ Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa... wydana... pod redakcją Wacława Lipińskiego. Kijów 1912, ст. 385.

³⁾ Руслян 1911, ч. 12. При тій нагоді звертаю увагу автора сеї статті на те, що й на повнім іданьскім примірнику, а не лише на обгятім краківськім, є напись: „Znaczną Kozak Krzywonos«. Brückner: Op. cit. ст. 587.

⁴⁾ Історичні причинки II, Львів 1909, ст. 84—85.

записували їх часто дрібнішими літературними творами, деколи власної композиції; з їх руки походять також різнородні рисунки, котрі подибуємо в актах.¹⁾

Найдена мною карикатура Мазепи міститься в книзі „Inducta Relationum Castrensi[†]um Haliciensium“ том 217 з 1720 р. сторона 137.²⁾ Цілий сей том обіймає 2928 сторін „folio“ і заповнений на незаписаних місцях всякого рода рисунками (переважно карикатурами) й віршиками. Перший акт, вписаний на ст. 3, походить з 2. січня 1720 р. (Actum in C[ast]ro Hal[ici]ensi Feria 3tia in C[ra]sti[†]no Festi Circumcisionis X[ri]sti D[omi]ni A[nn]o ejusd[em] 1720),³⁾ останні справи походять із 24. грудня 1720 р. Карикатурні рисунки стрічаємо осьтакі (карикатуру Мазепи обговорю основно окремо).

На ст. 26 бачимо погруде якоїсь особи о вигляді розбишаки, з кучерявим розбурханим волосем, о низкім, запалім чолі, з носом вгнути[†]м і задертим на кінці вгору, над горішньою щогою вуси, долішня щока сильно розвинена. На неправильнім четверокутнику, понизше шиї, напись: „Uera effigies Przewoznika Teniawego(?) Ho[mi]n[is] nequa[m]“, а під сподом двостих:

Si fueris censor primo te crimine purga
Ne tua te damnent facta neffanda reum.

На ст. 69 уміщена монограма І[†]H[†]S. Се відома монограма імени Христа, принята Сауїтами, котрої значінне пояснюють або як „Jesum habemus socium“, або як „Jesus hominum salvator“, або вкінці як „In hoc signo [vinces]“. На ст. 70 під написю „Effigies Pithagoraei“ уміщена поясна карикатура, з довгим кучерявим

¹⁾ Balzer: Kancelarye i akta grodzkie w wieku XVIII. Lwów 1882 ст 11—12 і 27; Dąbkowski: Urzędnicy kancelaryjni sądów ziemskich i grodzkich w dawnej Polsce. Lwów 1918, ст. 12 і 15—19; Dąbkowski: Palestra i księgi sądowe ziemskie i grodzkie w dawnej Polsce. (Pamiętnik historyczno-prawny Tom III, zesz. 2). Lwów 1926, ст. 17—18, 29 і 84—85. Літературні твори й рисунки палестрантів в судових книгах означає проф. Домбковський назвою „wtęty materyalne“. Ibidem ст. 83.

²⁾ „Inducta“ була се книга, до котрої вписувано акти з протоколу, а одною із її категорій був „liber relationum“, де містилися всякого рода вписи (з виїмком контрактів о добра земські), особливо публичні акти. Пор. Balzer: Op. cit. ст. 21—22 і 40; Sochaniewicz: Archiwum krajowe aktów grodzkich i ziemskich we Lwowie. Przewodnik nauk. i liter. 1912, ст. 845 і 933.

³⁾ В гранчасті клямри уймаю або розвязання скорочень, або слова затерті, а відчитані мною.

волосся, з довгим носом, малим вусиком, з загненою в гору цациною борідкою. Видно крім цього праву руку, звернену вперед, із розпростертими пальцями. Побіч затерто навмисно чорнилом, але можна відчитати слова: „[Rodzony brat Bilinskiego] Tarasa“.

На ст. 106 вирисований „Scipio Africanus“. Се погрудє чоловіка в колпаку, з довгим кучерявим волоссям, з довгим носом, з вусиком. Побіч затерто рівнож чорнилом, але можна іще лучше розпізнати слова: „[Rodzony brat Bilinskiego] Tarasa“. (Перед сьєю карикатурою на ст. 105 бачимо серед цвітів мужеське погрудє „en face“, з довгим волоссям, без вусів).

На ст. 180 під написю „Generalis Wensefelt“ уміщена погрудна карикатура, о голові в виді скіпця, перед чашки лисий, з заду спадає довге волосє в кучерах. Ніс незвичайно довгий, острій, троха в діл загнений. На ст. 189 чотиростих, що починається словами: „Cum tepet africus zephyris spiran[tibus] aër“, а на ст. 190 півтретяраменний хрест, над ним корона, по боках напись: „Tibi corona“. Се герб Потоцких „Pilawa“, поданий очевидно з нагоди виступаючого низше в акті Станіслава Потоцкого, галицького й коломиїського старости. На ст. 196 „Apologi de Ingratitudine humana oblata... per Pithagoram Philosophum conscriptus“, а на ст. 198 „Continuatio Apologi“. До сього додана погрудна карикатура „en face“, з бородою й вусами, з кучерявим волоссям, з підписом „Friso Apologicus“. Побіч затерто, можна одначе відчитати слова: „[Ktory był Brat Rodzony Basilego Tarasa y Motowidła Bilinskiego]“.

На ст. 1176 знова монограма ІHS, на ст. 1288 дві мужеські погрудні карикатури без підписів, а на ст. 2815 такі слова: „Nosce vacuum¹⁾ censeat[ur] ideoa[ue] manib[us] p[ro]ponis repletum esto“. Під сими словами три карикатури: в горі мужеське погрудє, немов якогось шляхтича, котрий щось говорить (слова, виходячі з уст, годі відчитати); під ним погрудє попа „en face“ в колпаку, з довгим волоссям і бородою; побіч нього попада в намітці, з корабликом на голові. Підпис починається від слова „Sogores...“, але дальші слова затерті так, що годі їх відчитати.

¹⁾ Про значінне вільних місць т. зв. „vacua spatia“ або „vacuum“ в індуктах гл. Balzer: Op. cit. ст. 24; Sochaniewicz: Op. cit. ст. 846; Dąbkowski: Urzędnicy kancelaryjni ст. 5; Dąbkowski: Palestra ст. 9. Після припису права й канцелярїйної практики трансакції, винесені до протоколу, мали бути записані до трьох днів, колиж до сього часу копій не подапо, незаписане в індукті місце мало бути, почавши з четвертого дня, счеркнене яко „vacuum spatium“ (вільне й незаписане місце).

На основі дописок при карикатурах, в котрих переслідується якогось Білинського¹⁾ можна здогадуватись, що був се оден із палестрантів галицької городської канцелярії та походив із дрібної української загонової шляхти й, се дало може повід його товаришам по званню, Полякам, в сей спосіб доскулувати йому. Нам відома родина Білинських гербу „Łodzia“ з придомком „Taras“, що вилетітимувала своє шляхотське походження в 1782 р. перед галицьким городським судом та в 1844 перед Виділом галицьких станів; раз ужила таж родина (в 1782 р. перед гал. гор. судом) придомка у формі „Tarasowicz“.²⁾ Придомка „Tarasowicz“ уживає одна дуже розроджена лінія Білинських гербу „Cac“. Вони вилетітимували своє шляхотське походження в 1782 р. перед судами городським і земським перемиським, земським буським і земським львівським та між рр. 1828 а 1830 перед Виділом галицьких станів.³⁾ З котрої родини походив палестрант Василь Білинський з 1720 р., не знати. Зверну тільки увагу на те, що в родині Тарасовичів-Білинських гербу „Cac“ повтарається доволі часто родинне імя Василь, можливо отже, що наш Василь Білинський належав до родини Сасів-Тарасовичів, а що ся родина була українського походження; тож імовірно на тлі національних контроверсій між товаришами-палестрантами могла явитися й згадана Мазепина карикатура.

Розмір карикатури 15·5 × 16 см.⁴⁾ Вона зображає погруде старшого мужчини, з правого профілю, о великім мясистім носі, що зраджує сильно розвинені ніздря, на кінці дещо піднятім у гору. Голова оголена, лише над чолом звисає козацький „оселедець“, чоло в морщинах, ухо нефоремне, вус рівний, середньої величини (ані не підігнений у гору, ані не звисаючий), лице (дещо поморщене)

1) Dąbkowski: Urzędnicy kancel. str. 20 i Palestra str. 27 згадує між тими, витревалими, привязаними до актів канцелярійними урядниками, також певне число урядників галицької городської канцелярії. Між ними був справді якийсь „Biliński Bazyli Taras Motowidło“, одначе аж від 1754 р., отже ледво чи ідентичний зі своїм іменником з 1720 р.

2) Roczet szlachty galicyjskiej i bukowskijskiej. Lwów 1857, str. 20—21.

3) Ibidem str. 20—22.

4) Її було незвичайно тяжко сфотографувати, бо книга дуже груба (около 3000 сторін); крім сього в Архиві незвичайно лихе освітлення а ситуацію погіршив іще слітний день (се була перша половина дуже слітного липня 1918 р.) Знимку в поменшенню зладив удачно д-р Олександр Барвінський. За ласкавий дозвіл зладження фотографічної знимки й опублікування її складаю осьтут найщиршу подяку Світлії Управі згаданого Архива, а п-і д-р Гелені Полячківній, архівістці сього Архива, окрему подяку за поміч у хвилі ладження знимки.

з боку й на долішній щоці виголене, лишень понизше долішньої губи уміщена борідка у виді малото клаптика волося, що сягає аж до підборідка. Ся борідка нагадує дуже своїм виглядом славновісну борідку цісаря Наполеона III („Kinubart à la Napoleon III”).¹⁾

Для пояснення, кого зображає поданий риєунок, уміщена по обох боках карикатури латинська напись: „Effigies Uera Ducis Uelitu[m]²⁾ Mazerae[,] qui non nouit uiuu[m] talem[,] conijcia-

t[ur] quale[m] esse uidere uellet.“ Понизше шиї, на втятім бюсті, плюгавий двостих в українській мові, латинськими буквами:

Kozak Mazera oseledec maie

Wsich Swych Rusyniw pod S...u chowaie.³⁾

З артистичного погляду не має ся карикатура ніякої вартости; всеж таки годі перейти над нею до днєвного порядку з ріжних

¹⁾ Пор. н. пр. ритовини, зображаючі Наполеона III, в Бібліотеці „Народного Дому“ (тека XXVII, ч. 977: E. Desmaisons del. — Carl Mayer sc., або ч. 978: Peint. par E. Winterhalter — Gravé par Pollet).

²⁾ Слово „velites“ означає легко збройних, тут козаків.

³⁾ Про сей двостих гл. близше в моїй III-ій статті в Записках т. 129, ст. 129—130.

зглядів. І так цікавою є та обставина, що, коли з одної сторони знаємо дотично Мазепи цілий ряд похвальних і „обличительних“ віршів, а з другої сторони значне число його портретів (хоча й не знаємо з цілковитою певністю, з виїмком апотеоз, котрий із них справді зображає Мазепу), то ся карикатура є одинокою карикатурою нашого гетьмана, яку досі удалося віднайти. Правда, о. Застирець, не бачивши ритовини Галяховського, пробував довести, що се карикатура чи памфлет на Мазепу.¹⁾ Одначе сей хибний погляд збив основно проф. Богдан Лепкий в статті „Ще про портрет гетьмана Івана Мазепи“²⁾ і я в статті „Кілька уваг до заміток про алегоричну картину Галяховського“.³⁾ Зате зверну увагу на ритовину Михайла Карновського, уміщену в панегірику в честь Петра Вел. після полтавської битви, п. з. „Политикоѣзная Апоеосіс“. На тій ритовині зображений їздець-лицар в панцирі й шоломі, котрий убиває копієм з м'я (Мазепу) й топче конем льва (Карла XII).⁴⁾ Як звісно, лев — се герб Швеції, зновжеж Стефан Яворський згадує у своїм віршу „In vituperium Mazerae“ — „Свѣйского лва и волка Мазепу“, називаючи притім Мазепу „ядовитымъ и лукавымъ змѣемъ“.⁵⁾ Та мимо сього, в ритовині Карновського годі добачувати карикатуру Мазепи, й тому згадана висше карикатура остане, покищо, одинокою карикатурою того гетьмана.

Крім сього важна вона для нас ще й із того згляду, що дає кілька цікавих подробиць до Мазепиної портретистики. І так годиться передовсім звернути увагу на „оселедець“, котрий бачимо на карикатурі гетьмана й про котрий згадує двостих, уміщений на ній. Се т. зв. у козаків „чуприна“, котру підстригалося в сей спосіб: „Вся голова голилась чи стриглась при тілі, над самимже лобом зіставляли кругле пасмо волося пальців у три ширини. Волосє те часом відростало у довгу косу, котру можна було, зачесавши на лівий бік, або обвести кругом і замотати за ліве ухо, або просто довести до нього і замотати. Частійше, коли вона була не дуже довга, тільки спускалась за вухо, і її кінець теліпавсь на плечі. Така коса надавала лицю дуже воевничий вид і оригінальну красу.“⁶⁾ Коли порівняти карикатуру Мазепи зі звісними нам пор-

¹⁾ Діло 1910, ч. 64.

²⁾ Руслан 1910, ч. 69. ³⁾ Ibidem ч. 70.

⁴⁾ Павловскій: Битва подъ Полтавой. Полтава 1908, ст. 130.

⁵⁾ Науменко: Стефанъ Яворскій въ двойной роли хвалителя и обличителя Мазепы. Киевс. Стар. т. 13, 1885 г. сентябрь, ст. 173 і 175.

⁶⁾ З.: Чуб і чуприна. Замітка для істориків, малярів і акторів. Записки Н. Т.-ва ім. Ш.-ка т. 44, Miscellanea ст. 3. До сього рисунки на ст. 4.

третами гетьмана, то лишень на портреті, опублікованім проф. Грушевським, бачимо таке „традиційне пасмо волося зпід шапки“ як у Богдана Хмельницького.¹⁾

Про рід причіски на портретах Мазепи буду говорити обширніше в особній статті про його портрети, таксамо про його заріст, тут згадаю коротко, з оглядом на борідку, котру бачимо на карикатурі, що прибуває нам новий аргумент за тим, що Мазепа носив у старості бороду, на що великий натиск клав у своїх замітках Лазаревський.²⁾

Плюгавий сатиричний двостих, де глузується з козацького походження Мазепи, хоча й в українській мові, вказує на те, що карикатура гетьмана є польського авторства. Вона могла повстати від впливом видуманої пригоди гетьмана, описаної Паском (він на кожнім кроці підчеркує козацьке походження Мазепи) й Отвіновським.³⁾ Заходить лише питання про час її повстання. Правда, вона нарисована в галицькій городській книзі з 1720 р., але сей рік мігби мати значінне лише тоді, колиб ми були певні, що карикатура була власної композиції індуцента. Бо дуже імовірним видається мені, що індуцент мав перед собою летучий листок з карикатурою Мазепи⁴⁾ (в роді карикатури Кривоноса чи Карпа Півтора Кожуха) і лиш нездарно її скопіював, хоча в сей спосіб зберіг її для нас. Втім випадку могла вона повстати щойно по 1687 р., бо Мазепа згаданий на ній ужэ яко гетьман (*dux velitum*). Слова „*qui non novit vivum talem*“ не мусять конче свідчити про се, що карикатура роблена по смерті гетьмана; тут звертається лиш увагу людей, котрі Мазепи ніколи на власні очі не бачили, що коли хто бажає знати, як виглядає Мазепа, нехай гляне на сю карикатуру.

¹⁾ Грушевський: До портрета Мазепи. *Ibidem* т. 92, ст. 247. Гл. портрет на початку тому.

²⁾ Лазаревський: Записки о портретахъ Мазепы. К. Стар. т. 64, 1899 г. мартъ, ст. 454—456 і 460—462.

³⁾ Гл. про те в моїй III-ій статті в Записках т. 129, ст. 129 і 133.

⁴⁾ Dąbkowski: *Palestra* ст. 85, пишучи про рисунки палестрантів, припускає тільки що до портретів знаних осіб зі старинного світа, що вони „może są powtórzeniem rycin znanych z dzieł współczesnych. Większą wartość historyczną posiadają portrety osób współczesnych, n. p. hetmana Mazepy... Autorowie tych rysunków są przeważnie nie podpisani, wyjątkowo tylko nazwisko jest podane, oczywiście tymi malarzami byli palestranci. Jest to zatem malarstwo, można powiedzieć, palestranckie. Bogaty ten materiał czeka jeszcze dotychczas na szczegółowe opracowanie. Do pewnego stopnia korzystał z niego Łoziński Władysław w swem „Prawem i lewem” і Bohdan Barwiński w monografii o Mazepie.“

Мимо цього, що покищо нема ніяких певних даних для провірення, чи згадана карикатура є самостійним твором індуцента галицької городської канцелярії, чи тільки копією якоїсь ествуючої вже карикатури, поширеної у виді летучого листка, можемо з цілковитою певністю провірити, котрий з індуцентів умістив її на „*vacuum spatium*“ галицької городської книги том 217 з 1720 р.

Знаємо вже, що канцелярія уживала індуцентів до переписування актів з протоколу до індукти. Їх обовязком були іменно вписи, втягнені до протоколу, переписувати, з доповненням правом приписаних форм, до індукти. На знак переписання счеркувано звичайно дотичні вписи в протоколі, причім індуцент подавав звичайно в долині переписаної сторони своє назвисько в виді записки „*inductum per N.*“ В сей спосіб заховали нам протоколи цілий ряд назвиськ індуцентів.¹⁾ Книзі „*Inducta Relationum Castrensi-um Haliciensium*“ том 217 з 1720 р., відповідає книга протоколів „*Protocollon Relationum Castrensi-um Haliciensium*“ том 359. В індукті на ст. 136 вписана справа „*Worczel Chojecka citat*“, на ст. 137 уміщена карикатура Мазепи, а під нею, на тійже стороні, вписана справа „*Dijakowski Michalewskiego citat*“. Обидві ці справи занотовані в згаданій книзі протоколів на ст. 331. Справи з 8 і 9 січня 1720 р., занотовані в протоколі на ст. 317—331 переписав до індукти індуцент Махніцький, про що свідчить його власноручна записка в протоколі „*Inductum per Machnicki*“. Обидві отже справи, і та перед карикатурою Мазепи й та по ній, вписані до індукти Махніцьким. Між ними остало в індукті „*vacuum spatium*“ через те, що для даної справи сторона не предложила копії до вписання, колиж справа відповідно до приписаного речинця передавнилася, замість зазначення „*vacuum*“, індуцент скористав із цього й вирисував згадану карикатуру.

Тому що почерк письма довкруги карикатури й плюгавого двостиха відповідає почеркови письма Махніцького у вписаних ним до індукти справах, тому не може бути під тим оглядом найменшого сумніву, що карикатуру Мазепи рисував індуцент Махніцький, без огляду на се, чи був він її автором, чи може лише копістом. Доки одначе не знайдеться до розвязки цього питання більше даних, полишаю його до того часу вітвертим.

¹⁾ Balzer: Op. cit. ст. 28; Dąbkowski: Urzędnicy kancel. ст. 12 і Palestra ст. 17.

V.

„Мазепа“ на ковші Дмитрашка Райчі з 1676 р.

В одній із моїх розвідок, присвячених пошукуванню за автентичним портретом гетьмана Мазеви, зробив я таку замітку: „Вартоби репродукувати також Мазеву, зображеного на ковші Дмитрашка Райчі з 1678 р., що знаходиться в Музею кн. Чорторійських.“¹⁾

Кіш переяславського полковника Дмитрашка Райчі описав проф. Маріян Соколовський у своїй розвідці „Muzeum X. Czartoryskich w Krakowie“.²⁾ Подавши в латинській транскрипції кириличну напись, уміщену на тім ковші, пише він далі так: „Napis ten jest przerwany trzema wieńcami laurowymi z popiersiami w środku w kozackich charakterystycznych strojach. Przedstawiają one, jak świadczą napisy, Łobojkę. Nalewajkę i Mazepę, którzy mają puhary w rękach, lub grają na teorbanach; koło jednego z nich wyrzuty kozak bijący w bębny, z gołą głową i kołpakiem, leżącym pod bębniami. Całe życie kozackie staje na widok tego przed oczyma...“ Хибно одначе подав проф. Соколовський яко рік зроблення ковша 1678 р., відчитавши невірні кириличні цифри, бо міжтим, як то я виказав у моїй розвідці п. з. „Причинки до польсько-української геральдики і сфратістики“, на ковші уміщений 1676 рік.³⁾

Чи портрет „Мазеви“ на згаданім ковші може мати яку звязь із гетьманом Мазепою? Проти сього промовляє передовсім хронологія. Знаємо, що зносини Дмитрашка Райчі з гетьманом Мазепою датуються що йно з 1687 р., коли то Мазепа, ставши гетьманом, старався позискати для себе такого хороброго й визначного чоловіка, яким був тоді Дмитрашко. Одначе відносини поцсувались уже по році, а навіть стали ворожими.⁴⁾ Далі бачимо, що погрудє „Мазеви“ на ковші Дмитрашка уміщене побіч такихже погрудь Лобойка і Наливайка. Тому не улягає ніякому сумнівови, що маємо тут діло з героями загально звісної легенди, На-

¹⁾ Історичні причинки II, ст. 89.

²⁾ Kwartalnik historyczny 1892, ст. 236—237.

³⁾ Відбитка з Ювілейного Збірника Наук. Т-ва ім. Ш-ка в пятьдесятиліття оснований 1873—1923. Львів 1925, ст. 8.

⁴⁾ Стороженко: Родіонъ Григорьевичъ Дмитрашко, полковникъ переяславскій и его родъ. Очерки переяславской старины. Київ 1900, ст. 160—161.

ливайком, Лободою і Мазепою, спаленими в Варшаві на мідяному волі.¹⁾

Що до імен, то в усіх літописах, котрі займаються сею подією, подибуємо справді, побіч Наливайка, імена його полковників Лободи й Мазепи.²⁾ Історично стверджено одначе, що Наливайка й інших ватажків стято, а що до імен ватажків, то окрім Наливайка, Шаули й Шостака. вони передані непевними жерелами (Шанчоха, Мазепа, Кизим).³⁾ Та мимо сього воно вельми цікаве, що побіч Наливайка, Лобода й Мазепа виступають народними героями не лише в українських переказах, але і в українській штуці.

На основі повніше сказаного мушу змінити свій погляд, висловлений у 1909 р. в тім напрямі, що „Мазепа“ на ковші Дмитрашка Райчі не може бути ніяким причинком до портретистики гетьмана Мазепи.

¹⁾ Пор. Франко: Наливайко в мідяному биці. Причинком до історії легенди. Науковий Збірник присвячений проф. Михайлови Грушевському. Львів 1906, ст. 76—90.

²⁾ Грабянка: Дѣйствія презвѣльной и отъ начала Поляковъ кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкаго Року 1710. (Лѣтопись Григорія Грабянки). Київ 1854, ст. 24; Лизогубъ: Лѣтописецъ или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялося въ Украинѣ малороссійской. (Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи южной и западной Россіи. Київ 1888, ст. 4); Черниговская лѣтопись. (Южнорусскія лѣтописи, откр. и изд. Н. Вѣлозерскимъ. I, Київ 1856, ст. 12); Краткое лѣтоизобразительное знаменитыхъ и памяти достойныхъ дѣйствъ и случаевъ описаніе (Ibidem ст. 55); Краткое описаніе Малороссіи (в додатку до „Лѣтописи Самовидца“. Київ 1878, ст. 215); Лукомскій: Собраніе историческое. (Ibidem ст. 370); Ригельманъ: Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи. Часть I, Москва 1847, ст. 29; Конскій: Исторія Русовъ или Малой Россіи. Москва 1846, ст. 39. (Тут Лобода є полковником, Федір Мазепа полковим судією. Яків Кизим кївським сотником). „Лобойко“ на ковші Дмитрашка ідентичний очевидно з Лободою, хоч у Величка: Лѣтопись событій въ югозападной Россіи въ XVII мѣ вѣкѣ. II, Київ 1851, ст. 135 згаданий у тій формі в 1667 р. Василь Лобойко, полковник в Кальнику. в часів Хмельницького.

³⁾ Грушевський: Исторія України-Руси. VII, Кнів-Львів 1909, ст. 237—238. Проф. Груш. звертає увагу на те, що в українських переказах (аж до „Історії Русів“) Наливайка печуть на мідяному волі (в „Іст. Русів“ в мідяному волі, таксамо й у Лукомського). Крім сього підносить проф. Гр., що д-р Франко міг тільки гіпотетично висловитися про звязь сеї легенди з Фалярідовою легендою хоч з другої сторони на звязь сього переказу з Филлярідовою легендою вказав уже Куліш (Ист. возсоед. II, 147), що рівнож підносить проф. Гр.

Доповнення до статті І.

В моїй І-ій статті п. з. „Безіменна похвала гербу Мазепи“¹⁾ дав я опис безіменного панегірика „Krzyż początek mądrości w herbownym kleynocie... Japa Mazepu“²⁾ з примірника в „Бібліотеці Ординації гр. Красінських“ у Варшаві. На основі даних в тексті панегірика означив я Чернигів як місце випечатання, щож до часу випечатання, то клав я його між 1697 і 1700 р. Поза тим, що знав його Руліковський і Естрайхер, я перший дав його докладний опис. Але щойно з праці С. Маслової: „Етюди з історії українських стародруків“³⁾, а саме з V-го етюду п. з. „Зерцало от писанія божественнаго“. Чернигів, 1705, F^o, з присвятою гетьманови Мазепи“⁴⁾ де автор, не знаючи моєї статті, дав рівнож опис панегірика „Krzyż“ і деякі внімки з нього, довідуємося, що є він частиною твору „Зерцало...“, випечатаного в Чернигові 1705 р. в друкарні Троїцького Іллінського монастиря й міститься тамже на листі 8—12. Примірник, котрим послугувався Масловова, походить з бібліотеки Києво-Софійського собору ч. 977. Строев і Пекарський мали мабуть неповні примірники, в котрих не було панегірика „Krzyż“ і його дальшої частини „Koloss krzyżorodobny“. Додам, що видавництво „Українська Книга“, містить дуже багато даних, котрі можуть доповнити мої статті.

¹⁾ Записки т. 129, ст. 108—119.

²⁾ Ibidem ст. 114—118.

³⁾ Українська Книга XVI—XVII—XVIII ст. (Труди Українського Наукового Інституту Книгознавства, том I). Київ 1926, ст. 77—152.

⁴⁾ Ibidem ст. 114—135.

Початки преси на Україні.

1776—1850.

Подав *Ів. Кривецький*.

I.

Перша газета на Україні.

(1776).

Преса на Україні появляється досить пізно.

Коли на Заході зародки часописів подибуємо вже в XVI ст.,¹⁾ а перші часописи в нинішнім розумінню на поч. XVII ст., коли часописи у Польщі появляються в 2-ій пол. XVII ст., а в Росії й Угорщині на поч. XVIII ст., то на Україні часописи появляються щойно в 2-ій пол. XVIII ст.²⁾

Перший часопис появился на Україні в 1776 р.

Як і перша книжка, він появился на Західній Україні, у Львові.

¹⁾ Сліди преси зустрічаємо вже в старім Римі (Acta Senatus й Acta diurna за Юлія Цезара) а також у середньовічній Китаю (пекінгський Державний Часопис, що про нього згадується в китайській літературі вже між 700 і 800 рр. по Хр.). Але безпосередньої тягlosti між ними і нинішньою пресою нема ніякої (Dr. H. Diez. Das Zeitungswesen. Leipzig, 1910. Ст. 11).

²⁾ В 1907 р. др. В. Щурат опублікував у „Записках Н. Т. ім. Ш.“ повний текст „львівського тижневника з 1749 р.“ п. з. „Kuryer Lwow-ski“, що до того часу був невідомий бібліографам [Др. В. Щурат. Львівський тижневник з 1749 р. — З. Н. Т. ім. Ш. т. LXXXVII]. Але приглянувшись ближче згаданому „тижневникови“, ми бачимо наглядно, що се не часопис, а — вживаючи нинішнього терміну — т. зв. одноднівка, видана з нагоди інтронізації львівського гр. к. єпископа Льва Шентницького і з ініціативи найближчого єпископського оточення. Тому і не має вона не тільки ніякої нумерації (що є одною з головних ціх часопису), але навіть дати видання (ні дня, ні навіть року). Одноднівки такі відомі бібліографії XVII—XVIII вв.

Се тижневик у французькій мові п. з. „Gazette de Léopol“ (Львівська Газета).¹⁾

Одинокий відомий досі примірник згаданої „Газети“ зберігається у бібліотеці Оссолінських у Львові під ч. 20.933. Се річник із 1776 р.

Всіх чисел у зганім примірнику — 51. Ч. 1-е з дн. 1. I, ч. 51-е з 19. XII. Відступ часу між поодинокими числами виносить 6—8 днів. Тільки відступ між ч. 1-им і 2-им виносить аж 11 днів. Формат газети невеликий: 23 cm × 18 cm (сам текст 17 cm × 14 cm). Об'єм кожного числа: 2 картки = 4 ст. Крім того при поодиноких числах є ще окремі додатки: Les annonces згл. Supplement, що мають по 2—4 сторінки формату „Газети“. В нашім примірнику всіх додатків є 15. У заголовку часопису вміщений австрійський двоголовий орел з цвітами по боках і підписом: Sub umbra alarum tuarum (В тіни твоїх крил).

Як бачимо, одинокий відомий примірник першого часопису на Україні, що зберігся до нашого часу, неповний. Бракує в нім напевно останнього ч. 52-го самої „Газети“, а також, як побачимо далі, деяких додатків до поодиноких чисел.

Який зміст „Gazette de Léopol“?

„Газету“ виповняють виключно вісті зі всіх важніших міст Європи, передовсім зі столиць, від Москви аж по Мадрид. Вісті сі найрізноманітніші. Головно політичні, хоч є і з приватного життя. Важні і зовсім маловажні. Вістей таких у кождім числі 2—10, залежно від об'єму. Вони відповідають нинішнім телеграмам і хронікарським новинкам. Вістями заповнені і додатки п. з. „Supplements“. Додаткиж п. з. „Les annonces“ містять різного роду оголошення: купецькі й ин. Майже у кождім другім числі знаходимо оголошення ц. к. льотерії: витягнені числа.

Ніяких статей, редакційних чи інших, в „Газеті“ нема.

Серед вістей, що їх подає „Gazette de Léopol“, нашу увагу звертають „ukrainica“.

¹⁾ Слід видавання у Львові якогось суррогату часопису маємо вже безпосередно після прилучення Галичини до Австрії (1772 р.). Тоді, як свідчить оден акт архіву б. галицької губернії, львівський друкар А. Піллер мав випускати різні „Повідомлення“ („Avertissements“, як сказано в акті). Та що робив се своєвільно, без дозволу місцевої влади, тому галицька губернія дн. 11 січня 1774 р. поручає львівському окружному урядови, щоби він заборонив Піллерови друкувати на далі згадані „Повідомлення“. „Повідомлення“ сі нині зовсім невідомі.

Їх є два роди: місцеві і замісцеві. Місцеві: вісти зі Львова; замісцеві: з Вел. України.

Вістей зі Львова є 12. Вони присвячені: львівським контрактам, обходам у Львові імянин цісаря Йосифа і цісареві Марії Тереси, святкуванням загально-церковного ювілею (з окрема обходу згаданого ювілею львівськими і підльвівськими Українцями

Перша газета на Україні.

„Gazette de Léopol“, Львів, 1776 р.

з еп. Львом Шептицьким на чолі), коронації чудотворного образу Матери Божої, приїздови до Львова губернатора Галичини гр. Ауерсберга й ин.

Вістей з Вел. України є 3. Перша про іменування гр. Румянцева генерал губернатором України, друга — про перене-

сення резиденції ген.-губернатора з Глухова до Київа, і третя — частина російської записки про плавбу на Дніпрі і на Чорнім Морю.¹⁾

Як бачимо, вістей з обсягу „ukrainica“ не багато. Та всеж таки між ними є декілька цікавих для історика. До таких належить передовсім опис львівських контрактів — одних із більших і старших на Україні, які одначе й досі ждуть іще на свого історика і про які взагалі маємо не багато вісток. Цікава також російська записка про плавбу на Дніпрі і на Чорнім Морю з 1775 р. — зокрема: подані в ній причини зруйнування Запоріжської Січи (потреба зробити торговельний шлях по Дніпрі безпечним!).

Іще на одну річ слід звернути увагу в „Gazette de Léopol“. Се оповістки друкарні Піллера, в якій друковалася „Газета“, про книжки, що їх згадана друкарня згл. її власник оферували читачам „Газети“ на продаж „a un tres juste prix“. Вони подають докладні заголовки кількадесятьох книжок, головно заграничних, найріжнороднішого змісту, в мовах: французькій (головно), латинській, німецькій і польській. З оповісток сих довідуємося, що читали певні круги у Галичині в 2-ій пол. XVIII ст. з заграничних і краєвих видань. Се перші книгарсько-бібліографічні оповістки на Україні.

Хто був видавцем „Gazette de Léopol“, для кого вона видавалася, яке було її життя та як довго існувала вона?

На жаль, наші відомости про всі наведені щойно питання дуже скупі.

На самій „Газеті“ видавець не підписаний. Та імя його все таки знане. Се — *chevallier Ossoudi*.

Особа Осуді ближче не відома. Знаємо тільки, що він уже у 1773 р. виступив був перед урядом з проєктом заснування у Галичині Академії мистецтв і ремесел (*Akademie der schönen Künste und Manufakturen*) та що згаданого проєкту, як не на часі, уряд не прийняв. Та Осуді отсею невдачею не зразився. Вже в сліду ючим 1774 році він на чолі певного львівського гуртка (*Gesellschaft*) звертається до уряду з просьбою о дозвіл видавати у Галичині часопис (*Zeitung*) й інформаційний листок (*Kundschaf ts-Blatt*). Після деяких контраверсій між галицькою губернією й віденським центральним урядом що до мови, в якій

¹⁾ Початок „записки“ бракує. Він був надрукований мабуть в однім із „Додатків“, який, на жаль, не зберігся.

можнаби дозволити видавати у Галичині часопис (галицька губернія пропонувала дозволити часопис тільки у французькій і німецькій мові, з чим не згодився віденський центральний уряд, допускаючи й інші мови), дозвіл одержано і від 1. I. 1776 р. стала виходити у Львові „Gazette de Léopol“.

Французька мова „Газети“ а також відозва в Додатку до ч. 1-го вказують виразно на читачів, для яких вона була призначена. Були ними передовсім аристократичні кола Галичини — тоді наскрізь пересяклі французчиною і космополітизмом.¹⁾

Не зважаючи на свій суто льюальний зовнішній вигляд, „Газета“ в уряді опікуна ні протектора не мала. Правда. В однім із надворних декретів наш часопис названо: „löbliche und nützliche Einführung in Galizien“. Та не зважаючи на се, він був наражений на гострі оскарження з боку уряду — за подавання „невірних і фальшивих“ вісток (про касування монастирів у Чехії, про перемінювання помонастирських будинків на військові казарні, про долю монахів, про пляни повного відокремлення світських справ від духовних і т. п.).

В результаті: гострий наказ цензурі — на будуче, під особистою відповідальністю цензора, подібних вісток не перепускати. „Gazette de Léopol“ проіснувала тільки оден рік.²⁾

II.

Преса у Львові при кінці XVIII-го і на початку XIX-го вв.

Почата в 1776 р. „Gazett-ою de Léopol“ преса на Україні¹⁾ від того часу, з малими тільки перервами, існує вже в нас постійно. Передовсім треба се сказати про Галичину, зокрема — про Львів. Львів аж до 1812 р. був одиноким на всю Україну містом, де раз-у-раз появлялися часописи і яке під сим оглядом на 35 літ випередило всі інші міста України.

Якіж часописи виходили у Львові при кінці XVIII-го і на початку XIX-го вв.?

¹⁾ В 2-ій пол. XVIII ст. виходили так само у французькій мові: у Варшаві: „Gazette de Varsovie“ (від 1758 р.) з додатком „Supplement“ й у Відні: „Gazette de Vienne“ (1759—1788), що й були, мабуть, зразком для „Gazette de Léopol“.

²⁾ Ширше про „Gazette de Léopol“ (з дословними виписками „ukrainica“) див. у моїй статті п. з. Перша газета на Україні в ч. 4 за 1926 р. „Бібліологічних Вістей“ Українського Наукового Інституту Книгознавства у Києві й окремо (К. 1927).

Після припинення „Gazette de Léopol“ був Львів, а з ним і ціла Україна, через 6 літ взагалі без ніякого часопису. Щойно від половини 1783 р. львівський Німець Іван Фридрих Шіц (Schütz) починає видавати у Львові новий тижневик, тепер уже в польській мові, п. н. „Pismo Uwiadamiające Galicyi“. Та тижневик сей, що його вже сильно піддержував уряд, виходив під поданою вище назвою тільки через 6 місяців, до кінця 1783 р. Від січня 1784 р. він переіменюється на „Lwowskie Pismo Uwiadamiające“ і під сею назвою виходить аж по кінець 1784 р., коли зовсім припиняється. Се друге „Pismo“ видавала Піллерова, жінка відомого нам уже друкаря Піллера.

Через цілий слідуючий 1785 рік Львів, а з ним й Україна, були знова без власного часопису. Але з початком 1786 р. появляються у Львові аж 2 нові часописи, що виходять уже по 2 рази на тиждень, оден у німецькій, другий у польській мові: німецький п. н. „Lemberger Wöchentliche Anzeigen“ (Львівські тижневі Вісти); польський п. н. „Lwowskie Tygodniowe Wiadomości“. Видавцем обох була знова відома Піллерова.

В найближчій 1787 р. наступає нова зміна. Польський часопис перестає виходити, бо не оплачувався. Виходить далі тільки часопис німецький, що проістнував повних 10 літ, аж по кінець 1795 р.¹⁾

В 1796 р. замість „Anzeigen“ появляється одначе „Lemberger k. k. privilegiertes Intelligenz-Blatt“, що виходить аж до 1 квітня 1811 р.

Вичислені вище часописи були під редакційним оглядом доволі примітивні. Виїмок становлять хиба „Lwowskie Tygodniowe Wiadomości“, редаговані з очевидною старанністю. Також під національним оглядом всі вони зовсім індиферентні. Зокрема треба сказати се про часописи польські, що були польськими тільки своєю мовою, дуже часто — зовсім не польською. І не дивно. Видавали їх для людей (як аристократія, бюрократія і т. п.), що були під національним оглядом зовсім індиферентні, і видавали люде, які з краєм були мало звязані, а то й зовсім чужі.

Часопис, який під одним і другим оглядом різко відрізняється від усіх своїх попередників і сучасників, се „Dziennik patriotycznych polityków“, що став виходити у Львові від

¹⁾ З 10 річників львівських „Anzeigen“ не зберіглося до нині у Львові ні одно їх число!

вересня 1792 р. і виходив до кінця червня 1793 р. і відтак від квітня 1794 р. до кінця марта 1798 р. Появлявся „Dziennik“ зразу, в 1792 р., у супереч своїй назві, оден раз на тиждень, у 1793 р. — що 3—4 дні, а від квітня 1794 р. став появлятися вже щодня (in 8°). Таким чином є він першим щоденником у Львові, а тим самим і на Україні.

І своїм зовнішнім одягом і своєю назвою і — що найважнійше — своїм внутрішнім змістом і духом є се часопис *par excellence* польський. Тим більш інтересний для нас факт, що видавцем його і першим редактором (в рр. 1792—97) був о. Михайло Гарасевич, пізнійший автор відомих цінних „*Annales Ecclesiae Ruthenae*“ і визначний український діяч і патріот.

Усі часописи, що досі повставали у Львові, мали виключно характер газет. Та з початком 1795 р. появляється тут новий часопис п. з. „*Zbiór Pism Ciekawych, służący do poznania różnych Narodów i Krajów, wyjęty z Dzienników i innych Dzieł Peryodycznych*“ — перша проба ілюстрованого літературно-наукового місячника у Львові і на Україні. Всього вийшло згаданого місячника 6 частин (за січень-червень 1795 р.) in 12°. Його зміст: історія, географія, фізика, виховання, біографія — все самі майже переклади з французької мови.

Отсе часописи, які появлялися у Львові, а тим самим на Україні, в 2-ій пол. XVIII-го ст.¹⁾

Та особлива роля Львова в історії преси на Україні на XVIII-тім століттю не кінчиться. Він задержує її і на далі.

І так зараз на початку XIX-го ст. появляються у Львові: 1) у 1803 р. „*Militärische Zeitschrift*“ і в 1810—1811 рр. „*Annales Jurisprudentiae*“ — перші фахові часописи на Україні; 2) у 1811 р. „*Gazeta Lwowska*“, що від того року виходить безпереривно аж по нинішній день (117 літ!) та є нині найстаршою газетою на всій Україні.²⁾

Про ролю Львова в історії української національної преси буде мова далі.

¹⁾ Дехто втягає до історії преси публікацію п. н. „*Zabawa literatów w kompanji rozuytecznie bawiących się*“, що її один випуск вийшов у Перемишлі в 1790 р. Та се не часопис, а альманах.

²⁾ W. Bruchnalski. *Czasopiśmiennictwo galicyjskie 1773—1811* (в збірній ювілейній публікації: *Stulecie Gazety Lwowskiej 1811—1911. We Lwowie, 1911. T. I, ч. 1*).

III.

Початки преси на Вел. Україні.

Перша половина XIX-го ст. записалася в історії преси на Україні 2-ма важними фактами. Передовсім: появою преси на Вел. Україні. А далі: появою преси в українській мові.

Преса на Вел. Україні-появляється найперш у Харкові, що був тоді одиноким університетським містом а разом із тим і культурним центром цілої В. України.

І так, у 1812 р. появляється у Харкові тижневик „Харьковській Еженедѣльникъ“, що його видавав харківський книгар Лянгнер, але головну ролю в нім грав проф. харківського університету К. Нельдехен. Часопис сей був отже безпосередньо звязаний з першим університетом на В. Україні. Уряд дивився на нього як на орган місцевого життя, орган Слобожанщини. Особливо цікавий у нім інформаційний матеріал, в яким відбився дуже виразно місцевий побут. Взагалі, „Х. Еженедѣльникъ“ відбивав у собі інтереси, якими жило громадянство тодішньої Слобожанщини. Всього вийшло „Еженедѣльника“ тільки 12 чисел за 1812 р., бо, як характеризувала відношення до згаданого часопису місцевої людности управа університету, „въ здѣшнемъ краѣ весьма мало людей, интересующихся такими сочиненіями“. Се був перший часопис на В. Україні.¹⁾

У 1816 р. стали виходити у Харкові відразу аж два нові часописи: 1) „Украинській Вѣстникъ“ під редакцією трьох визначних літературних діячів того часу: проф. Філомафитського, талановитого поета і перекладчика проф. Гонорського та Гр. Квітки, і 2) „Харьковській Демокритъ“ Масловича.

Особливу увагу слід звернути передовсім на „Украинській Вѣстникъ“. Його редакцію одушевляли щирі бажання причинитися своїм часописом до всестороннього піднесення науки і літератури. Крім того в органі сім відчувається горяча любов до свого рідного краю, що обєднує всіх його постійних співробітників. Змагання — пізнати рідний край та зазнайомити з ним читачів. Історія, географія, етнографія України й становлять головний зміст часопису. Зокрема слід згадати, що в „Укр. Вѣстник-у“ друкували свої писання П. Гулак-Артемівський (нпр. загално відому байку „Пан та собака“ та комічну поему „Солопій

¹⁾ М. Ясинський. До питання про початок української преси. (Бібліологічні Вісти, Київ, 1923, ч. 4, ст. 43—46).

та Хивря“ — в українській мові) та Гр. Квітка-Основьяненко (під псевдонімом Фалурден Повинухин: „Письма къ издателямъ“). „Українській Вѣстникъ“ виходив до 1819 р.

Другий часопис „Харьковскій Демокритъ“ виходив тільки в 1816 р. Був се сатиричний місячник. Крім видавця В. Масловича містив там свої віршовані твори також П. Гулак-Артемовський. У 1817 р. харківський університет став видавати під ред. Вербицького тижневик „Харьковскія Извѣстія“, що виходив до 1822 р., а проф. Пільгер „Українській Домоводъ“. Тоді появились у Харкові також „Труды Общества Наукъ“.

Наконець у 1824 р. при харківськiм університеті починає виходити „Українській Журналъ“. Редакторами згаданого часопису університет назначив був зразу Артемовського Гулака та Склабовського. Але Артемовський ізза недуги зрікся редакторства і редактором його став проф. Склабовський. Та Артемовський брав у нім участь як оден із співробітників. Так нпр. він надрукував у „Журналі“ прегарний переклад із чеської мови переказу про Любушу п. з. „Царскій столъ“ й ин. „Укр. Журналъ“ мав репутацію кращого провінціального журналу. Виходив до 1826 р. вкл.¹⁾

Після Харкова йде Одеса.

Тут у 1820 р.²⁾ став виходити у французькій мові „Messenger de la Russie Méridionale“, а від 1821 р. також у російській п. з. „Вѣстникъ Южной Россіи“. В 1822 р. музичний місячник „Troubadour d' Odessa“, а в 1824 р. „Journal d' Odessa“.

В 1828 р. появляється в Одесі щоденник п. н. „Одесскій Вѣстникъ“, що виходив через 65 літ, аж до 1892 р. вкл. Се перший щоденник на В. Україні.

В 1828—29 рр. літ.-наук. журнал „Ареопагъ“.³⁾

В 1830-тих рр. появляються тамже: 1) „Листки“, що їх видало „Общество Сел. Хозяйства Южной Россіи“ в 1832—40 рр. і 2) „Литературные Листки“, що виходили в рр. 1833—34.

Наконець — Київ.

Перший часопис у Києві п. н. „Кіевская Газета“, у російській і польській мові, хотів видавати від 1834 р. б. експедитор та по-

¹⁾ С. Р. Харьковская журналистика начала настоящего столѣтія (Кіевская Старица, 1892, т. XXXVIII, ст. 168—198).

²⁾ Вже в 1809 р. став виходити в Одесі щотижнево „Прейсь-Курантъ приходящимъ въ Одессу иностраннымъ товарамъ и исходящимъ російскімъ товарамъ“, що проіснував до 1841 р. Та се не часопис, а купецькі бюлетени. ³⁾ Одесса 1794—1894. Одесса, 1895. Ст. XLII, XLVІІІ, 584—5, 589, 592.

мічник бібліотекаря виленського університету Фридрих Мориц. Він виробив був докладний проєкт часопису та звернувся з ним до уряду. Та київський генерал-губернатор гр. Левашов не дав дозволу на видавання проєктованого часопису.¹⁾ Тому Київ залишився і надалі без часопису.

Та не на довго.

Бо вже в слідуючій, 1835-тім, році стала виходити й у Києві газета, чи краще: суррогат газети. Були се „Кієвскія Объявленія“. „Кієвскія Объявленія“ виходили в рр. 1835—38 і 1850—57. Появлялися щодня. Одначе тільки в однім місяці в році — в січні, підчас київських контрактів.

Два роки пізніше, в 1837 р., стало виходити у Києві „Воскресное Чтеніе“, що проістнувало без перерви аж до ХХ-го ст.

В 1838 р. російський центральний уряд видав наказ видавати в губерніях „Губернскія Вѣдомости“. Тоді й стали виходити на В. Україні такі „Губернскія Вѣдомости“: Волинські (Житомир), Катеринославські (Катеринослав), Київські (Київ), Подільські (Камінець Под.), Полтавські (Полтава), Таврійські (Симферополь), Харківські (Харків), Херсонські (Одеса) і Чернігівські (Чернігів); в 1850 р. ще Ставропільські (Ставропіль). Всі вони виходили аж до 1917 р.

Крім вичислених газет стали в 1840-их рр. виходити на В. Україні, а саме в Одесі, ще два наукові часописи, а то: 1) в 1841 р. „Записки Императорскаго Общества Сельскаго Хозяйства Южной Россіи“ і 2) в 1844 р. „Записки Одесскаго Общества Истории и Древностей“. Оба сі часописи проістнували аж до ХХ-го ст.²⁾

Усі вичислені вище часописи, що появлялися на В. Україні, виходили, з виїмком одеського „Journal-y“, в російській мові.

IV.

Преса на західно-українських землях в I-ій пол. ХІХ-го ст.

(Галичина, Закарпаття, Буковина).

Як уже знаємо, аж до 1812 р. Галичина була одинокою українською землею, де виходили часописи. Знаємо також, що часописи сі виходили у Львові.

Та особлива роля Львова в історії преси на Україні не кін-

¹⁾ В. Міяківський. До історії журналістики на Україні. (Бібліологічні Вісти, Київ, 1923, кн. I. (літогр.); ст. 13—26).

²⁾ Н. М. Лисовскій. Русская періодическая печать 1703—1894 (Библиография и графическія таблицы). В. 1. СПетербург, 1895.

читься на 1812 р. Від 1812 р. аж по р. 1840 він був самотнім на західно-українських землях містом, що мало свою власну пресу. А в 1848 р. тут з'являється вперше часопис в українській мові — перший український часопис взагалі.

Пригляньмося пресі, що виходила в Галичині в 1-ій пол. XIX-го ст., ближче.

В нашій огляді преси у Львові кін. XVIII-го — поч. XIX-го вв. в однім із попередніх розділів ми зупинилися на „Львівській Газеті“, що від 1811 р. стала виходити тут у двох виданнях: польським („Gazeta Lwowska“) і німецьким („Lemberger Zeitung“).

„Львівську Газету“ заснував як приватне підприємство Кратер. Незначна своїм зовнішнім виглядом, вона була також дуже примітивною і сухою своїм змістом. Значну частину її змісту, дуже часто більшу половину, становили судові вирокі. Та правду кажучи, під тогочасною цензурою вона й не могла бути багато ліпшою. Та всеж гаки вона була по черзі прибіжищем усіх, можна сказати, бідніших львівських письменників. В ній працювали між ин.: відомий польський історик Шайноха, польський письменник (Українець з роду) Захаріяевич, Ян Неп. Каміньский й ин. В 30-тих рр. редактором „G. L.“ був Микола Михалевич, перший професор польської літератури на львівському університеті, Українець з роду. Коли в 1847 р. губернатором Галичини став гр. Фр. Стадіон, він забажав мати свій власний пресовий орган, яким мігби впливати на край. З тою метою він і купив у наслідників Кратера „Львівську Газету“ на власність уряду. Купивши, він запропонував редакцію її польському письменникови Полеви за дуже високою платнею й досмертною емеритурою. Та Поль відмовив. Уступили з редакції і згадані вище співробітники. Тоді Стадіон віддав з дн. 1. I. 1848 р. редакцію „Львівської Газети“ М. Сартинієви. Виходила „Л. Г.“ з початку тільки 3 рази на тиждень. Від 1848 р. аж по нинішній день виходить щодня.

В рр. 1817—48 при „Львівській Газеті“ виходив окремий літературний додаток п. н. „Rozmaitości“. В додатку тім подибуємо між ин. деякі вірші в українській мові (латинкою, переклади з польського).¹⁾

¹⁾ Про „Gazet-y Lwowsk-y“ див. велику, своїм розміром і солідністю самотню в історичній літературі про пресу на Україні, монографію п. з. Stulecie Gazety Lwowskiej 1811—1911. Т. I. Cz. 1—2; Т. II. Cz. 1—4; Т. III. Cz. 1—3. Lwów, 1911—14. 4° і 8°. Разом: 2818 ст.!

Побіч „Львівської Газети“ та її додатку виходили у Львові на протязі 1-шої пол. XIX-го ст. ще інші часописи.

І так: у 1816 р. появляється тут „Pamiętnik Lwowski“, а відтак „Pamiętnik Galicyjski“, „Mnemosyne“ й ин. — всі літературно-наукового характеру. Вони намагалися викликати певне літературне оживлення в тодішній Галичині. На жаль, без успіху.

На особливу увагу заслугоє „Czasopism Naukowy Księgozbioru publicznego im. Ossolinskich“, що став виходити в 1828 р. при бібліотеці Оссолінських. Був се поважний історично-літературний місячник, орган наукової установи. Та не зважаючи на се, він не знайшов належної піддержки серед тодішнього галицького громадянства. Не дивно, що в 1834 р. „Czasopism“ перестав зовсім виходити.

Не зважаючи на всі дотеперішні сумні досвіди, в 1836 р. появляється „Lwowianin“, що його став видавати Л. Зелінський. Містячи виводи гербових родоводів, він знайшов тривкійшу піддержку в заможніших кругах — і держався через кілька років.

В 1840 р. повстав у Львові новий часопис п. н. „Dziennik mód paryskich“, що зібрав коло себе гурток визначніших польських письменників.¹⁾

Як замітив, певне, сам читач, всі майже часописи, що появлялися у Львові в 1-ій пол. XIX-го ст., мали літературний згл. науковий характер. Виймок становить тільки одна „Gazeta Lwowska“. Та й вона стоїть далеко від політики.

Причина сьому: абсолютизм і цензура.²⁾

Зміна наступила щойно в 1848 р. Тоді в Австрії впав абсолютизм і знесено цензуру.

З хвилию сею появился у Львові цілий ряд газет. Коли дотепер виходили тут тільки 2 часописи: дводневник „Gazeta Lwowska“ та тижневик „Dziennik mód paryskich“, то тепер число часописів у Львові відразу зросло до 15. І коли досі львівська преса була зовсім аполітичною, то тепер вся вона стала більш або менш політичною. І що найважніше: коли до того часу згадана преса виходила в мовах німецькій і польській, то в 1848 р. у перше появляється також преса в мові українській.

¹⁾ St. Gorski. Dziennikarstwo polskie. Zarys historyczny. Warszawa, 1905. Ст. 69 і 96—97.

²⁾ Про австрійську цензуру кін. XVIII-го — 1-ої пол. XIX-го ст. див.: Prof. Dr. A. Kleinberg. Die Zensur im Vormärz. Leipzig-Prag-Wien, 1917.

Пригляньмося до преси тої дещо ближче.

Першою політичною газетою, що появилася у Львові в 1848 р., був щоденник „Dziennik Narodowy“. Перше число „Dziennika“ вийшло дн. 24 марта. Його зредагували Поль і Шайноха, а цензурував іще особисто сам губернатор гр. Ф. Стадіон. Від дн. 26 марта „Dziennik“ виходив уже без цензури. Дальшими редакторами і співробітниками його були, між ин., Лев Корецький (Українець з роду), А. Бельовський і Й. Супінський. Був се орган демократичний і суто національно-польський. Серед тогочасної крикливої львівської польської преси він визначався поміркуванням і повагою.

Найбільш поширеною тоді львівською газетою була „Rada Narodowa“, що стала виходити дн. 15 квітня 1848 р. як орган польської політичної організації „Ради Народової“. Після місяця існування вона була переіменована на „Gazet-y Narodow-y“. Був се часопис, як і згаданий вище „Dziennik Narodowy“, демократичний і суто національно-польський. Та ріжнився від „Dziennik-a Narodow-ого“ своєю демагогією. Керманичем „G. N.“ був Ів. Добрянський, Українець з роду й обряду.

Органом Т-ва земельних власників, що повстало в 1848 р., була „Polska“. Був се часопис консервативний. Як Тов. зем. власників, так і „Polska“, не признавали диктаторства демократичної „Ради Народової“ й вели з нею навіть явну боротьбу. Зі свого боку „Рада Народова“ дуже різко поборювала Т-во і його орган. Не могучи одначе вбити видавництва морально, противники його рішили вбити його фізично. В тій цілі підмовили друкарів, що друкували „Polsk-y“, і вони одного дня одногосно відмовилися складати її. Був се перший політичний страйк чи там бойкот друкарів у Львові.

Всі три згадані часописи ставилися до тогочасного українського національного руху в Галичині ворожо. Зокрема, крайне ворожим до Українців було становище органу „Ради Народової“ — „Gazet-и Narodow-ої“.

В 1848 р. став виходити у Львові також часопис п. н. „Postęp“. Основником і головним співробітником його був Лев Ржевуський — син голосного еміра Вячеслава Ржевуського. Одним із редакторів — польський письменник Іван Захаріясевиц, з походження Українець. „Postęp“ кидався завзято на все, що вважав консервативним. Хотів бути ультраліберальним і завзято проповідував радикалізм. Але не маючи ясно скристалізованих поглядів, він раз-у-раз попадав у суперечности, що противникам його

давало гостру зброю проти нього. І так нпр. редактор консервативної „Polsk-i“, Іл. Мецішевський, в одній із своїх полемічних статей проти „Postę-y“ навів тринадцять чи навіть аж сімнадцять дефініцій поняття народности, вибраних дослівно з різних статей „Postę-y“, своїм змістом одначе діаметрально суперечних собі...

Від 1 вересня 1848 р. „Postę“ перемінився в „Gazet-y Powszechn-y“, що була помітна своїм свого роду славяно-фільством.

Крім вичислених вище, виходили у Львові в 1848 р. іще такі польські часописи: „Tygodnik Polski“, (так переслався від половини року дотогочасний „Dziennik mód paryskich“) — часопис на половину літературний, на половину політичний (під ред. Шайнохи); „Przyjaciół Ludu“ — популярний часопис для широких верств народу; „Urządник Prywatny“ — орган Т-ва прив. урядників (головно б. двірських офіціалістів, що через знесення панщини лишилися без заняття); „Przyjaciół Dzieci“ — часопис для молоді; „Tygodnik Rolniczy“ — і нарешті бруківий „Kurjer Lwowski“.

В 1848 р. став виходити у Станиславові „Dziennik Stanisławowski“, що був неначе філією львівської „Gazet-y Narodow-oj“. Се перший провінціалний часопис у Галичині.¹⁾

Про народження в 1848 р. у Львові українсько-національної преси — окремо в слідуючій розділі.

В 1850 р. став виходити у Львові тижневик п. з. Pamiętnik Literacki.

Слідуюча після Галичини західно-українська земля, де появилися часописи, — се Закарпаття.

Преса на Закарпаттю появилася найперше у найдалше на захід висуненім місті — в Пряшеві.

Перший пряшівський часопис — се спільний часопис Кошиць і Пряшева п. з. „Kassa-Eperjesi Értésítő — Kassa-Eperjeser Kundschaftsblatt“, що став виходити у Кошицях в 1841 р. в малярській й німецькій мові і проіснував аж до 1914 р. Та вже в 1844 р. Пряшів здобувається на свій власний часопис. Се німецький „Dramatisches Unterhaltungsblatt“, що виходив одначе тільки оден рік.

В слідуючих роках преса на Закарпаттю посувається дальше на схід.

¹⁾ W. Zawadzki. Dziennikarstwo w Galicji w roku 1848. Lwów, 1878. Ст. 41—133.

Так у 1845 р. появляється в Ужгороді малярський часопис п. з. *Ungvári Értesítő*, що виходив до 1849 р. В слідуючій, 1846 р., появляється тамже спільний кошицько-ужгородський часопис п. з. *Kassa-Ungvári Hirdetményi Lap*.¹⁾

Після Закарпаття йде Буковина.

Буковина аж до 1848 р. не мала своєї власної преси. Щойно в сім році, в зв'язку з загальним підємом, появилася у Чернівцях перший часопис. Була се румунсько-німецька газета п. з. *Bucovina, gazetă românească pentru politică, religie și literatură*, що стала виходити дн. 4/16 жовтня 1848. Засновали її брати Георгій та Александер Гормузакі, а постійним співробітником був визначний буковинсько-румунський діяч Евдоксій Гормузакі. *Bucovina* виходила до жовтня 1850 р. До Українців ставилася ворожо.²⁾

В 1850 р. появляється у Чернівцях український часопис п. з. *Общій законъ краевыхъ и правительства Вѣстникъ для корунного краю Буковины*.

V.

Перша газета в українській мові.

Початки української національної преси.

(1848—1850).

В 1848 р. в історії преси на Україні мав місце переважний, переломовий факт: тоді вперше появляється українська національна преса в українській мові.

Думка видавати часопис українською мовою зародилася була одначе раніше.

Вже в 1830-тих рр. Маркіян Шашкевич, підчас свого побуту в львівській духовній семінарії, робив заходи видавати у Львові український часопис. Одначе не дістав на се дозволу — з причини, що семінаристам не вільно займатися періодичними виданнями.³⁾

Проект видавати часопис українською мовою повстав знова в 1842 р. Тоді сам австрійський уряд, щоби відвернути галицьких

¹⁾ Kereszty István. *A magyar és magyarországi időrendi áttekintése 1705—1867*. [Хронологічний огляд малярської й угорсько-краєвої періодичної преси 1705—1867]. Budapest, 1916. Ст. 16, 18, 19 і 42.

²⁾ *Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bucovina*. Wien, 1899. Ст. 383; Проф. др. Ст. Смалъ-Стоцький. *Буковинська Русь*. Чернівці 1897. Ст. 181.

³⁾ В. Коцовській. *Рукописні матеріялы до галицько-рускої літератури* (Зоря [Львів], 1886, ч. 24, ст. 415).

Українців від Росії, мав намір видавати у Відні український літературний журнал в українській народній мові і латинкою. Редакцію його запропоновано Іванови Головацькому. Та проєкт сей не був зреалізований.¹⁾

В слідуючій, 1843 р., плянував український періодичний часопис о. Йосиф Левицький. Він навіть вніс був просьбу о дозвіл видавати часопис п. н. „Бібліотека бесід духовних“. Та хоч уряд віднісся до проєктованого видавництва прихильно, то всеж таки воно не появилось. Його вбив у самім зароді львівський гр. к. митроп. Мих. Левицький.²⁾

Чутки про часописи в Перемишли (Левицького) й у Львові (Тустановського і Тарновецького) ходили по Відні на поч. 1845 р.³⁾

В 1846 р. заходився видавати часопис відомий діяч о. М. Куземський разом з іншими тогочасними патріотами.⁴⁾

„Покійний крил. Іван Жуковський, що все стояв за окремішністю нашого язика і народности, розказував раз, як то він, Семаш і Павенцький зійшлися були перед 1848 роком, щоби на радитись над видаванням нового часопису — і ніяк не могли згодитись, в якій мові видавати. Я був, оповідав пок. Жуковський, за мовою Шашкевича і „Марусі“ Квітки-Основ'яненка (вона вже була в нас у Галичині звісна), Куземський був за мовою біблії виданої в Перемишли, а Семаш за чистою старословенською мовою, бо йому здавалося, що та мова матір руської мови і до неї треба назад повернути. На тих спорах розбилось ціле наше видавництво.“⁵⁾

В 1847 р. задумав був видавати часопис Гуркевич. Мав се бути орган неоснованої ще „Матиці руської“. Тимчасовим редактором його мав бути Малиновський.⁶⁾

Наконець проєкт видавати часопис українською мовою вринув у Львові в 1848 р., одначе ще за часів абсолютизму. Дня

1) Ф. Н. Свистунъ. Проектъ первой австро-русской литературной временной печати въ 1842 г. (Вѣстникъ „Народного Дома“ Львів, 1905, чч. 4—8); К. Студинський, ор. cit., ст. 242—51.

2) К. Студинський, ор. cit., ст. LXXIV; М. Тершаковець: Український Архив, т. III, ст. 242—51.

3) К. Студинський, ор. cit., ст. 146.

4) М. М.: Михайль Куземський (Временникъ Ставропигійского Института на г. 1896. Львів. Ст. 128).

5) Галицке общеруске единство язиковое (Діло [Львів], 1891 р. ч. 167).

6) К. Студинський, ор. cit., ст. 183—4.

1 марта т. р. львівський Ставропигійський Інститут вніс до уряду від себе просьбу о дозвіл видавати у Львові український тижневик п. з. „Пчола Галицка“. До просьби була долучена окремо подрібна програма часопису. Часопис мав мати 2 головні відділи: I) національно-економічний і II) популярно-дидактичний. В I-ім відділі мали міститися статті про найважніші досвіди і відкриття на полі продукції у всіх тих її галузях, що ними займається український народ у Галичині. Відділ II-й мав обіймати: а) моральне виховання народу (обовязки моральні, громадянські, родинні, обовязки супроти держави і монарха); б) освіту (статті з історії, географії, статистики, етнографії, природознавства, гігієни); в) вісти про найважніші події хвилі, замітки з обсягу мистецтва і літератури, звіти з книжок, пісні, перекази і т. п.

Дн. 16 марта 1848 р. за ч. 3.236 галицька губернія дала дозвіл на видавання проектованого часопису. Та тим часом в Австрії наступив політичний переворот, разом з яким упали всякі обмеження преси — і дозвіл став безпредметовим.¹⁾

Нарешті дн. 15 мая 1848 р. появилсь у Львові український часопис п. н. „Зоря Галицка“ — перший національний український часопис в українській мові у Львові і на всій Україні.

Як повстала „Зоря Галицка“ та яка була її програма, про се довідуємося з відозви її редактора, Антона Павенцького, що поміщена в ч. 1-ім згаданого часопису. Тому що мова відозви була мовою, в якій видагалася „Зоря Галицка“, подаю її в оригіналі, змінюючи тільки кирилицю, якою друкувався часопис, на гражданку.

Братя Русины!

„...Письма часови для каждого народу конечно потрібни²⁾, бо они просвѣчаючи народъ п подаючи му добрий п збавленнїи рады якъ найбільше до шасливости его могутъ причинити. И всѣ Европейскїи народы одъ давна пожиткують зъ rozmaитыхъ пысьмъ часовыхъ: толькo наше народъ рускїй на земли Галицкѣй, котрый такъ тяженькo подупавъ до того часу не мѣгъ ся на пысьмо часове здобути. Еще одъ осени ту во Львовѣ муажъ свѣтли, народъ свѣй рускїй щире люблящїи п его шасливѣсть на сердци мающїи, особливе Институтъ Ставропигїанскїй (Брацтво

¹⁾ Ф. И. Свистунъ. Второй проектъ австро-русской литературной временописи въ 1848 г. (Вѣстникъ „Народного Дома“ Львів, 1905, ч. 11); Ostaszewski-Barański. U kolebki prasy ruskiej (Ruś, Lwów 1911, z. 3, ст. 266—270).

²⁾ Читати: *ѣ* завжди як *і*; *ѵ* в середині слова як *і*, а на початку як *ѵі*. (Увага ред. на ст. 1).

Церкви Успенія Пресвятої Дѣвы Богородицы или Волоскои церкви), котрый одъ давна въ справѣ рускѣй повладавъ заслуги, зачали старати ся и подали о тое, абы для пожитку нашего народу письмо часове вѣлно намъ було выдавати; що п Декретомъ Губернѣяльнаго Предсѣдательства зъ дня 16 Марця того року зѣвлено зѣстало. Але тымъ часомъ змѣнився нанѣ станъ полѣтичный, надали намъ Найяснѣйшій нашъ Цѣсарь конституцію и вѣлніи свободы; теперь уже п нашъ народъ иншимъ житьемъ жити повиненъ и жити мусить; теперь ему, якъ п каждому вѣльному народови тымъ бѣлшой освѣты потреба, п безъ письма часового уже ся обійти не може. Зо широй любви и прихильности до народу нашего зѣбрало ся ту во Львовѣ десять насъ добрыхъ Русинѣвъ такъ зъ духовного якъ и зо свѣцкаго стану и тѣи освѣдчили, що своевъ працевъ письмо часове руске засилати будуть, а я пріймивемъ на себе хотъ тяжкый, але милый менѣ обовязокъ, одъ Институту Ставропігіянського на мене вложеный, тое письмо часове „Зору Галпцку“ найменше зъ одного аркуша складающе ся, въ нашѣмъ рускѣмъ языкѣ, якимъ нашъ народъ говоритъ, що тыжденъ разъ во второкъ выдавати.

„И въ тѣмъ писмѣ будемъ милому нашему народови подавати тое, що Русина, яко чоловѣка, Русина п члена краю обходити може. Буде въ немъ умѣщено, що Рада Народна Руска для просвѣщеня и добра свого народу урадила и учинила; будуть въ немъ розправы и розговори о житю нашѣмъ народнѣмъ и полѣтичнѣмъ (о справахъ краю нашего), о нашѣмъ народѣ, его гісторіи, его языкѣ, релігії, обычаяхъ, житю домовѣмъ; о становиску п обовязкахъ нашихъ ко Рядови и ко другимъ народамъ а особливо въ нашѣмъ краю мешкающимъ; будемо вамъ всказувати дорогу, котровъ и якъ въ новѣмъ житю конституційнѣмъ поступати маете, абы собѣ чпмъ не зашкодити, але и якъ найбѣлшій узискати користи, котріи зъ конституціи випливають.

„Также въ вашѣмъ господарствѣ звыклисье були такъ поступати, якъ ваши Таты и Дѣды поступали; а то не завше було добре: правда п то, що васъ на нижшѣмъ щѣбли досконалости господарскои также утримувало тяжке пѣдданьство и паньщина; у другихъ народѣвъ поступила вышше освѣта и свобода, поступило п господарство, зъ нымъ и заможнѣсть. То все, що уже у насъ або у другихъ народѣвъ въ господарствѣ за добре досвѣдчено, що доброго ѡдкрито, що и для пѣднесеня вашого господарства, вашого доброго быту и вашей заможности причинитися може, буде тое наше письмо въ собѣ замикати. Але будемося и о всѣ таки вѣдомости для васъ старати, котріи розумъ чоловѣка просвѣщають, умыслъ его пѣдносятъ и сердце любовью честныхъ и добрыхъ учинкѣвъ наповняють, а тымъ способомъ до правдивой счастьясти успособляють; оповѣмо вамъ также часомъ яку приемну повѣстку або казочку, заспѣваемъ пѣсеньку и думку руску, котра зъ сердца руского выйшла и въ вашѣмъ рускѣмъ сердци обзвесея; словомъ о тое старатися будемъ, абы кождый, и священникъ и свѣтскій, мѣщанинъ п рольникъ, старшій и молодшій, мужескій и женскій полъ знайшли въ тѣмъ писмѣ щось, що буде мало для ныхъ якысь пожитокъ.

„А въ нашихъ розправахъ о тѣмъ, що було, що е, и що и якъ бути новинно, будемъ собѣ такъ поступати, щобы ся нѣколи зъ правдовъ и справедливостевъ не менути.

епокоѣ, згоду и порядокъ въ краю заховати; и поступъ умѣркованый на подставѣ правнѣй будемъ мати на цѣли“.¹⁾

Далі подана ціна часопису (у Львові для тих, що будуть часопис самі брати в редакції або в Ставропігійській книгарні, річна переплата виносила 2 ренських 30 крейцарів сріблом, поштою — 3 р. 30 кр. ср.), зазив до духовенства, щоби воно постаралося, щоби всі громади його парохій передплатили часопис та щоби його в неділю або свято сам священник, або учитель, або хто небудь письменний читав зібраним людям (тільки ніколи в коршмі, а на якимсь „честнім“ місці), повідомлення, що часопис можна переплачувати на пошті, а нарешті запрошення всіх „учених Русинів“ до співробітництва в часопису.

Часопис друкувався в одинокій тоді українській друкарні у Львові, Ставропігійського Інституту, що своїм початком звязана з першим друкарем України Іваном Федоровичом. Друкувався кирилицею, у форматі м. f⁰ (34 см × 21 см; сам текст 28½ см × 17), в об'ємі 2-х карток. Чч. 1 і 2 в накладі 4000 примірників.

Зміст ч. 1-ого, що виїмково складається з 3-х карток, такий: 1) Відозва „Руської Народньої Ради“ до українського народу з дня 10 мая 1848 р. про надання конституції, про завязання „Ради“, про національну приналежність галицьких Українців до »великого руского народу, котрый однимъ говорить языкомъ и 15 мільонѣвъ выносить«, його велике минуле, його пізнійшу долю, яка тепер змінилася через конституцію, про завдання, що їх поставила собі „Рада“; відозва кінчиться зазивом організуватися на провінції в поменші Ради; 2) відозва редактора А. Павенцького, що її головна частина наведена вище; 3) вістка про іменування голови „Руської Ради“, Гр. Яхимовича, гр.-кат. єпископом у Перемишлі; 4) промова еп. Яхимовича на засіданню „Ради“ дня 4 мая, коли перший раз обняв провід; 5) вірш „Братямъ Галичанамъ“ („Гей кто Русинъ веселися!“); і 6) пересторога перед антидержавною агітацією.

В 1848 р. всіх чисел „Зорі“ вийшло 33. Від ч. 24 часопис прийняв (під наголовком з правого боку) девіз: „Русине! познай себе, буде зъ тебе!“

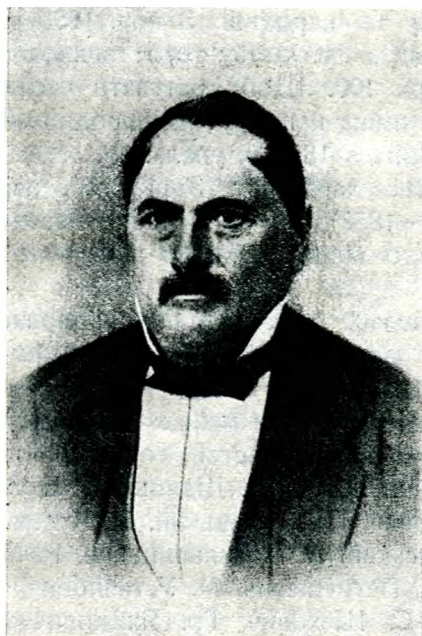
Від 1849 р. „Зоря“ змінила формат на 4⁰ і до 1852 р. виходила два рази на тиждень (в середу і суботу). З дн. 12. XI. 1852 р. перестала була виходити. Від 2. III. 1853 р. стала знова виходити як тижневик. В 1855 р. виходила тільки до 10. VIII. В останнім

¹⁾ Підкреслення в оригіналі.

Хто видавав „Зорю Галицьку“?

В рр. 1848—1850 [до ч. 63] як видавець „Зорі“ підписаний А. Павенцький. Від ч. 64-го 1850 р. наклад її переняв на себе львівський Ставропiгійський Інститут і видавав своїм коштом аж до 1855 р. вкл. В рр. 1856—57 „Зоря“ перейшла знова у приватні руки.

Редагували „Зорю Галицьку“: в рр. 1848—1850 (до ч. 63) — А. Павенцький¹⁾; в р. 1850 — М. Коссак (чч. 64—90) й Ів. Гуша-

Антін Павенцький.

Перший редактор першої української газети „Зорі Галицької“
в рр. 1848—1850.

левич (чч. 91—104); в рр. 1851—2 — Ів. Гушалеви́ч; в 1853 р. — Ів. Гушалеви́ч (чч. 1—15) і Б. Дідицький (чч. 16—43); в 1854 р. — Б. Дідицький (чч. 1—31), С. Шехови́ч (чч. 32—47) і М. Савчинський (чч. 48—51); в рр. 1855—57 — М. Савчинський.

На протязі свого 10-літнього існування „Зоря Галицька“ де-

¹⁾ Антін Павенцький, перший редактор першого українського часопису помер у Львові 5. IV. 1889 р. Його некрологи: „Бесѣда“, Львів, 1889 ч. 7 і „Червоная Русь“, Львів, 1889, ч. 68.

кілька разів зміняла напрям. В 1848 — 1/2 1851 рр. вона виходила в народнім дусі і народньою мовою. В половині 1851 р. має місце одначе рішучий зворот у сторону москвофільську. Спричинив його новий редактор Ів. Гушалевиц. Слідом за тим на поч. 1852 р. часопис дістає перше урядове цензурне остереження, щоби „не вживати московських слів під загрозою заборони“. В першій пол. 1853 р. редакцію обіймає Б. Дідицький, а в цвітні 1854 р. редакція дістає нове цензурне остереження. В листопаді 1854 р. редакцію обіймає М. Савчинський. Разом із тим наступає зміна напрямку часопису на народній. З поч. 1856 р. бере знова верх напрям ненародній, а результат того: упадок передплатників на 1857 р. до цифри 100. Щоби ратувати часопис, у 1857 р. має місце в нім нова зміна напрямку: на народній. Та се вже не вратувало „Зорі“. Вона в 1857 р. упала.

Що торкається характеру „Зорі“, то в перших роках свого існування (1848—1852) був се часопис передовсім політичний. Від 1853 р. аж до кінця: „письмо посвячене літературі, забаві і господарству“.

„Зоря Галицька“ була органом „Головної Руської Ради“. Тим самим була вона провідним українським часописом у тих часах для всіх українських земель Австрії (Галичина, Буковина, Закарпаття). В ній виступали майже всі найвизначніші наші політичні і культурні діячі в Австрії, тогочасні і пізніші, як: Я. Головацький, Ів. Гушалевиц, Б. Дідицький, Е. Згарський, Ст. Качала, Кс. Климкович, П. Костецький, М. Куземський, Й. Левицький, М. Малиновський, А. Могильницький, Р. Мох, Ів. Наумович, Ів. Озаркевич, А. Петрушевиц, М. Устиянович, Л. Трешаківський, Гр. Шашкевиц, С. Шехович, Гр. Яхимович й ин. Крім того в „Зорі“ друковано деякі писання між ин. Маркіяна Шашкевича й Евгена Гребінки.²⁾

Крім „Зорі Галицької“ виходив у 1848 р. у Львові ще „Дневникъ Рускій“, орган „Собору Руского“ — політичного товариства, основаного в 1848 р. спольщеними Українцями для протиділання змаганням „Головної Руської Ради“. „Дневник“, що появлявся рівночасно у двох виданнях, кирилицею і латинкою („Dnewnyk Ruskiĵ“), виходив що тижня у середу під редакцією Івана Вагилевича. Всього вийшло його 9 чисел у м. 1^о.

²⁾ Докладніше про „Зорю Галицьку“, див.: Др. Ів. Брик. Початки української преси в Галичині і львівська Ставропігія [Збірник Львівської Ставропігії. Минуле і сучасне. Студії, замітки, матеріали. Т. I, Львів, 1921, ст. 99—142 й окремо].

В 1849 р. українська преса значно зростає. Крім „Зорі Галицької“, яка, як відомо вже, виходила аж до 1857 р., появляються ще такі нові українські часописи: 1) „Галичо-Рускій Вѣстникъ“, що виходив у Львові 3 рази на тиждень (ві второк, четвер і суботу) під ред. Миколи Устияновича. „Гал.-Р. Вѣстникъ“ був органом уряду і складався з двох частин: офіційальної, в якій уряд поміщував свої розпорядки, і неофіційальної, що була присвячена внутрішній і заграничній політиці. Крім редактора Мик. Устияновича в „Г.-р. Вѣстнику“ працювали ще: Іван Головацький, Мих. Коссак і Богдан Дідицький. Друкувався в державній друкарні. Всього вийшло його 78 чисел in f^o. — 2) „Новини“, що виходили у Львові два рази на тиждень (у середу і суботу) під редакцією Івана Гушалевича. „Новини“ друкувалися кирилицею в друкарні Мих. Поремби. Вони були головно політичним часописом. Коли появилвся новий пресовий закон, на основі якого періодичні політичні публікації, що виходили частійше, були обов'язані зложити кавцію, Гушалевич припинив на ч. 26 тім видавання „Новин“ і почав у тімже році видавати у Львові раз на тиждень літературно-науковий часопис п. н. 3) „Пчола“ — перший український періодичний літературно-науковий журнальчик у Галичині і на Україні. В журнальчику, крім самого редактора, містили свої писання: Я. Головацький, Б. Дідицький, Й. Лозинський, А. Могилянський, Ів. Наумович, А. Петрушевич й ин. — всі майже найвизначніші представники літератури і науки тогочасної української Галичини. Крім того в „Пчолі“ надруковано Ів. Котляревського: Оду до кн. Куракина та уривок із V-ої частини перелицьованої Енеїди. Друкувалася „Пчола“ гражданкою в друкарні А. Вінаржа. Всього вийшло її 19 чисел.

Наконець іще дві офіційальні публікації, що вперше появилися в 1849 р. Се 4) „Общій законъ державныхъ и правительства Вѣстникъ для цѣсарства Австріи“ — „Allgemeines Reichs-Gesetz und Regierungsblatt für das Kaiserthum Oesterreich“, що став виходити у Відні (редактором „українського“ видання був зпочатку Ю. Вислобоцький і Гр. Шашкевич, а відтак І. Головацький) і 5) „Всеобщій Дневникъ земскихъ законѡвъ и правительства для коронной области Галиции и Володимерии съ Княжествомъ Освѣцимскимъ и Заторскимъ и Великимъ Княжествомъ Кракѡвскимъ“ — „Allgemeines Landes-Gesetz- und Regierungs-Blatt für das Kronland Galizien und Lodomerien mit den Herzogthümern

Auschwitz und Zator und dem Grossherzogthume Krakau“, що став виходити у Львові. Оба друкувалися кирилицею.

Ще більше зростає українська преса в 1850 р. Крім 4-ох часописів, що виходили в 1849 р., а саме: 1) „Зорі Галицкої“, 2) „Гал.-р. Вѣстника“, 3) „Всеобщого Дневника земскихъ законѣвъ и правительства для коронной области Галиціи и Володимиріи...“ і 4) „Общого законѣвъ державныхъ и правительства Вѣстника для цѣсарства Аустріи“ — в 1850 р. появляются ще: 5) „Вѣстникъ, повременне письмо посвященно политическому и нравственному образованию Русинѣвъ австрійской державы“, що його уряд став видавати три рази на тиждень (ві второк, четвер і суботу) у Відні під ред. Ів. Головацького замість припиненого на ч. 16-тім львівського „Гал.-р. Вѣстника“; 6) „Сельская Рада“ — „Wiejska Rada“, що її стало видавати у Львові якесь церковне брацтво паралельно у двох мовах: українській і польській і якої вийшло всього 5 чисел; 7) „Земскій правительственный Вѣстникъ для королевства Оугорщины“, що став виходити у Будапешті під ред. о. Ів. Раковського і 8) Общій законѣвъ краевыхъ и правительства Вѣстникъ для корунного краю Буковини“ — „Allgemeines Landes-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Bukowina“, що став виходити у Чернівцях. Два останні „Вѣстники“ — се перші українські часописи на Угорщині та на Буковині.

Таким чином на 8 українських часописів, що виходили у 1850 р. — 6 (шість!) видавав сам австрійський уряд.¹⁾

¹⁾ Про українську пресу 1848—50 рр. докладнійше див.: Ів. Ем. Левицькій. Галицко-руецкая бібліографія ХІХ-го столѣтія. Т. І. Львів, 1888.

Miscellanea.

Нові причинки до початків Хмельниччини.

Хоча Хмельниччина зі всіх діб української історії найбагатша в публікації жерельного матеріалу і найкраще розсліджена українськими, російськими і польськими істориками, все ще попадаються жерела, котрі досі остали непомічені а приносять немаловартні причинки до вияснення поодиноких сцен сеї величної драми.

Серед неописаних ще подрібно рукописів Інституту ім. Оссолінських у Львові зберігається рукопись означена ч. 2439. Є се збірка листів і урядових актів з XVII і XVIII вв., оригіналів і копій, ріжного змісту і формату, справжна *silva rerum*, оправлена принагідно в одну книгу. Тут попала й піваркушева картка паперу (folio 35.) густо записана дрібним письмом XVII в. без ніякого заголовку ані титулу, може й без початку, на горі замітка олівцем (мабуть впорядчика) „około r. 1650“. Се копія приватного листу, або й урядового рапорту про битву під Жовтими Водами. Близший розгляд показує, що се незвичайно цінне жерело, бо списане — як се слідно по живости оповідання, способу датування і богатьох подробицях — очевидцем та учасником сеї битви, заразже після неї, під безпосередним вражіннем події. З огляду на се йому прийдеться дати першенство також і перед листом Белгацького, бо Белгацький на Жовтих Водах не був, лише оставав в таборі Миколи Потоцького, а про битву переказує з оповідання збігців. Треба тямити, що про жовтоводську битву взагалі мало маємо відомостей з першої руки, а найпросторійший зі знаних досі описів, цитована Косгомаровим „*Relatio o bitwie pod Żółtymi Wodami*“, десь затратився [див. Грушевський, Істор. України т. VIII, ч. 2, вид. II, ст. 186, зам. 1]. В подробицях оповідання автора звідомлення чимало ріжниться від досі відомих описів битви. Звичайно представляли досі справу так, що

перші сутички польського війська були зі самими тільки козаками та що Татари якийсь час трималися осторонь, немов дожидаючи, чия справа возьме верх; автор віднайденого нами рапорту оповідає, що зараз перша сутичка Поляків вийшла з татарською сторожею, а опісля в дальшій боротьбі козаки і Татари виступають у нього одночасно і згідно разом. Наш рапорт стверджує також звістку подану Грондським, що з польського табору виїздив на переговори Чарнецький, тільки не до Хмельницького а до Тугай бея. Вкінці сей документ дуже важний для усталення хронології подій. Автор, починаючи від вимаршу відділу Степана Потоцького з Крилова 25. цвітня у похід на козаків, подає дуже совістно та подрібно дати кожного руху, кожної замітнішої події, означуючи їх іменами днів тижня, як се звичайно роблять очевидці і особи причасні до що-йно пережитих подій. Головну і остаточну катастрофу польського війська клали досі за Белгацьким на суботу 16. мая і сю дату приймає також Грушевський [с. 0. ст. 185]. Тимчасом зі звідомлення нашого учасника походу виходить, що катастрофа почалася в ночі з четверга на п'ятницю, тоб-то з 14. на 15. мая, та покінчилася в п'ятницю 15. мая рано — і сю дату прийдеться прийняти.

Другий документ знаходиться в т. зв. Теках Нарушевича, в 147 ім томі. Копіст, котрий переписував жерела для Нарушевича, поклав на нім заголовок: „In anno 1653. List zawieraiący w sobie rozmaite nowiny tak względem kozaków iako у Tatarów“. Через се сей лист попав між акти з 1653 р., куди він зовсім не належить, бо описує — як се зі змісту зовсім ясно слідкує — битву під Корсунем. Автор листу, якийсь шляхтич зі Судомирщини, переказує тут два звідомлення про корсунську битву, одно коротше Роговського, друге ширше і повніше Сераковського, котрі оба як кварцяні жовніри брали участь в бою і оба тяжко ранені ледви спаслися утечею. Оба приписують головну вину невдачі гетьманови Потоцькому, котрий всупереч раді інших військових старшин не хотів на місци чекати, але з невеличкими силами рушив табором у похід. Роговський стверджує подану в д'ярієви Улінського і Яскульського скількість кварцяного війська на 3000, Сераковський подає інтересні подробиці про перебіг битви. Переповівши оба звідомлення, автор листу оповідає про заходи, пороблені судомирською шляхтою для забезпечення держави не тільки від козаків і Татар, але й від спроби королевича Івана Казимира захопити польський престіл при помочи шведського війська з Німеччини.

В неописаний ще рукописи Інституту ім. Оссолінських під ч. 2576, котра містить збірку оригінальних грамот і листів з XVI до XVIII вв. (між ними чимало в українській мові), знаходиться письмо ігумена Ів. Карла Чолганського до кн. Дом. Заславського. Є се оригінальний лист, автограф, писаний розмашним але дуже нечитким почерком, зладжений незабаром після корсунської битви, під кінець мая або з початком червня 1648 р. Сей документ ярко характеризує настрій серед польського громадянства, який витворився під вражінням невдач на Україні, і приносить інтересну звістку про посольство Хмельницького до кн. Яреми Вишневецького.

1) *Рукопись Оссол. № 2439. [Рапорт про битву під Жовтими Водами.] f. 35.*

Jego Mosc Pan Castellanic z Jego Msc. Panem y Commisarzem y wszystko woisko, ktorzy byli poszli sносic Chmielniczkiego, wyszli s Kriłowa 25. aprilis na Cibulnik y tam byli przez niedziele, czekając na wiadomosc od Jego Moc. Pana Pułkownika Pereaslawskiego, który był popadł przodem dla ięzyka. Ktorego się nie mogąc doczekac, ruszeli się w poniedziałek na Omelnik. Tam przemocowawszy, we wtorek przyszli do Kniazych Bairakow na sachodzie słońca. Stamtąd we szrode rano poszli do Zulty Wody; tilko konie powyprzagalі s taboru napawac, straż woiska naszego postrzegła straż tatarską. A tegoż dnia koszyk Pana Pułkownika Pereaslawskiege na Sagsahani rosgromieli y zabawieli sie Tatarowie za tym koszykiem, gdyby było nie to, pewnieby była Orda y do wody ich nie dopuscila. Straż bokową naszego woiska zaraz Orda pobrała. Tegoż dnia nastąpiła y podkalo sie choragwi naszych trzy z nimi: Commisarska choragiew, Cerkaska y Kaniowska, ktorych Orda zaraz sparła, аß do Taboru musieli wchodzic. Znowu tych choragwi trzech drugie trzy posielkowaly: choragiew Ciechrinska, Korsunska, Białocerkiewska, y złapali dwóch Tatarow y bonczuk wzięli Tatarom. (Wszystkich choragwi¹⁾ było kwarcianych cztery: choragiew pana starosty kamienieczkiego, pana starosty derezynskiego, pana Sapiżyna, pana Zacwilichowskiego; pułkowych szesc: commisarska, czerkaska, czerhrinska, kaniowska, korsunska, białocerkiewska). Dopiero sprawiwszy się z ięzyka, wiele było tysieny ordy, ktorzy powiedzieli, ze 12 tysieny, a miało przysc wiency. Jakosz przyszło nazajutrz, ze ich było 40 tysieny. Okopalismy się zaraz za Zulty Wodzie nad wodą. Tegosz dnia wstawił był pan commisarz towarzysza u Kniazych Bairakow ze trzydziestą kozakow dla przesłania wiadomosci. Ci kozacy, postzegszy tamtich kozakow, zaraz się przedali do Chmielnickiego, a tego towarzysza Tatarowie wzięli. Tego dnia nie inquestowali nas, ieno się praesentowali z chorągwiami, a wo-

¹⁾ на боці: 20.

łali, żeby kozacy od Lachow odstąpieli. Dopiero nazajutrz, we czwartek, nastąpieli kozacy y orda. Kozacy w nocy podkopali się pod nasze szance, ktorich w piątek rano z stich szancow wygnano y działko odjęto kozakom, nazabiali ich, beczką prochu y ładonkow osmset ankowniczych[!] odieto, y te szance zaras zasypali. Z ktorich szancow nie mogli naszym nic radzić, gdzie przez dwie niedziel y przez dwa dni, dzien y noc potrzeba z nimi bywała po kilka razy na dzien. Nie mogąc nic naszym radzić, posłał po tich ludzi, ktorzy szli czolnami, ktorzy przyszli jusz na expirowaniu tych dwuch niedziel, we wtorek, monstr weczyniwszy mimo naszych tabor, wystrzelili y odeszli do taboru Chmielnickiego. Ci kozacy, co byli w taborze naszym, dwanascieset człowieka, nazajutrz, we srzodę, przedali się do nich. Dopiero do tractatow przystąpieli y zgodzili się nato, żeby armatę y prochy oddac kozakom, a oni obiecali naszych w taborze swoim odprowadzić do samego Kriłowa, broniąc od Tatarow. Tegosz dnia we srzodę armatę oddano nad wieczorem, a pan Czarneczkiew, pan Womełowicz y pan Brzuchansky, pułkownicy, poiechali do Tohaibeia. Tohaibi zaras onym szable poodbierawszy, w wiedznych zupanach zostawił y za wartę dał. Gdy mu mowieli, że do ciebie przyiechalismy w poselstwie, armatę oddając, nie kasz nas szarpac, odpowiedział: „Mieły bracie, czy nie stanie cię na pas abo na szable?“ We czwartek tabor sie zbliżel kozackiew ku naszych taborowi. Nasi, wytoczywszy się z okopu, czesc wozów wwiechało w tabor kozackiew, gdzie zaraz y samych y konie y wszytko pobrano do więzienia Tatarowie z kozakami. Widząc to pan Castellanic y pan Commisarz wrocil się nazad do okopu. Tam Tohaibi przysłał do pana Castellanicza, aby wyiechał do niego, chcąc go złapac w polu. Pan Castellanic wyiechał w pole w rowny poczet Tohaibiowi, gdzie Tohaibi przysłał do niego, aby sam przylechał do niego. Pan Castellanic nie chciał tego uczynic y nie iezdził do niego. Tohaibi rozgniewawszy sie, posłał do Chmielnickiego, aby ze wszytką potęgą nastempował na naszych tabor. Gdzie Chmielnickiew zaras nastąpiel sz tasz armatą, którą im nasi oddali. Ta bitwa trwała przez cały dzien asz do wieczora, nie mogli nic radzić, dopiero tam przypadszy, kozacy wpadli w te szance, z ktorich vstompil pan Commisarz, porwali chorągiew krolewską. W tym strzelaniu Commisarza postrzelono w rekę lewą z rusznice. Wieczor we czwartek, jak się zmierzchlo, poszli, taborek sprawiwszy, obronną ręką ku włosci. Tatarowie postrzegli, nie dając znac kozakom, sami naszych przez noc kloneli, chcąc sami podgarnąć tę zdobyc wszytkę, ale nie mogli nic radzić. Dopiero kiedy poczeli Kniaze Bairaki miac, dali znac kozakom, gdzie kozacy przypadszy, za Kniazymi Bairakami osadzili naszych na Balce. Tam wstępny boiem sie brali, że z obu stron trupa niemalo padło. Nasi, nie mogąc potedze ich wytrzymac, iusz się poddali y w tym halasie na ty balce pana Castellanicza postrzelono y zacięto starszyne wszytkę: pana Castellanicza, pana Commisarza y inszych panow pułkownikow. Pana Sapihę Chmielnickiewy pobral i inszych wszytkich Tatarowie.

2) *Теку Нарышевича т. 147 ст. 313—318.*

In anno 1653 [!]. List zawierający w sobie rozmaite nowiny, tak względem kozaków iako y Tatarow.

Nowiny świeże od towarzystwa pana wojewody krakowskiego, nieiakiego Rogowskiego, kwarciannego, który uszedł z tey potrzeby dwakroć postrzelony, który pisze do IMc. pana wojewody krakowskiego, rotmistrza swego, że kozacy z Tatary, nastąpiwszy na oboz kwarcianny, woysko zniesli y panow hetmanow pobrali żywcem obudwu bez szwanku, których y teraz kozacy u siebi mają, a woysko rosproszyli. Jednych nabito, drugich poymali, trzeci pouciekali, ktorzy się dopiro do obozu wracają. Wszyscy przyczynę kładą na pana wojewodę krakowskiego, ze z tak małą garścią ludzi poszedł pod nieprzyaciela, bo panięcych ludzi nie było w obozie, iedno co pana Sieniawskiego, którego wzięto pospołu, y pana Czernichowskiego, ktorzy pozad taboru bronili, bo nie było tylko trzy tysiące kwarciannych w obozie, z ktorymi ruszywszy się pan Krakowski poszedł w pola, tamże insperate spotkali się z ordą. Taki dijariusz od pana Sierakowskiego, towarzysza IMci pana wojewody krakowskiego. Ten wszystko przypisuje panu wojewodzie krakowskiemu, iak się w taborze broniąc uchodzili, y tak pisze. Który y sam uszedł z tego razu, dwa razy postrzelony w nogę z łuku, a z samopału w czoło, y tak pisze, że I. pan Krakowski, sciągnąwszy się do obozu, umyślił iść naprzeciwko nieprzyacielowi, któremu wszystka starszyźna odradzała, aby na pewnym mieyscu czekał, żeby się tymczasem ludzie powięcey sciągneli, który nikomu sobie perswadować nie dał y owszem ruszył się o południu. W poniedziałkowy dzień nastąpiła na nas orda, która nawalnością wielką nastempowała, ze przez godzin cztery szumiec strzelba nie ustawała, a potym nastąpili kozacy, z ktorými do samey nocy bronie się nam przyszło, atoli z łaski Bożey bez szwanku naszych, iednak z tamtey strony legło kilka tysięcy. Nazaiutrz skoro swit nastąpili y trzymał czoło taboru IW. pan Krakowski sam, a na zadzie I. pan hetman polny, I. pan Czerniechowski, I. pan Szaniawski, na ktorých, gdy się tabor ruszył, orda nastąpiła. Broniący się, odstrzeliwając, uchodzili przez mil cztery cały dzień, gdzie trupa srodze siła nieprzyacielskiego legło, że prawie trup na trupie przez mil cztery. Bo tak pisze, że orda nastempowała, że prawie szablami przez wozy kozami się z niemi bili. Doszedł iednak tego Chmielnicki, ktorędy umyślił pan Krakowski tabor prowadzić, który zaraz posłał dziesiątek dział na zasadzkę y pewną część kozakow; gdzie cały dzień uchodzili, broniąc się, atoli bez szkody naszey. Atoli, kiedy ku wieczorowi przyszło im przez lasy tabor uwodzie przez gęstwy, orda y kozacy ustąpili. Mysmy rozumieli, iz nas Pan Bóg uwolnił od nieprzyaciela, gdziesmy przysli na góry. Między gorami trafił się wąwóz, ktorým się tabor przeprawiał, ktorego było wąwozu na stal szesnascie, gdzie się tabor rozerwać musiał. Przeprawił się I. pan Krakowski swym taborem, który znowu sprawował tabor za przeprawą, a tymczasem się przeprawowali pan hetman z drugą częścią, gdzie zaraz za temi

gurami ona zasadzka kozacka na niesprawny tabor wpadłszy, z onych dział uderzono niespodzianie, gdzie tabor zmieszali y w tabor wpadli, gdzie zaraz pana Krakowskiego wycieli czeladź, którzy w taborze byli, konie trzymając, uciekać poczeli, gdzie już kto mógł. A pan hetman polny został z dragonią, piechotą węgierską, przy którym było sześćset dragonow y 200 Węgrów, którzy kiedy się rwać poczeli y towarzystwo uchodzące co żywo do koni, gdzie który mógł. Y tak pisze, że większa część pochodziła woyska, bo ci, co zaraz wprzód ku domowi uchodzili, dopiero za lasy z ordą się przyszło bic, gdzie dopiero ordza naszych tam uchodzących więcej szkodowali. Druzdy, postrzegłszy, nazad, zkađ tabor, uchodzili, gdzie znowu dla chłopstwa uchodzic nie mogą, az podobno przez Węgry im uchodzic przyidzie. Wiédziec tego trudno, kedy się kto podział, nie mogę sprawy dac w tey mierze, tak pisał. JW. pan hetman polny z dragonią y z Węgrami bronil się znowu, gdzie barzo psował kozakow, ale jednak nie mogąc wytrzymać zadną miarą potęcej nieprzyacielskiej, zwłaszcza gdy cząstka pozostała woyska do szcztu łątygowana była, trudno zatym było wytrzymać impety dział tych, ktoremi tabor rozerwali. Dragonia wycięta okrutnie została, Węgrów część jakas uszła, a pana hetmana polnego wzięto w niewolę, y pana Czerniejowskiego y I. pana Sieniawskiego, którzy teraz są u kozakow w więzieniu. Tak rozproszywszy woysko wszystkie, dostatki pobrali y dział polowych wziali 30, które były przy panu Krakowskim. Kiedy iuż w więzieniu pan Krakowski będąc u Chmielnickiego prosił, aby syn jego pospołu z nim był, który się był dostał ordzie, gdzie zaraz Chmielnicki posłał do ordy, żeby mu go przysłali, którzy powiedzieli zrazu, że go do Krymu odesłali, ale Chmielnicki na nich nastempował, aby mu go wrócili, powiadając: „Jezeli go nie wrócicie tego więznia, tedy mnie samemu przyidzie was znosić.“ Ktorego drugiego dnia ordza wróciła y siedzą pospołu wszyscy teraz. Kozacy się okopali na mieyscu w Białey Cerkwi, a oboz nasz pod Glinianami się sciąża, tak panięta iako y szlachta wszystka ukraińska, których kładą w obozie pietnascie tysięcy. O xiążenciu IMci Wiszniowleckim nie wiedzą, gdzie się teraz obraca, bo za Dnieprem był, kiedy się te zamieszania y bitwy poczely, atoli mówią, że przez Moskwę miał uchodzic. Gwoli tedy tey swywoli chłopskiej pan chorąży koronny w obozie y pan wojewoda sędomirski, co kiedy taki rumor y strach padł, że zaraz zgromadziwszy się wszyscy seymikowali w Opatowie, na którym zięddzie namowili seymik nazajutrz po świętym Janie, a teraz zaciągac roskazali y uchwalili iednak, aby zaciągneli ludzi tysiąc z woiewodztwa Sędomirskiego, usarow sześćset, kozakow czterysta; pułkownikie [!] I. pan Sędomirski, IMość pan koniuszy koronny, I. pan Zaborowski, IMc. pan Czechowski, IMé pan starosta stobnacki, IMé. pan starosta radomski, kozacki IMé. pan Lachowski, I. pan Puchowski, IMé. pan Piasecki; dragonij dzieiney IMc. pana Sędomirskiego koni sto, piechoty Węgrów sto. Ci wszyscy naznaczone juz dla siebie wygodne stanowisko mają. Jesliby tez in quantum w ciężkim razie gwałtowna stanęła potrzeba, pospolite ruszenie zgodnie uchwalili, ktore na tym seymiku nieod-

miennie publikować mają. Do obozu ruszyć się niedwłocznie mają te chorągwie za niedziel szesć, z ktoremi w marszu poydzie pan Sędomirski, iako pułkownik. odd uchwalili usarzowi po złotych szescdziesiąt, kozakom po złotych czterdziesci pięć. Bo dlatego popolite ruszenie uchwalili, iesliby od Szląska iakowy niepokoy w czasie nastompic miał, o którym inni za pewną rzecz twierdzą, iakoby krolewicz IMśc. Kazimierz miał sprodukować woysko szweckie, ktorego się mocno obawiają. Więcey nic ciekawego do wiadomosci nie mamy.

3) *Рукопись Осол. № 2576. f. 39.*

Jasnie Oswiecone Xiąze IM. Wielce M[i]j[osc]iwy Panie.

Nowiny takowe mam z Ukrainy, ze Chmielnicki z kozakami był przez kilka dni w zamknieniu w Białycerkwie, barzo się fortyficuiąc y w ligumina sposabiając, iakoż ze włosci barzo wiele wiezo. Tatarowie mało sie nie pobili z kozakami, około zdobyczy, zaedwie porownawszy sie odeszli y w polach podział swoi mieli. A kozakow jest iuz wiency nizeli sto tysieny y poszli do Kiiowa, chcąc Pana Krakowskiego z synem na pal wbic na tym miescu, gdzie Kizima¹⁾ sinem ubito było, głowe p. Komisarza na chorogwi przed nim noszo, a sam barzo stroino chodzi, strojąc sie y przebirając w szaty hetmanowe. Dla Boga Młsci Xiąze, racz o nas wszytkich radzic, bo po P. Bogu wszytka nadzieia Waszej Xiążencey Mc. ze sam saluare bendiesz raczył totam rem publicam. Gdy sie tylko wasza xiążenca Mć. ruszy, bendzie wielki postrach nieprzyiacielowi. To tez donosze do wiadomosci Waszey Xiążencey Mci, ze posyłał do X. IMci. p. woiewody ruskiego s pisaniem y trzech koni posłał mu tureckich, dziekuiąc zato, ze nie posiłkował hetmanow, z takowo declaracio, zeby sie nie ruszał s tego miesca, bo alias chcąc wzac [.....] Wiency nic nie mając godnego do oznaimienia, moie powolnosc iako naipilni zaliecam miłosciwej łasce Waszey Xiążencey Mci [.....] dzis 1648.

Waszey Xiążencey Mci powolny...
y sługa Jan Karol Czołchanski
opat Koronowski, scholastyk Łucki.

[P. S.] Jezeli-zez Wasza Xiążenca Mć
mieć raczysz [.....] iako znosić,
racz mie z łaski swej uwiadomic.

[In dorso адреса:] Jasnie Oswieconemu Xiążenciu IMci. Władisławowi Dominikowi na Ostrogu y Zasławiu Zasławskiemu, Hrabi na Tarnowie, Woiewodzie Sendomirskiemu, Staroscie Łuckiemu, memu wielce miłosciwemu Panu, oddac.

[Печатка лякова з гербом].

М. Кордуба.

¹⁾ Кизима, помічник Павлюка, вбитий разом зі сином в Києві на паль на приказ Потоцького 1638 р.

Скарб з Межиріча корецького.

(Пов. Рівне на Волині.)

В грудні 1926 р. закупив Музей Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові скарб монетний, викопаний в осені 1926 р. в саді господаря Макарія Джурка в Межирічі корецьким на Волині.

Скарб складається з 1117 монет. Маленьку частину мідяків та срібних грошів роздарував власник скарбу приятелям на пам'ятку. Після слів п. Джурка, до Музея передано зі знахідки все за винятком 40—30 роздарованих дрібняків, так що скарб можемо рахувати за комплетний.

Скарб знайдено при копанню 1 м. глибоких долів на нові щепи. Гроші зберігалися у великім чорнім глечуку, який зараз же був розбитий. Мені не довелось вивідатися нічого ближче ані про його форму, ані про орнамент. Монети в глечуку лежали так: на дні лежали дрібняки (шеляги, гроші і півтораки), вище трояки і шістки, на них знова орти і таляри в суміш. Золоті дукати, кождий з окрема обвинений був в білий незаписаний папірець і вовняну шматку.

Стан заховання скарбу на загал лихий. Добре збереглися лиш золото і більші срібні штуки. Затікаюча у глечик вогкість довела срібло і мідь до значної оксидації. Згадані окиси перепоїли так сильно дрібняки, що лежали на дні глечика, що з них утворилися магматичні зліпняки. Видобути з такого зліпняка цілу монету чито механічним чи хемічним способом, майже виключене. Отсей лихий стан збереження вияснює велику скількість монет, яких націоналія не дадуться точно означити. Біля 40 штук дрібняків відкинено зовсім, бо були це зовсім нечиткі фрагменти, — покидь сю не взято у числові зіставлення.

Металь. Золотих штук маємо всего 4 на 1117, що робить около 4‰. Золото дуже високої проби (біля 98‰). Понад 93‰ всего скарбу припадає на срібло. Добрий металь (проба XV і вище) дають чужі таляри і старші орти. Зрештою дрібняки, припадаючі часово на рр. 1620—1627, себто на добу шаленого обниження вартости гроша і масового його чеканення. Найгірші монети польські є з 1623—7 рр. Ординація з дня 13/III 1623 приписувала для ортів — XI, шісток і трояків — VII¹/₂, півтораків — VI, грошей — IV¹/₂ а для шелягів всього — II пробу срібла. Так приписувала ординація — на ділі проби були ще нижчі. В бога-

тьох випадках важко рішитися чи маємо до діла з низько процентним сріблом чи мідю підбіленою сріблом.

Час. Найстаршою монетою нашого скарбу є мідний шеляг угорський з 1554 р., наймолодшою дукат бельгійський з 1650 р. Та ці дати є лиш кінцевими філіярами століття; подавляюча більшість монет чеканена в роках 1620–1627.

Націоналія. Державна приналежність монет межиріцького скарбу така:

1) Римське цісарство нім. народу (Фердинанд I, Матіяс, Рудольф II, Фердинанд II і III)	30
2) Голяндія	20
3) Іспанія (Филип III)	3
4) Швеція (Густав Адольф, Христина)	158
5) Бранденбургія (Іван Жигмонт і Юрій Вільгельм)	82
6) Угорщина (Фердинанд I)	1
7) Польща (Жигмонт III)	
Корона 713	} 823
Литва 50	
Рига 13	
Гданськ 47	
Разом	1117.

Інтересні є націоналія монет після їх величини. Замітне, що грубша монета срібна (таляр і $\frac{1}{2}$ таляр) і золото без винятку є західно-європейські — монархія Габсбургів і Голяндія. На дрібну монету зложилися Бранденбург, Швеція та Польща. Мимо цього що скарб викопано і закопано в межах Польщі вдаряє брак грубшої польської монети.

Сліди ужитковання монет до окрас. Частина срібних монет походить з намиста, вказує на це їх перфорація, загалом недбала, мабуть не одної руки. З намиста походить 11 ортів ($\frac{1}{4}$ талярів) Жигмонта III і курфїрста, 2 шістки і 4 трояки Жигмонта III і Йгож 2 шеляги, 8 півтораків та 1 грїш. Є це майже добрі два шнурі монетного намиста, але не одної роботи.

Обрізування. Фальшовання монети через обрізування країв замітне в скарбі добре. Але обрізувано лиш золото і високопроцентове срібло, передовсім таляри чужі і давніші дрібняки. Один таляр Филипа III, обрізаний майже з буквами.

Спис монет. Списком обнято всі 1117 монет, в міру можности подано всюди рік чеканення, важніщі познаки та число розпізнаних монет. В тексті буква *a.* означає *avers* а *r.* *revers*.

Дукати.

Бельгія-Нідерлянди.	
1633 — Geldern	1
1645 — Нечиткий напис	1
1646 — Zwolle (Fardina II)	1
1650 — Holland	1
разом дукатів	4.

Таляри.

а) Бельгія-Нідерлянди.	
Antwerpen:	
...без дати, Фердинанд III	8
разом	8.

Friesland:	
1598	1
1618	1
1620	1
1622	1
разом	4.

Campen:	
1647	1
1648	2
разом	3.

Gelderland:	
1620	1
1624	1
1641	1
разом	3.

Zeeland:	
1649	1
разом	1.

Zwolle:	
без дати, Матіяс I	
1648	1
разом	2.

Overijsel:	
1620	1
1622	1
разом	2.

Brabant:	
1636	1
разом	1.

Em den:

без дати	{	Фердинанд II	6	
		Фердинанд III	8	
			разом	14.

б) Еспанія.

1633 Филип III	1		
1633 „	2		
		разом	3.

в) Німеччина.

1560 Фердинанд I	1		
		разом	1.

Hamburg:			
1621 Фердинанд II	1		
		разом	1.

Goslar:			
1596 — Рудольф II	1		
		разом	1.

Nürnberg:			
1623 Фердинанд II	1		
		разом	1.

Усіх талярів штук 45.

Півталяри.

Campen:	
1647	1
West. Belg.:	
1650	1
Hamburg:	
1621 Рудольф II	1
St. Gallen:	
1619 (¹ / ₄ таляра?)	1
усіх ¹ / ₂ талярів штук	4.

Бранденбургія.

Іван Жигмонт (1608—1619).	
Dreipölker з Königs-	
berg-a (¹ / ₂ gross.):	
1619	3
Юрій Вільгельм	
(1619—1640).	

¹/₄ Таляри:
— 16 по лівій стороні
погрудя без капелюха, 1

1621 без капелюха, дата під погрудям	1
1622 без капелюха, в панцирі r. z z	1
1622 в капелюсі, в орнаті	3
1623 " "	5
1624 " "	8
1625 " "	1
нечиткий	1
разом штук	21.

$1\frac{1}{2}$ grossus:

1622	1
1623	5
1624	5
1625	7
1626	12
1627 r. $\frac{z-7}{z \cdot 4}$, $\frac{2-7}{24}$, $\frac{z \cdot z}{z-4}$	8
нечиткі	9
разом штук	47.

solidus:

1623—1627 разом штук	11.
----------------------	-----

Швеція.

а) Густав Адольф
(1611—1632).

$1\frac{1}{2}$ grossus:

1632	2
1633	17
1634	2
1635	6
нечитких	16
разом	43.

solidus:

1631	1
нечиткі	2
разом	3.

місто: Elbing.

$1\frac{1}{2}$ grossus:

1630	1
1631	1

1632	3
1632 r. 3—z	1
разом	6.

1 grossus:

1625	3
1629	2
разом	5.

solidus:

1630	1
1631	2
1632	3
1633	1
1633	1
нечиткі	5
разом	13.

micro Riga:

$1\frac{1}{2}$ grossus:

1623	7
1624	7
разом	14.

solidus:

1621	1
1624	1
1625	3
1626	1
1631	1
1632	1
1633	1
1634	1
нечит.	24
разом	34.

б) Христина (1634—1654)

solidus m. Riga:

1636—1647	36.
---------------------	-----

solidus Livonie:

1646—1648	4.
---------------------	----

Угорщина.

solidus Фердинанд:

1554 a. 155	1
-----------------------	---

Польща.	
Жигмонт III (1587—1632)	
Корона.	
¹ / ₄ Таляри (Орти):	
1621 — а. 16 в долині під погрудям	2
1621 — а. без 16 в долині під погрудям	14
1622	26
1923	34
1624	14
ушкоджених	7
разом 97.	

VI grossus (шістки):	
1623 а. Sigismun.	
г.—16—VI—23	1
1623 — а. „Sas“	4
1624 „ „	9
1625 „ „	22
1625 а. „Półkozić“	13
1626 а. „Półkozić“	33
1627 а. „Półkozić“	2
нечиткі	22
разом 106.	

III grossus (трояк):	
1597 (люблинського чеканення	
1620)	1
1621)	1
1622) г. „Sas“ в долині	3
1623)	15
1624)	3
1624	12
(1620—1624 нечиткі)	3
разом 38.	

¹/₂ grossus (півтораки):	
1616 г. „Habdank“ z—4	1
1618 г. „Sas“	1
1619 г. „Sas“	1
1620 г. Sas“ $\frac{2-0}{2-4}$ $\frac{z-0}{z-4}$	8
1621 г. „Sas“	14

1622 г. „Sas“	47
1623 г. „Sas“	83
1924 г. „Sas“	58
1625 г. „Sas“	42
1625 г. „Półkozić“ $\frac{2-5}{z-4}$	4
1626 г. „Półkozić“ $\frac{2-6}{z-4}$	8
1627 г. „Półkozić“ $\frac{2-7}{z-4}$	3
1627 г. „Półkozić“ $\frac{2-7}{2-4}$	1
1627 г. „Sas“	3
нечиткі	181
разом 455.	

grossus (гріш):	
1623 г. „Sas“ в отоці 16z3	2
1624	9
1627 г. „Półkozić“	
в отоці 16z7	1
разом 12.	

solidus (шеляг):	
1622 г. „Sas“ z z	1
1627	2
разом 3.	

**Монета Кротоских
(Łobżenica):**

? тернарій на г. „Bróg“
і в отоці LOBZA. 1

Литва.

grossus:	
1625 г. „Pogoń“	
і „Wadwicz“	5
1626 г. „Pogoń“	
і „Wadwicz“	8
1627 г. „Pogoń“	
і „Wadwicz“	5
нечиткі	6
разом 24.	

solidus:	1623	6
1614 r. під щитом „Bogorya“	1624	13
в написі знак Sztypla 1	1625	7
1617 r. „Bogorya“ 1	1626	4
1618 r. „ 1		разом 32.
1623 r. „Wadwicz“ 1	grossus (гріш):	
1624 „ 3	1623 r. під щитом S. B. 1	
1625 „ 2	1624 1	
1626 „ 1	1625	
нечиткі 16	1626 10	
разом 26.	1627 1	
дводенар		разом 15.
1620 — 16S20 „Pogoń“		
і „Wadwicz“ 1		
Danzig.	Riga.	
$\frac{1}{4}$ Таляри (Орти):	Solidus (шеляг):	
1615 r. лапа медведя і S A 1	1599 1	
1618 r. лапа медведя,	1621 1	
S A 1618 в оточі 1	нечиткі 11	
	разом 13.	

Зіставлення монет після їх номінальної вартости:

дукатів	4
талярів	45
$\frac{1}{2}$ талярів	4
$\frac{1}{4}$ талярів	150
VI грошей	106
III грошей	38
$1\frac{1}{2}$ грошей	568
грошей	56
шелягів	144
2-денарів	1
тернарів	1
Разом усіх монет	1117.

Яку вартість представляли ці гроші у великій монеті? Отож рахуючи дрібну монету після ординації Івана Казимира (в часі його пановання скарб закопано), одержимо 4 дукати золотом і біля 103 талярів сріблом. На ці часи зовсім гарний скарб.

Отсе все що певного сказати можемо про викопаний скарб. Та остаються нерозв'язаними два важні питання, а саме, коли закопано скарб і до кого він належав? На питання ці можемо відповісти лишень у формі припущення.

Час закопання. Рік 1650 вибитий на однім дукаті вказує зовсім певно, що закопання скарбу наступило після 1650 р. Монети польські не можуть нам подати ніяких ближчих вказівок на долішню границю часу закопання скарбу. З поданого спису видно, що польська дрібна монета уривається на 1627 р. Явище це ви-яснюється зачиненням, у цім і слідуочих роках пановання Жигмонта III, усіх менниць для дрібної монети. Монети польські не дають теж ніяких даних для визначення горішньої границі закопання нашого скарбу. Дрібняків майже зовсім не чеканено за Володислава IV. За пановання Івана Казимира чеканення монети зачалось щойно 1650 року, головно в західних провінціях держави. Інфляція дрібної, лихої монети зачалась аж в 1657 році. Тому що в скарбі з Межиріча не маємо ані сліду цієї інфляції, яка зачалась в 1657 р., тож на мою думку закопання доконане було не пізніше 1657 року. Так отже зміст скарбу говорить нам, що закопання його наступило в 1650—1657 рр. Ці роки обіймають Хмельниччину.

Знаємо добре, що в мирних часах ніхто не зариває у землю своїх скарбів, а як закопує, то опісля в потребі відгребує. Скарби, як наш, попадають в землю звичайно в часі воєнної паніки. Переглядаючи важніші події воєнні на Волині в рр. 1650—1657, які могли стояти у звязку зі закопанням скарбу, зупинимось на двох моментах. Першим є бій під Берестечком в 1651 році — другим обсада Волині і Полісся відділами Хмельницького в 1657 р. Не виключене, що скарб заховано в часі розвиваючогося походу Хмельницького під Берестечко, проти такої думки промовляє: віддалення шляху походу Хмельницького від Межиріча, та це, що дукат бельгійський датований 1650 роком, ледви чи вже в половині 1651 міг попасти у волинський скарб призначений на скриття у землі. Щож промовляє за 1657 р.? Отож знаємо (В. Липинський, *Z dziejów Ukrainy*, стор. 562), що з початком цього року залоги козацькі Богдана Хмельницького обсадили Волинь і Полісся. У Межирічі була в 1657 році, не лишень козацька залога але і „Tarnawski, jest starszy tej załogi, który mieszka w Międzyrzeczu“ (ibid.). Зближення військ козацьких мусіло викликати грозу передовсім у шляхти, яка не стояла по стороні козацтва, та у жидів-купців, які пригадували собі недавні бешкети козацькі на Волині в 1648 р. Власник скарбу мусів бути або шляхтич або жид і по закопанню і утечі або ніколи більше не вернув до Межиріча, або згинув. За 1657 роком промовляє ще присутність шведських монет у скарбі. Натомість не ослаблює тези нашої непри-

сутність монет Іван Казимира з рр. 1650—1656. Монет цих було дуже мало, вони були чеканені в західних провінціях Польщі і сливе на схід не доходили у ці неспокійні часи. Скарб закопаний був в 1657 році. Не забуваймо одначе, що це лиш правдоподібний здогад.

Власник скарбу. Про власника можемо ще менше сказати. Уважаю за виключене, щоби власником міг бути мужик. Сума це на мужика за велика, хиба, що скарб походив з грабіжі. Але і тоді мужик, яко елемент т. сказати вкорінений, не мав чого критися перед козаками, а вкінци бувби його викопав в догіднім часі. Скарб закопав чоловік чи родина, котра або згинула в часі 1657 р. або утікла тогож року з Межиріча і більше з поворотом не вернулася. Остає шляхтич або жид-купець. Шляхта або утікала а гроші забажала або лишалася на місці, бо В. Липинський виказав, що шляхта сама кликала Хмельницького. Хоч дуже можливою річю є, що власником був шляхтич, то все таки правдоподібнішим є, що власником був жид. Дуже вимовним є факт, що 76⁰/₁₀₀ мешканців Межиріча творять жиди (Słownik geograficzny VI).

Мале жидівське містечко, наїзд козацьких військ, осередок і столиця залоги тої части Волині, паніка серед жидів і память на бешкети з 1649 р., утеча жидів і ховання скарбів у землю, може і ексеси ново прибувшої залоги — ось правдоподібний хід подій, які звязані із закопанням скарбу.

Реасумуючи факти і спекулятивну їх аналізу приходимо до правдоподібної розвязки: скарб з Межиріча належав жидови і був закопаний в 1657 році.¹⁾

Ю. Полянський.

¹⁾ Література: В. Г. Гартманъ. Польскія и Литовскія старинныя монеты. Сызрань 1901, ст. 154 + 2 таб. — Dr. M. Gumowski. Podręcznik numizmatyki polskiej. Kraków, 1914. — Dr. M. Gumowski. Mennica wileńska w XVI i XVII w. Warszawa, 1921. — Wacław Lipiński. Z dziejów Ukrainy. Kijów (Kraków), 1912. — Städtisches Museum zu Thorn. Führer durch die Münzensammlung. Berlin, 1907. — J. Schulman. Катальог-цівники з Амстердаму. — Słownik geograficzny król. Polskiego, t. VI.

Наукова хроніка.

Перша спроба систематичного викладу української історіографії.

(Збірник Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук, № 1: Акад. Дмитро Багалій. Нарис української історіографії. Том I. Літописи. Вип. 1. Київ, 1923. Стор. 138.)

Історіографічний „Нарис“ акад. Багалія це перша спроба в українській науці систематичного викладу української історіографії. До недавнього часу в українській науковій літературі зовсім не було загальних оглядів історіографії; що правда брак спеціально-українського історіографічного курсу почасти заступала широка й сумлінна праця акад. Іконнікова — „Опыт русской историографии“, в якому було дуже багато відомостей з української історіографії, але всеж таки ці відомости перемішано було з причинками до історіографії російської, й через те цей курс не давав певного уявлення про розвій українських історичних досліджень. Тільки в останні роки починають з'являтися загальні українські історіографічні нариси. Першим з них виданий був науково-популярний начерк проф. В. Біднова („Що читати по історії України“, Камянець, 1919), далі видані були ширші, але всеж таки конспективні огляди української історіографії — проф. Д. Дорошенка (в Празі в 1923 р.) й молодого галицько-українського вченого Шманкевича (в Харкові в тому ж році); огляди ці принесли безперечно велику користь українській історіографії, але всеж таки не могли задовольнити потреби в ґрунтовному систематичному курсі української історіографії, подібному хочби до „Опыта русской историографии“ ак. В. Іконнікова.

Отсю потребу й хоче задовольнити акад. Д. Багалій своєю історіографічною працею, якій надає він скромне ім'я „на рис у“.

У численних своїх попередніх творах акад. Багалій завжди

виявляв широке знання історичної літератури, повну об'єктивність і велику уважність до поглядів, висловлених іншими вченими, цебто як раз ті риси, що особливо потрібні для історіографічної систематизації.

Весь історіографічний матеріал ак. Багалій (слідом за Бестужевим-Рюміним) розбиває на 7 відділів: 1) літописи, 2) окремі оповідання й „життя“, 3) мемуари й листи, 4) пам'ятники юридичні й акти державні, 5) пам'ятки словесности усні й писані, 6) пам'ятки археологічні, й 7) оповідання чужоземців; при чому до останнього відділу акад. Багалій залічує „всі чужоземні джерела взагалі“ — й подорожі чужоземців по Україні „і літописи, і життя, і пам'ятки словесности й т. п.“

Не задовольняючись цим „чисто фактичним змістом“ історіографії, ак. Багалій визнав потрібним „додати й те, що торкається теорії історичного процесу“, присвятив їй перші два розділи першого випуску свого курсу й обіцяє обговорити історіософічні питання ще й у другій частині курсу, де буде мова про різні напрямки й школи в українській історіографії.

Таким чином, до першого випуску „Нарису“ акад. Багалія увійшли два вступні методологічні розділи — „загальний нарис теорії історії“ та „схема української історії і зміст української історіографії“, та три розділи, у яких акад. Багалій обговорює: „стародавні україно-руські літописи князівської доби“, „областні літописи з часів Київської і Галицько-Волинської держави“ й „західно-руські або литовські літописи“; в кінці кожного з останніх трьох відділів наведено по декілька уривків з відповідних літописів.

І „загальному нарисі теорії історії“ акад. Багалій торкається таких питань, як взаємини між елементарною й науковою історією, еволюція історичної науки, умовний характер історичних свідоцтв, різні системи філософії історії, історичні закони, об'єктивізм і суб'єктивізм в історії, значіння історичної науки й т. ін.: подає при цьому також акад. Багалій і літературу до питань, обговорених у зазначеному розділі; деякі з зачеплених акад. Багалієм питань, нпр., питання про різні філософічно-історичні системи, про історичні закони й т. ін., дуже складні й спірні. Але акад. Багалій все це вмістив на чотирнацяти сторінках, примушений, очевидно, до цього зовнішніми обставинами, — браком паперу й т. под.; цілком зрозуміло, що при такому короткому викладі ак. Багалій не міг всебічно освітлити складних питань. До тогож, мабуть, надмірна обтяженість працею (акад. Багалій працює відразу в цілому ряді інституцій) не дозволила йому використати

навіть найзначніших писань по філософії історії, виданих за останні роки в російській мові (не кажучи вже про західні); а деяких з цих видань, акад. Багалій може, й не міг дістати. Вказуючи джерела по теорії історії, акад. Багалій, не згадує навіть виданих за останні роки в радянській республіці творів Віппера й Пітіріма Сорокіна та перекладів Шпенглера, — творів, які, на мій погляд, можна визнати епохальними в філософії історії й соціології; не згадуються акад. Багалієм також і інші нові російські праці з обсягу теорії історії — Ростовцева, Новгородцева, Гессена, Карсавіна, Бердяєва й ин.; не названі й видані підчас війни методологічні й соціологічні твори Карєєва, хоча згадується про його дисертацію „Основные вопросы философии истории“, писану майже 50 років назад; немає згадки про історіософічні та соціологічні писання Хвостова та про твори українського соціолога й методолога Богдана Кістяківського; а, з другого боку, заведено у список джерел пресловутий твір Н. Я. Данилевського „Россия и Европа“ (!). Перечитуючи зроблений акад. Багалієм „начерк теорії історії“ легко помітити, що не згадані ним у списку джерел твори не були ним використані; в усякому разі, ак. Багалієви лишилися невідомі „Упадок Заходу“ Шпенглера, „Кризис исторической науки“ Віппера, „Система социологии“ Сорокіна й т. ин.; це, очевидно, треба пояснити тяжкими умовинами, в яких проходить праця акад. Багалія.

Не використавши новіших праць з обсягу теорії історії та соціології, акад. Багалій дав подекуди перестаріле освітлення деяких історіософічних питань. Нпр., слідом за старими дослідниками теорії історії, ак. Багалій нарахував п'ять головніших напрямків у сучасній філософії історії: 1) дуалістично-теократична система, сформулована ще блаж. Августином, яка оцінює історію людства з погляду успіхів Царства Божого на землі, 2) Гегелева теорія виявлення в історії божественного духу, який втілюється ступнево в окремих історичних народах і веде людськість від духового полону (на Сході) до універсальної свободи (проголошеної Германцями), 3) позитивна теорія (О. Конта), яка вважає головним фактором людського поступу розвій думки й добачає в історії три періоди — а) теологічного способу мислення, б) метафізичного, й в) наукового (позитивного), 4) економічно-матеріалістична теорія (К. Маркса), яка, навпаки, визнає єдиним фактором поступу та всяких змін в історії розвій господарства, й 5) гуманітарна теорія (Гердера, Льютце та ин.), яка стверджує, що поступ людства відбувається під впливом

ріжноманітних факторів, що кожен нарід, відповідно до своїх здібностей і зовнішніх умов, поривається досягти своєї мети розвитку, та що, не вважаючи на різниці між народами, все більш розвиваються та вдосконалюються однакові для всіх риси гуманності. Ця схема історичних систем була більш менш вичерпуюча для кінця минулого та початку теперішнього сторіччя, але для сучасного моменту наведена акад. Багалієм схема вже перестаріла: як раз найбільш оригінальні та яскраві сучасні теорії, — „праві“ і „ліві“, індивідуалістичні й колективістичні, — які захоплюють багатьох мислителів, істориків та соціологів, не можна втиснути ні в одну з систем, згаданих у наведеній схемі. Справді, до якого з названих у схемі напрямків залічимо ми хочби Шпенглера, Гульєльмо Фереро, Віппера, Сорокіна, Бердяєва, Карсавіна, Вяч. Липинського, Ст. Томашівського, навіть Мих. Грушевського?

Занадто короткий виклад і невикористання найновіших методологічних писань відбилися також на освітленні акад. Багалієм питань про об'єкт історичної науки та про „історичні закони“.

Об'єктом історичної науки визнає акад. Багалій явища індивідуальні, явища — які не повторюються, й протиставляє історію, як науку про неповторимі явища, — всім іншим наукам — у яких досліджується явища повторимі. „Історія, — каже акад. Багалій, — є процес, який складається з послідовної зміни явищ, що попадаються нам у даній сумі тільки один раз; історичні факти не повторюються, вони цілком індивідуальні... Всі науки, як дисципліни, говорять про колектив, одна історія — про індивідів; всі науки мають на увазі те, що існує постійно, одна історія — те, що було раз і чого вже немає“ (ст. 12.) В цих твердженнях криється якийсь непорозуміння чи неясність. Як розуміє акад. Багалій неповторимість історичних явищ?

Безперечно, між окремими історичними явищами повної тожності не буває. Але, з другого боку, так само не підлягає сумнівови, що в різних історичних явищах дуже часто знаходимо при дослідіах багато спільних рис. Особливо яскраво подібність деяких історичних явищ кидається у вічі при дослідіах над революційними подіями в різних краях і в різні епохи. Так, нпр., видатний російський соціолог П. Сорокін у своєму цікавому начерку „Нравственное и умственное состояние современной России“ воскрешає перед нами майже тотожні малюнки моральної деградації під час революцій — у Єгипті за 2000 років перед Р. Хр., на Керкірі (в античній Греції), у Франції в 1789—90 рр.

і 1848 р. і тепер у Східній Європі.¹⁾ Найвизначніші наші історики — Михайло Грушевський і Вячеслав Липинський, не зважаючи на величезну різницю в їх загальних поглядах, обидва добачають велику подібність у розвитку історичних подій на Україні в XVII столітті і в наші дні. Деякі історики доводять навіть, що історичні явища не тільки можуть повторюватися, але обов'язково повторюються через певні промежки часу, нпр. через 300 чи 900 літ; від цього погляду, здається, не дуже далекий був, м. ин., акад. Мих. Грушевський, коли писав „Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в.“²⁾ Чимало істориків і мислителів визнає, що взагалі історичний процес це постійний коловорот, постійно (хоч може й неперіодичне) повертання того, що вже було, постійне повторювання явищ, однакових по суті й різних тільки по формі. Ідею історичного коловороту висловлювали вже деякі філософи та історики античного світу (Тукидід, Аристотель та ин.); найбільш яскраво цю теорію розвинув італійський учений 1-ої полов. XVIII віку Дж. Віко, якого часто називають батьком сучасної філософії історії. В наші часи цієї теорії тримається популярний нині німецький філософ Шпенглер³⁾ і до неї схиляється в останніх своїх працях проф. Віппер.⁴⁾

Таким чином, хоч у буквальному значінні слова історичні явища неповторимі (бо цілком тотожних явищ в історії не спостерігається), всеж таки чимало істориків визнає, що „історія повторюється“, або „ніби-повторюється“.

Звертаючись до інших наук, ми легко можемо помітити, що інші науки всупереч твердженню акад. Багалія теж часто мають до діла з явищами індивідуальними, „які попадаються нам тільки один раз“, „які були раз і яких уже немає“; можемо далі

¹⁾ Проф. П. Сорокин. Нравственное и умственное состояние современной России. I. Морально-правовые изменения. »Воля России«, 1922, IV (Прага).

²⁾ Проф. Микола Плевако (тоді ще починаючий учений) у рецензії на цей твір (у харк. »Снопі« в 1912 році) навіть просто залічив Мих. Грушевського до тих істориків, які визнають періодичну повторність історичних явищ.

³⁾ Вплив Шпенглерових ідей помітний, м. ин., на писаннях молодого українського філософа Андрія Ковалевського (див., нпр., статтю А. Ковалевського »Питання соціологічної формули в історії літератури« в »Червоному шляху« за 1923 рік).

⁴⁾ Див., нпр., збірник статтів Р. Віппера »Круговорот истории«, Москва-Берлін, 1923; або »Кризис исторической науки«, Казань, 1922.

помітити, що, взагалі, абсолютної тотожності навіть серед явищ природи нема.

Так само, як історія, цікавиться індивідуальними неповторимими явищами наука про мистецтво: поетична, музикальна, художня й т. ін. критика досліджує, як знаємо, різні твори саме як твори індивідуальні, й такі досліди, без сумніву, складали й складають величезну більшість дослідів про мистецтво. Геологія має своїм предметом досліду об'єкт безперечно індивідуальний і неповторимий — землю; астрономія так само має своїм завданням досліджувати об'єкти індивідуальні, з їхніми індивідуальними рисами, й т. д. Всі явища природи, взагалі, мають завжди індивідуальні риси; жаден кристальограф не потрапить зробити двічі розтвір з цілком однаковим розміщенням кристалів; індивідуальні риси різних явищ природи можуть бути малопомітні, й через те явища природи часом наближаються майже до повної подібності, але всеж таки повної тотожності між ними, так само, як і між явищами історичними, не буває.

Тієї протилежності між об'єктами історичної та всіх інших наук, на яку вказує акад. Багалій, у дійсності нема: у природі так само, як і в людських відносинах усі явища індивідуальні. Тільки ми при дослідженні явищ природи, так само, як і явищ суспільного життя (і мистецтва), часом можемо або звертати увагу на специфічні риси тих предметів, які досліджуються нами, або, навпаки, ігноруючи невеликі різниці між предметами досліду, відшукувати їхні спільні риси, й усталювати взаємні відносини між цими предметами, причинну залежність між ними, загальні „закони“, по яких відбувається їхня поява, зміни й т. ін. Індивідуальні, специфічні риси предметів бувають об'єктом досліду не тільки в історичній науці (як каже акад. Багалій) і не тільки в науках про культуру (*Kulturwissenschaften*, як каже Рікерт та інші методологі-неокантіянци, які, здається, посередньо — через Карєєва — зробили вплив на ак. Багалія), а також і в науках про природу (*Naturwissenschaften*), нпр. у геології та астрономії; з другого боку в „науках про культуру“ — про господарство, право, поезію й т. ін. досліджується не самі тільки специфічні риси, але й те, що є спільного в різних явищах; нпр., у науці про мистецтво, хоч і присвячується найбільш уваги окремим творам мистецтва з їхніми індивідуальними рисами, але існують також галузи науки про мистецтво (теорія мистецтва, психологія й філософія мистецтва), які досліджують

риси, спільні ріжним художнім творам, і усталюють закони художньої творчости.

„Історичні явища“, цебто ті явища, які досліджуються історією, без сумніву можуть бути досліджені теж з обох поглядів: можна вивчати їх індивідуальні риси, але можна відшукувати й риси, спільні цілим групам історичних явищ і усталювати у відношенню до них певні „закони“ їх розвитку. Деякі методологи-історики й визнають, що історична наука може виробити свої „історичні закони“; інші історики, в тому числі, російський учений Карєєв (вплив якого помітний на праці ак. Багалія) обмежують історичні дослідження тільки вивченням індивідуальних рис історичних явищ, а усталення спільних рис між цими явищами та викриття законів їхнього розвитку ці вчені вважають уже предметом іншої науки — соціології. Питання про об'єкт соціології та про взаємини й межі історичної науки й соціології досі лишаються не вирішеними; а в залежності від цього лишається не вирішеним і питання про „історичні закони“.

Акад. Багалій, роблячи висновок з твердження про неповторність історичних явищ, визнає, що ми ніколи не утворимо закону історичних явищ: „історичні закони — це хімера“. Таким чином, нібито акад. Багалій визнає неможливим викриття законів, які керують історичними явищами (цебто тими явищами, що досліджуються й історією й соціологією), отже нібито акад. Багалій мусить відкидати й можливість соціологічних законів. Але він (слідом за Карєєвим) визнає, що „закономірними елементами в історії являються елементи соціологічний та психологічний; тому можна і треба говорити про закони соціології, але не про закони історії“(!?)

Та, не задовольняючись законами соціології, акад. Багалій далі викриває й „закони історії“, тільки називає їх „законами в умовному значінні цього слова“.

Акад. Багалій нараховує 4 „головні історичні закони“: 1) причинність історичних явищ, 2) їх неповторність, 3) прогрес і 4) єдність історії. По Карєєву, це як раз булиб головні закони генетичної соціології; так отже тут знову якась неясність чи непорозуміння.

Але розглянемо кожен з цих законів зокрема. „Закон причинности“, — каже ак. Багалій, — „існує в історії, алеж він не є фатальним для кожної особи: вона може йти і проти загальної течії, бо серед людей, в протилежність природі, має силу свобода волі“. І тільки: більш про „свободу волі“ акад. Багалій не

каже жадного слова; виходить, нібито він визнає необмежену свободу волі? Але яке значіння в такому разі має причинність? Скоріше треба припустити, що тут має місце занадто короткий і через те невдалий вираз.

„Неповторність“ історичних явищ, як бачимо, підлягає великим сумнівам; через те про неї, як про „закон“, не слід би говорити. Теж саме треба сказати й про історичний „прогрес“. Правда, ще досить недавно віра в прогрес панувала майже безмежно в філософії історії; але в наші дні чимало мислителів та істориків виреклися цієї віри, а серед них такі видатні й сумлінні вчені, як Р. Віппер та П. Сорокін. За останні роки — каже П. Сорокін — пізнано „багато істин, які підрізали крила заповітним ідеалам“, які примусили „розстатися з чудовими ілюзіями свого »святая святих«“. І голоси цих учених знайшли відгук по всій Росії й на Великій Україні. Незалежно від них, ще перед великою війною зі спростуванням теорії поступу виступив Шпенглер, який теж, м. ин., користується великою популярністю серед „вищої інтелігенції“ на Великій Україні. Взагалі, при сучасному стані філософії історії, про теорію поступу можна казати, лише як про віру (а не наукову теорію або закон) деякої частини мислителів та істориків. „Думка про прогресивний розвиток людських громад, — каже акад. Багалій, — ґрунтується на кращих почуттях людини“. Але це ще не доказ її правдивості; а, крім того, варто пригадати, що деякі дуже глибокі мислителі визнали, що ідея поступу не погоджується з послідовним демократизмом. Особливо яскраво цей погляд висловлений у філософа Льюїса, який пробував рятувати демократичність ідеї поступу містичною надією про воскресення мертвих! Думка про невідповідність поступу послідовному демократизмові непокоїла й деяких марксистських мислителів (нпр. Кавцького). Зрештою, пригадаємо, що й Лев Толстой, властиво кажучи, відкидав ідею поступу. І мені здається, що „найкращі демократичні почуття“ можуть обійтися без цієї ідеї. І, в усякому разі, історичним законом навіть в „умовному значінні“ не можна вже тепер визнавати думку про поступ: ця думка може тепер залишитися тільки у сфері метафізики й віри.

„Єдність історії“ в акад. Багалія впливає з „прогресу“, але, висловивши сумнів в існуванні прогресу, який, на думку акад. Багалія, надає характер єдності різним вікам і народам, мусимо поставити під знак запитання також і „єдність історії“. Здається,

що при сучасному стані історичної науки краще казати про „єдність історії“, як про дуже ймовірну гіпотезу, а не як про закон.

В другому розділі „Начерку укр. історіографії“ ак. Багалій каже про „схему укр. історії та зміст укр. історіографії“. Акад. Багалій визнає, що „народи великоруський, український і білоруський в київську добу жили спільним державним життям“; він погоджується з російським ученим О. М. Пипіним, який каже, що „без київського спільного початку неможлива ні північна ні південна історія Руси“. І тільки пізніше, на думку ак. Багалія, Українці, Білоруси й Росіяне „почали жити нарізно і утворювати самостійні форми життя“. Але гіпотеза про державну єдність Східніх Словян у давню добу (в IX—XI вв.) тепер уже відкинута навіть російською історично-правничою наукою. Хибність цієї гіпотези особливо яскраво показана була вже російським істориком права Сергієвичем, який довів, що 1) окремі східньо-словянські землі (пізніше звані иноді „уділами“), нпр. землі Київська, Сіверська, Волинська, Полоцька, Новгородська та ин., існували вже в IX—XI вв., як окремі самостійні держави; про існування їх за часів Олега цілком ясно каже літопис, який навіть називає князів цих окремих земель „великими князями“; 2) звязок, який усталювали київські князі Олег, Ігор, Володимир та Ярослав між деякими зі східньо-словянських земель, був дуже слабкий, мав характер особистої унії або зовнішнього протекторату, держався тільки до смерти того князя, яким він був усталений, і не охоплював ніколи всіх східньо-словянських земель; 3) повстання державности в одних зі східньо-словянських земель, очевидно, відбулося незалежно від повстання державности в інших східньо-словянських землях. Погляд В. Сергієвича тепер загально прийнятий в історично правничій науці, і яюсь дивно навіть, що акад. Багалій воскрешає стару (карамзінську) гіпотезу про державну єдність Східніх Словян у „Київську добу“.¹⁾

Та сучасна історична наука стверджує не тільки самостійне повстання державности в рїзних східньо-словянських землях, але

¹⁾ Повне освітлення питання про державність у Східніх Словян у давню добу й докладне спростовання гіпотози про державну єдність східньо-словянських племен у старі часи — подані мною в другій частині «Лекцій з історії суспільно-державного ладу України», виготованій до друку, але ще не надрукованій. В коротких словах ці теми обговорені мною в начерку «Головні моменти історії української державности» (Варш. 1923). Стор. 10—11.

підкреслює різницю між культурою північної (пра-російської та пра-білоруської) й південної (пра-української) груп східного слов'янства. „Київську“ добу IX—X вв. тепер уже перестають вважати початковим періодом східно-слов'янської історії: початок її відсувається далі в давнину, й сміливе твердження Мих. Грушевського про те, що треба починати історію України не з IX го, а з IV-го віку, від Антів, набирає значіння серйозної історичної теорії. В усякому разі, історичні та археологічні досліди останніх літ показують, що 1) північна й південна групи східного слов'янства до IX віку жили окремим політичним (державним) і культурним життям, і 2) прийшли у Східню Європу з різних місць і в різні часи.¹⁾ А в такому разі про „спільний початок“ російської та української історії не повинно бути й мови, і історія Київщини мусить бути викреслена з історії Росії й мусить вивчатися тільки як частина української історії.

Далі, акад. Багалій стверджує, ніби-то український нарід з боку антропологічного відрізняється від своїх сусідів — Великоросів і Білоросів менш, од других Слов'ян більш. На жаль, акад. Багалій не вказує відкіля він здобув такі відомости; в сучасній антропології панує як раз протилежний погляд; а саме, у слов'янстві розрізняють звичайно два антропологічні типи: північний і південний, про чому Росіян, Білоросів і Поляків залічують до північного типу, а Українців, Чехів і південних Слов'ян — до південного; цього погляду тримався й видатний наш учений Хв. Вовк.²⁾

„З другої половини XI віку, — на думку акад. Багалія, — єдина Київська Русь розділюється на цілу низку областей, і починається нова областна доба і в історії України-Руси, на підставі федеративного зв'язку областей“. Навпаки, всі фахові дослідники історії державного ладу „древньої Руси“ (проф. Сергієвич, проф.

¹⁾ Про державність і культуру північної (пра-російської та пра-білоруської) й південної (пра-української) груп східного слов'янства — див., нпр., цікаві нариси проф. Володимира Пархоменка — в »Українському Науковому Збірнику« (Київ, 1923) та в збірнику »Русское прошлое« (що виходить під редакцією С. Ф. Платонова, А. Е. Преснякова та Ю. Гессена; том IV: Петроград-Москва, 1923). Про походження північної та південної груп Східних Слов'ян і т. д. — див., нпр., цінну статтю російського археолога Спіцина в »Сборнике статей, посвященных С. Ф. Платонову: 1882 — XL — 1922« (видавництва »Огни«, Петербург, 1922).

²⁾ Див. розвідку Хв. Вовка — в 2-му томі енциклопедії »Українській народъ въ его прошломъ и настоящемъ«.

Філіпов, акад. Дяконов, проф. Владимирський-Буданов, проф. М. Максимейко, акад. Малиновський та ин.) визнають, що як раз з XI віку між окремими до того східньо-слов'янськими краями починає усталюватися певний зв'язок — культурний, династичний і т. ин. Деякі зі згаданих дослідників (нпр. Сергієвич, Максимейко) стверджують, що цей зв'язок лишився тільки культурним і дипломатичним, і що ніякого правного, державного сполучення між сх.-слов'янськими землями не наступило і в XI—XIII вв.; інші вчені (нпр. Владимирський-Буданов) гадають, що в цей період усталився й правний зв'язок між сх.-слов'янськими краями, тільки, в усякому разі, не федеративний, а значно слабший, близький до конфедерації, себто такого об'єднання, при якому сполучені держави заховують цілковиту самостійність.¹⁾

Далі акад. Багалій стверджує, що „український нарід самостійним політичним життям жив тільки в давній добі, Київській, і на дуже короткий час — в пол. XVII ст.“ і що „з XIV ст. Русь-Україна входить у склад інших держав — Литовської та потім Московської. І тому в ці часи, — каже ак. Багалій, — треба досліджувати головним чином тільки суспільно-економічний і культурний процес“. З приводу цих тверджень ак. Багалія мусимо зауважити, що 1) пануюча в науці думка вважає так зване „Велике Князівство Литовське“ не за чисто литовську, а за литовсько-україно-білоруську державу з перевагою україно-білоруського елемента (в державній мові, в „литовському“ праві — „Статутах“ і т. ин.); а через те й „литовську“ державність треба досліджувати в огляді історії укр. державности (як це й роблять історики державного ладу України²⁾); 2) згідно з пануючою в історично-правничій науці теорією, Україна по Переяславським акті 1654 р. не увійшла у склад Московської держави, а лишилася окремою державою, тільки зв'язаною з Московщиною унією, ва-

¹⁾ Про «федеративний принцип у древній Русі» говорив ще, як відомо, М. Костомарів, але він при цьому вжив просто невдатного терміну: під «федерацією в древній Русі» він розумів не політичний, а племінний, династичний, релігійний та культурний зв'язок. [Див. мої «Лекції з історії суспільно-державного ладу України». Варшава, 1924. Вип. I, розділ II, а також мою статтю «Основні риси суспільного світогляду Кирило-Методіївців» («Наш Світ» 1921, № 5).]

²⁾ Див, нпр.: Проф. Др. Микола Чубатий. Огляд історії українського права. (Історія джерел та державного права). Видання третє, справлене й доповнене (літографоване). Львів, 1922. Друга частина цього «Огляду» присвячена цілком історії державного права «Великого Князівства Литовського».

сальністю чи протекторатом; в усякому разі, державність українська в 2-й пол. XVII ст. (і почасти навіть у XVIII ст.) не загинула, й через те нема ніяких підстав обмежувати досліді над історією України XVII—XVIII вв. оглядом самого тільки суспільно-економічного й культурного процесу, відкидаючи досліді над тогочасною (хоч може й обмеженою) українською державністю. Навпаки, мені здається, що як раз досліді над укр. державністю в сіх її періодів мусять зайняти поважне місце в схемі укр. історії; на потребу таких дослідів вказував уже М. Драгоманів, потреба їх підкреслюється й тепер нашими істориками різних напрямків.

Змалювавши схему історії України, ак. Багалій далі говорить про значіння національної ідеї в укр. історії й наводить, м. ин., надзвичайно цікаву цитату з невідомого ширшій публіці твору великого нашого лінгвіста О. Потебні¹⁾ — про велику культурну роль національної творчости й взагалі національности.

Потім оповідає ак. Багалій сумну історію українських історичних джерел, які свідомо й несвідомо нищилися з різних причин в усі часи. Цей розділ написаний ак. Багалієм дуже яскраво²⁾. В кінці другої частини „Нарису“ ак. Багалій перелічує деякі (не всі) огляди, присвячені — в цілому або в частині — укр. історіографії.

В третій частині „Нарису“ ак. Багалій розглядає „стародавні україно-руські літописи князівської доби“ — т. зв. „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ і т. ин., називає найважніші списки й видання „повісти“ та наукові розвідки про неї й коротко переказує зміст двох відомих статей акад. Шахматова — про „Повѣсть временныхъ лѣтъ“ і про найстаріші літописні кодекси (зводи), які, на думку ак. Шахматова, складені були ще раніш від „Повісти“.

¹⁾ З рецензії О. Потебні на книжку Я. Головацького: »Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси« (»Отчетъ о 22-омъ присужденіи Уваровскихъ премій«).

²⁾ В цьому розділі ак. Багалій допустив, проте, також деякі неточности; нпр. оповідаючи про долю історичних писань Костомарова, він назвав славетний твір »Книги битія українського народу« (який приписується Костомарову) — »Книга моего бытія« (?); причиною заборони й спалення магістерської дисертації Костомарова »О причинахъ и характерѣ Уніи въ Западной Россіи« ак. Багалій виставив »новий історичний світогляд« Костомарова (згідно з яким головна роль в історичному процесі приписується не героям, а народній масі); алеж дійсною причиною заборони й знищення цієї дисертації була зроблена в ній Костомаровим негативна характеристика православного духовенства XVI віку; і т. ин.

В кінці 3-ої частини ак. Багалій перелічує, слідом за М. Сухомліновим і К. Бестужевим-Рюміним, джерела „Повісти“.

Четвертий розділ „Нарису“ ак. Багалій присвячує „областним літописам з часів Київської й Галицько-Волинської Держави, цебто літописам XII—XIV вв. Не виставляючи самостійних теорій, у цій частині (як і в попередній — 3-ій), ак. Багалій старанно збирає й об'єднує в цілість висновки дослідів над цими літописами — ак. М. Грушевського, ак. В. Іконнікова, Шараневича, Дашкевича та ин.

В п'ятому (останньому) розділі ак. Багалій говорить про літописи „литовської“ доби — про „Супрасльський рукопис“, про Густинський літопис та про так звані „західньо-руські або литовські літописи“. Ак. Багалій зазначає, що від цієї доби дійшло до нас дуже мало літописів. Але ця відсутність літописів у нашій часі зовсім не означає (як недавно стверджував один з визначних наших істориків), що наші предки були недбалі в літописанні, а тільки свідчить за те, що багато старих історичних джерел на Україні загинуло, або свідомо було знищено; польські історики Длугош і Стрийковський в XV і XVI вв. мали в своїх руках далеко більше джерел, ніж ми їх маємо тепер. Літописання, — доводить ак. Багалій, — широко було розповсюджене по всій „Литовській“ державі (й зокрема на Україні), і „це свідчить за високе становище української культури в Литовській державі“.¹⁾

Але виникає питання, чи можна вважати т. зв. „литовські“ літописи за українські. Що вони не „литовського“, а словянського походження, в тому не може бути й сумніву; але чи не були вони білоруськими? Культура й літературна мова Українців і Білорусів у XIV—XVII вв. дуже зблизилися, але всеж таки цілковитого об'єднання Українців і Білорусів в одну націю не сталося; так само і в тогочасній літературній мові Українців і Білорусів можна знайти хоч і невеликі різниці. Здається, „литовські“ літописи були не українського, а білоруського походження: політичні симпатії,

¹⁾ Мусимо зазначити, що цей вислід над становищем укр. культури в литовську добу зроблений ак. Багалієм дуже вчасно, бо як раз недавно солідний російський дослідник історії філософії Г. Шпет в своїм «Очерке развития русской философии» (Петербург, 1922) заявив авторитетним тоном, що «до половини XVI века западная Русь отличалась едва ли не большим, — если только это возможно было, — отсутствием образования, чем и вся провинция московского государства» (Стор. 45-та).

висловлені в цих літописах — завжди по боці великокнязівського литовського уряду; автори „литовських“ літописів ніколи не ставляться до нього негативно; тоді як на Україні литовський великокняжий уряд далеко не завжди користався прихильністю населення, й досить часто різні стани укр. народу були настроєні опозиційно й навіть ворожо до великокнязівського уряду; навпаки, Білорусь почувала себе ближчою до цього уряду, й літописи, в яких висловлюється таку прихильність до литовських вел. князів, скоріш могли повстати на Білорусі, ніж на Україні.

Кінчає перший випуск свого „Нарису“ ак. Багалій відомостями про Баркулабівський літопис. Але цей літопис, в усякому разі, має виразні білоруські ознаки: зложений він був Білорусином-Смольнянином (священником Федором Пилиповичем) у селі Баркулабові (біля Орші та Могільова) й писаний досить чистою білоруською мовою. Отже його слід булоб умістити не в тому відділі історіографії, де розглядаються українські літописи, а в відділі чужоземних джерел, у якому ак. Багалій збирається розглядати всі не-українські літописи та ин. джерела, важні для укр. історії.

Для розділу про всі ці літописи литовської доби ак. Багалій чомось не використав деяких загально-відомих розвідок, нпр. „Лекцій по литературѣ южной и западной Руси XV—XVIII вв.“ та начерку „Західньо-руські літописи як пам'ятки літератури“ Т. Сушицького, розвідок А. Барбашова („Лѣтописные источники для истории Литвы“ та ин.) то що.

Але, в усякому разі, 3-й — 5-ий відділи „Нарису“, в яких ак. Багалій приступає безпосередньо до викладу української історіографії, вийшли в нього незрівняно краще, ніж перші два методологічні розділи. І можна тільки висловити бажання, щоб дальші випуски важної для історичної науки праці акад. Багалія швидче побачили світ.

В. Зайкин.

Спроба історично-правничого аналізу становища Донщини та російсько-донських відносин у XVI—XX віках.

(С. Г. Сватиковъ. Россія и Донъ. 1549—1917. Издание Донской Исторической Комиссии. 1924. Стор. 592 in 8°).

I.

Історія Донщини, так само як і більшості інших країв і народів Східньої Європи, на жаль, іще й досі не має справжнього

наукового освітлення. А тимчасом Донщина відогравала з найдавніших часів видатну роль в житті Східної Європи. Особливий же інтерес минувшина Донського краю має для нас Українців.

Здається, був час, коли значна частина Донщини була заселена пра-українськими південно-східньо словянськими племенами (перед IX—X вв.); та й потім на протязі цілого тисячоліття аж до наших днів „на Дін“ посувалася не раз українська кольонізація. І, навіть незалежно від сього кольонізаційного руху Українців на Дін, минуле Донського краю з найстаршого часу й до нашої доби багатьма нитками звязане з минулим України; й в історії Донщини є багато історичних фактів та процесів, аналогічних історичним явищам нашої української історії.

Через те ми з великим заінтересуванням стежимо за розвитком історичних дослідів над минулим Донщини. На жаль, сучасні політичні обставини надзвичайно несприятливі для сих дослідів. Коли тепер майже в усіх інших підсовітських країнах Східної Європи розвиваються (місцями — навіть дуже добре), хоч і обмежені певним напрямом то що, наукові досліді над місцевою історією, місцевою культурою й т. ин., у Донщині таких дослідів сливе зовсім нема. Загалом совітський уряд, як відомо, (керуючись політичними мотивами) подекуди сприяє культурному відродженню й розвитку ріжних країв і народів, навіть таких, як зурянський, марійський, чувашський і т. д.; але Донщина розглядається совітським урядом, як нерозривна частина етнографічної Росії, а всякий прояв донського сепаратизму чи згадка за нього вважаються ознакою найгіршої й найнебезпечнішої контр-революційности („калєдинщини“). При таких обставинах, очевидно, годі чекати на розвій наукових дослідів над минулим Донського краю на місці, в Донщині. І то тим більше, що велика частина донського населення, особливо освіченішого (донського офіцєрства) або виємігрувала або повисилана до Архангельщини, Сибіру й т. д.

Тому заслуговують на особливу увагу історичні розвідки, видані донськими істориками на єміграції. Безперечно, одною з найцікавіших наукових розвідок по історії Донщини — і то не тільки серед виданих Дончакми на єміграції, але і в усій донській історичній літературі, є монографія С. Г. Сватікова „Россія и Донъ“.

В цій монографії С. Г. Сватіков дає огляд нової історії Донщини — з середини XVI в., цєбто з того часу, коли в Донському краї починає широкою хвилею розливатися єміграція

з Московщини, й коли, засновані головним чином сими московськими збігцями, донські козацькі громади вступають у ближчі відносини з московським царством. Проте, мусимо тут зазначити, що в склад козацьких громад у Донщині, поруч із московськими втікачами, увійшло й чимало Українців, які або емігрували безпосередньо з України або перейшли на Дін зі Степової України, з Запорозького Низу. Так само видатну роль в формуванні донського козацтва відіграли й ті рештки давнього донського населення (мішаного ірансько-словянсько-тюрського походження), які залишалися ще в XVI віці, а почасти й пізніш у Донщині. Таким чином, у Донському краї заснувалася своєрідна етнічна група з виразними рисами окремішності від Росіян. Навіть в антропологічному відношенні ця етнічна група й донині значно відрізняється від обох російських антропологічних типів. Так само до нашого часу заховалися в Донщині одмінні від російських звичаї, побут, навіть вірування. Збереглося й досі в Дончаків також почуття окремішності від Росіян, до яких часто Дончаки — і освічені й неосвічені — ставляться з призирством.¹⁾ Можна думати, що ця окремішність Дончаків од Росіян (нині більше стихійна, як свідомо) в давніші часи і відчувалася й була значнішою, ніж тепер. А в залежності від того і взаємні стосунки поміж донським козацтвом і російським царством уклалися не як між частинами єдиної нації, а як між етнічно-різними групами.

II.

Досі в наукових дослідях (про популярні я тут не кажу) відносини Донщини й Росії не були освітлені спеціально; про них звичайно говорилося більш-менш побіжно. А історично-правничого аналізу російсько-донських відносин та правничого аналізу становища Донщини в XVI—XIX віках, оскільки мені відомо, не робилося досі зовсім.

Книжка С. Г. Сватікова це ледви чи не перший суцільний огляд історії російсько-донських відносин з XVI віку до революції 1917 р. і разом із тим се огляд науковий. С. Г. Сватіков викладає цінні матеріяли і паралельно робить спробу правничого аналізу відносин Росії й Дон-

¹⁾ Цілком звичайною назвою Росіян в устах донських козаків є назва «хами». Вона вживається Дончаками досить часто приблизно так само, як назва «москалі» на Великій Україні. Вживають її Дончаки без спеціального наміру образити нею Росіян.

щини й становища „Дону“ („Всевеликого Войска Донского“) в XVI—XIX віках.

В загальних рисах С. Г. Сватіков висловлює приблизно ті самі погляди на правне становище Донщини в XVI—XIX вв. та на еволюцію московсько-донських взаємин за сей час, які були побіжно зазначені мною в моїй дисертації про *venia legendi* „Соєдинение Украины с Московским государством в 1654 году“ (1920), хоч моя розвідка, очевидно, не була відома С. Г. Сватікову. Але в деталях, при означенні (термінами державно-правничої науки) правного стану Донщини в різні моменти її історії, ми з п. Сватіковим розходимося.

Взагалі питання про означення в правничих термінах становища Дону та його відносин до Москви, досить складне. Взаємні відносини Московської держави й донського козацтва на протязі XVI—XIX вв. не лишалися однаковими. За три століття в них відбулося дуже багато змін, які привели незалежну в XVI віці від Москви Донщину до повного приєднання (з позбавленням автономії) в 1835 р.

У відносинах Донщини й Москви було чимало своєрідних фактів, які ми досить рідко зустрічаємо у взаєминах інших країв; було багато неврегульованого й не зовсім ясного. Така своєрідність і почасти неврегульованість російсько-донських відносин, особливо в XVI—XVII вв., дає підставу деяким історикам гадати, що взагалі не можна зробити історично-правничого аналізу взаємин Дону й Москви в ті часи.¹⁾ Мені здається, що з таким поглядом не можна погодитися ні в якому разі. Своєрідність властива майже всім міжнародним і державним спілкам, об'єднанням та угодам. Своєрідною була стара спілка німецьких держав перед-наполеонового часу — стара Германська імперія, відносно якої правники й досі сперечаються, чи се була федерація, чи конфедерація; своєрідна була й спілка Польщі з „Литовським“ Великим Князівством; своєрідні були відносини й Польщі до Росії по Віденським конгресі (унія на нерівному праві, васальність чи автономія?); так само своєрідні були й російсько-фінляндські відносини; своєрідність і спірність бачимо також у відносинах турецько-болгарських по Берлінському конгресі, й т. д., й т. ин. На прикінці зазначимо, що, взагалі, відносини Росії до різних країв, із якими вона вступала в різні спілки (до північно-росій-

¹⁾ Такої думки тримається, нпр., рецензент книжки С. Г. Сватікова »Россія и Донъ« — Sergius («Современныя Записки», 1925, XXIII).

ських держав, потім до Дону, Уральщини, Запоріжжя, Гетьманської України, Слобожанщини, Польщі, Фінляндії, надбалтійських країв, надволзьких і кавказьких народів, Криму й т. д., й т. ін.) — всі були своєрідні, зле (навмисно — зле?) регульовані й з погляду науки права дуже неясні й спірні. Не забуваймо також, що нерегульованість або неповна врегульованість (а також часте розходження факту й норми) — це майже постійне явище в міжнародних, а почасти й державних відносинах. І якби ми на цій підставі відмовлялися від правничого аналізу міжнародних та державних зв'язків різних країн, миб мусіли залишити без історично-правничого освітлення й кваліфікації велике число міжнародних і державних спілок, об'єднань, трактатів і т. д. Зрештою, оскільки мені довелося простудіювати самому історію російсько-донських відносин, я не знайшов у них непоборних труднощів не тільки для історично-правничого аналізу, але й для кваліфікації цих відносин у різні періоди за допомогою розуміння і дефініцій, вироблених науками міжнародного й державного права.

III.

До початку XVII віку (цебто до часів Московського земського собору 1612—1616 рр., в якому засідали й депутати від Дону і який посадив на царський престол Московщини Михайла Романова,) Донщина, на думку С. Г. Сватікова, була незалежною. Донські козаки, правда, і в XVI віці брали участь у війнах Московщини з різними її ворогами, нпр. з Татарами, часом одержували від Москви „жалування“; але ці взаємини, гадає С. Г. Сватіков, не усталювали якогобудь постійного державного й навіть міжнародного зв'язку Дону з Москвою. *De facto* й *de iure* Донщина, на погляд Сватікова, до поч. XVII в. була незалежною.

Дійсно, аналізуючи з погляду правничої науки московсько-донські відносини в той час, коли вони тільки починали ще набирати постійного характеру (цебто в серед. XVI віку), слід прийти до висновку, що на самому початку це були відносини взаємно-незалежних державних організацій, і що Донський край був у цей період незалежним од Москви.

Можна також погодитися з думкою п. Сватікова, що участь донських козаків у походах російського війська (в серед. XVI в.) — на Казань, Астрахань і т. д. се була участь незалежних спільників, а не васалів. Так само не усталила, розуміється, залежності

Дону від Москви й видача „жалування“ донським козакам (як не усталювала, скажемо, й залежності Північно-Американських Сполучених Держав од Тунісу щорічна „данина“, яку платила Америка в серед. ХІХ в. туніському беєви, щоб Тунісі не грабували американських кораблів).

Але, поруч із тим, ми бачимо вже в томуж таки в ХVІ ст. деякі випадки, коли донські козаки ставилися до московського царя, нібито як до свого зверхника (протектора чи сюзерена); та й московський уряд уже в 2-й пол. ХVІ в. й на самому поч. ХVІІ в. (особливо уряд Бориса Годунова) теж дивився на Донщину, як на почасті підвладний Москві край, у якому московський уряд має право видавати деякі розпорядження й т. ин.

Мені здається, що на протязі 65 років (1549—1613), які С. Г. Сватіков розглядає, як перший період російсько-донських зносин (коли Донщина була, на його думку, цілком незалежною), в дійсності, відносини Донщини й Москви кілька разів підлягали зміні: то усталювалася залежність Дону від Москви (від московського царя), то всякий зв'язок між ними вривався. Завданням майбутньої історії Донщини буде виявити докладніше ці окремі моменти російсько-донських зносин.

Але, в усякому разі, до поч. ХVІІ в. Донщина мала свою державність; і ця державність Дону визнавалася Москвою. В 1601 р. справи зносин із Донщиною в московським уряді були доручені „посольському приказови“, який відповідав приблизно по своїх функціях міністерству чужоземних справ, отже керував зносинами Москви з іншими державами. Цей факт С. Г. Сватіков розглядає, як доказ визнання московським урядом донської державності. Рецензент монографії п. Сватікова — Sergius („Соврем. Записки“, кн. ХХІІІ, 1925) з цього приводу каже, що компетенція ріжних „приказів“ московського уряду була так попереплутана, що з факту керування посольським приказом справи зносин із Доном не можна робити ніякого висновку. Але мені здається, що, не зважаючи на всю попереплутаність компетенції ріжних московських приказів, перенесенне справ зносин Москви з тим чи іншим краєм з одного приказу до другого на протязі всього ХVІІ ст. мало певні підстави й відповідало, з одного боку, правному характерови цих зносин; се ми помічаємо дуже добре, м. ин., з історії українсько-московських відносин ХVІІ ст. Такі самі зміни в керуванні справами зносин з ріжними краями, відповідні до змін самого характеру цих зносин (або характеру спілки цього краю з Ро-

сією) зустрічаємо ми і в XVIII ст., коли, нпр., кілька разів переносилися справи зносин із Гетьманською Україною то до сенату, то до колегії чужоземних справ; ці зміни (за винятком одного тільки останнього випадку перенесення справ зносин з Україною з колегії чужоземних справ до сенату за Гетьмана Кирила Розумовського) цілком вірно відбивали в собі правні зміни в українсько-московських відносинах.

І тому я гадаю, що хоч самий по собі факт доручення московським урядом зносин із Донщиною посольському приказови не може бути абсолютним доказом визнання московським урядом донської державности; але цей факт, разом із іншими явищами та рисами московсько-донських взаємин XVI—XVII вв., зміцнює наше переконання, що Донщина в XVI—XVII вв. мала свою державність, визнану й московським урядом.

IV.

На початку XVII віку, під час так званою „смутної“ доби в московському царстві, Донщина ввійшла в близькі взаємини з Московщиною.

На московському земському соборі 1612—1616 рр., поруч із депутатами від ріжних земель Московського царства, засідали й козацькі донські депутати, які брали активну участь у виборах московського царя та у вирішенні багатьох біжучих і основних питань московської політики й права. Донщина, таким чином, через своїх депутатів на земському соборі 1612—16 рр., втягалася в державне життя Московщини й ніби вступала в державний зв'язок із Московським царством.

Аналізуючи цей зв'язок Донщини з Москвою, ми бачимо в ньому риси, які наближують його до федерації та конфедерації.

Великим „земським собором“ 1612—16 рр. або, як його звуть тогочасні російські джерела, „советом всей земли“ зв'язані були дві окремі держави — Московська й Донська, які — й перед сим „собором“ і під час його функціонування — мали всі характерні риси окремих держав, себто окрему територію, окреме громадянство (окремий індигенат) і окремі органи найвищої влади, засновані на „власному праві“, зі своїм (а не наставленим стороннім урядом) головою краю. Органами найвищої влади в Московщині були — цар (котрого в 1612—13 рр. заступала тимчасово рада з кн. Пожарским на чолі, яка виконувала державні функції, приналежні ца-

реви), патріарх, та звичайний „земський собор“ („совет“ — по термінології тогочасних джерел). Донщина також мала свої власні органи найвищої влади — в особі виборних голів Донської держави — „войсковых атаманов“ та козацьких зборів („войсковых кругов“, подібних до наших козацьких рад). У 1612 році Московська й Донська держави були об'єднані (точніше зв'язані) новим органом найвищої державної влади — „Советом всей земли“, спільним для Московщини й Донщини. Цей „совет всей земли“ був інституцією новою не тільки для Донського краю, але Московського царства; бо й по своєму складі, й по компетенції, й по зовнішньому характері робіт, і навіть по назві — він значно відрізнявся від усіх попередніх московських „земских соборов“ (властиво теж „советов“, але не „советов всей земли“.¹⁾)

„Совет всей земли“ 1612—16 рр., на мій погляд, по своїй структурі, функціях (і почасти навіть по своєму походженню) наближався до станово-представницьких інституцій, які існували в XVI й на поч. XVII в. майже в усіх краях Європи (пор. французькі „генеральні стани“, іспанські „кортеси“ й т. д.) і які в багатьох країнах відігравали ролю органів найвищої федеративної (чи конфедеративної) влади, об'єднуючи собою різні окремі землі-держави, найчастіше близькі поміж собою в етнічному відношенні.

Одночасно з появою цієї нової, спільної для Москви й Дону, державної інституції, в 1612—13 рр. відбувалася також реконструкція царської влади московського царя. Цар вибирався всіма станами, „всією землею“ й то не тільки Московцями, але й Дончакми (й Сибіряками), мав управляти своїми „государствами“ спільно з новою державною інституцією — „советом всей земли“, при вступі на престол мав дати (й дійсно, дав) так звану „крестоцеловальную запись“, яка обмежувала його права, й т. д. В цій реконструкції влади царя для історика московсько-донських відносин важне те, що з 1612—13 рр. московський цар мав бути не тільки царем московської держави, але й найвисшим провідником московсько-донської спілки, головою московсько-донської федерації чи конфедерації. Іншими словами, він мав зайняти в московсько-донській спілці приблизно таке становище, яке займав до недавнього часу в Німецькій державі пруський

¹⁾ Термін »земський собор« не зустрічається в джерелах; його утворила нова російська історіографія.

король, який був разом із тим також імператором Німецької федерації. Подібнеж явище ми зустрічаємо і в старій (переднаполеоновій) Німецькій імперії і в деяких інших федераціях та конфедераціях давнішого часу. Для відріжнення від сучасних рівноправних республіканських федерацій (таких як Швайцарія, Австрія, сучасна Німеччина, Сполуч. Держави Півн. Америки та ін.), федерації (й конфедерації) старого типу (подібні до Німецької федеративної імперії) зручно булоб називати федераціями (згл. — конфедераціями) нерівноправними — *foederationes iniqui iuris*.

В дусі такої нерівноправної федерації чи, може, конфедерації й склалися були московсько-донські відносини в 1612—13 рр. Але федерація (або конфедерація) між Доном і Москвою в 1613 р. всеж таки не повстала. Підчас виборів царя донські депутати розійшлися з іншими депутатами „Совета всей земли“. Спроба спільного державного будування, зроблена Москвою й Доном у 1612—13 рр. виявила, що федерація між ними була неможлива, принаймні, для того часу.

Це надзвичайно важлива сторінка в історії московсько-донських відносин. Але С. Г. Сватіков у своїй монографії, як мені здається, на жаль, не дав належного історично-правничого освітлення та аналізу московсько-донських відносин під ту пору. І се тим більше шкода, що події 1612—13 рр., зокрема, близка участь Дончаків у московських справах „смутноі“ доби та в земському соборі 1612—16 рр. й т. ін. не пройшли безслідно в історії московсько-донських відносин.

V.

Як виявилось на московському земському соборі 1612—16 рр., органічне (федеративне) об'єднання Донщини з Московщиною

¹⁾ Оскільки невідповідним був ґрунт до утворення московсько-донської федерації в 1612—1613 рр., свідчать взаємне недовіре й ворожнеча між Московцями й Дончакми навіть підчас спільної боротьби тих і других проти польсько-литовсько-українських військ і загонів у 1612—1613 рр. Через взаємне недовіре й ворожнечу Дончаки ще в 1612 р., перед тим, як московсько-донська армія заняла Москву, кинули були Московців і зрobili спробу утворення донсько-астраханської держави під протекторатом перського шаха. Але в тому ж році (1612) знову сполучилися з Московцями, спільно з ними визволили Москву від Поляків та Литовців і взяли участь у московському земському соборі (совете всей земли) 1612—16 рр.

було неможливе. Але натомісьць, майже від тогож самого часу, приблизно з 1614 року, усталений був постійний зовнішній звязок Дону з Москвою — постійна зовнішня залежність Донщини від московського царя.

Залежність ся, підкреслюємо, була зовнішнього характеру; себто цар московський був у відношенні до Дончаків не монархом, не головою Донської держави, а тільки далеким зверхником.

Разом із тим, зазначаємо, що се була залежність лише від царя московського, а не від держави московської.

Таким чином, це була або васальна залежність Дону від московського царя, або протекторат московського царя над Донщиною. Ріжниця поміж сими двома формами залежності не є великою. Деякі дослідники, взагалі, навіть не бачуть ріжниць між протекторатом і сюзеренітетом. Дуже часто один і той самий звязок між якиминьбудь державами вважається одними вченими васальною залежністю, другими — протекторатом. Ся плутанина розумінь сюзеренітету й протекторату відбилася, між иншим, і при вирішенні питання про історично-правний характер українсько-московської Переяславської умови 1654 р.: до недавнього часу більшість дослідників Переяславської умови схилялася до признання українсько-московського звязку 1654 р. васальною залежністю України від московського царя; але можна думати, що деякі з тих дослідників називали україно-московський звязок 1654 р. васальною залежністю (а не протекторатом) саме через змішування сих двох розумінь; ниніж, як відомо, в українській історично-правничій науці (головним чином, завдяки дослідям Вяч. Липинського), панує погляд на українсько-московські відносини 1654 р., як на протекторат Москви над Україною.¹⁾

Головна ріжниця між протекторатом і васальністю полягає в меті звязку двох держав: метою протекторату є допомога та

¹⁾ Вяч. Липинський: Україна на переломі: 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті (1920). Проф. Р. Лащенко. Переяславська умова 1654 р. («Ювілейний Збірник в честь професора С. Дністрянського», 1923). Приблизно ті самі погляди висловлював і я декілька разів («Соединение Украины с Московским государством в 1654 г.», 1920; «Головні моменти історії української державности», 1923; «Лекції з історії суспільно-державного ладу України», вип. I, 1924). Порівн. також оголошений І. Борщаком у «Старій Україні» (1925. № 1—3) «Вивід прав України» Гетьмана Пилипа Орлика, де звязок України з Москвою по умові 1654 р. названий протекторатом.

оборона протегованої держави її протектором, при чому спілка держав при протектораті є чисто-міжнародньою, зовнішньою й торкається, головним чином, справ дипломатичних, військових і т. ин.; навпаки головний зміст васалітету полягає у виконанні васалем ріжних обов'язків (данини, військової допомоги й т. д.) супроти сюзерена; при цьому сюзерен має звичайно вплив і на деякі внутрішні справи підвладного краю; іноді цей вплив зверхника-сюзерена на внутрішнє життя залежної країни буває остільки великий, що така залежна держава має по суті менше прав і можливости порядкувати своїм життям, ніж автономна провінція.

Яка форма залежності усталена була у відношенні Дону? С. Г. Сватіков гадає, що то була типова васальна залежність. Але мені здається, що відносини Донщини до Москви в 1614—1671 рр. більше нагадують протекторат, ніж васальну залежність. І сам С. Г. Сватіков наводить чимало фактів, які potwierджують мою теорію.

Зносини Донщини з Московією, коли поминути події „смутного“ часу, аж до 1670-их рр. торкалися, головним чином, справ військових та зовнішньо-політичних, і зв'язок Донського краю з Московщиною, перш над усе був воєнно-політичним союзом. Спроби московського уряду вмішуватися у внутрішнє життя Дону зустрічали рішучий опір донського козацтва й до 1670-их рр. кінчалися майже нічим.

Обов'язки Дону супроти Москви були також мало подібні до відносин між васалем і сюзереном. Звичайно васаль платить сюзеренови данину; Дончакиж не тільки не платили цареві „данин“ і податків, а, навпаки, самі від нього одержували „жалування“. Навіть військові обов'язки Донщини супроти Москви в 1614—1670 рр. більш нагадують обов'язки рівноправного воєнного спільника, ніж країни, залежної від Москви. Це досить яскраво змальовує й п. Сватіков у своїй розвідці.

З другого боку, Донщина в 1614—1671 рр. не раз виступала як самостійний чинник у міжнародньому житті. Вона систематично підтримувала самостійно ведені зносини з Військом Запорозьким. Цілком самостійно й не раз Дончаки в 1614—1671 рр. провадили війни з іншими державами — Туреччиною, Кримом, Персією; часом це бували короткі походи, навіть просто напади; але часами це бувала й справжня та досить довга війна (нпр. з Туреччиною зза Озова — б. 1640 р.).

Через те все мені видається вірнішим розглядати зверхність

Москви над Доном у 1614—1671 рр. не як сюзеренітет, а тільки як протекторат.

У зносінах Дончаків із московським царем в сю добу часом виявлялося дуже яскраво відношенне донського козацтва до царя саме як до протектора Дону (нпр., підчас боротьби Донщини з Туреччиною зза Озова — на поч. 1640-их рр., коли Дончаків просили в царя допомоги, щоби удержати Озів, здобутий донськими козаками від Турків, і т. д.).

Нарешті, треба зазначити, що відносини Дону до Москви мали багато спільних рис з відносинами українсько-московськими. Можна думати навіть, московсько-донські відносини почасти вплинули у 1650-их рр. на формування українсько-московської спілки; а, з другого боку, Переяславська умова 1654 р. та інші факти й риси українсько-московських відносин також не лишилися без впливу на відносини Дону з Москвою. В усякому разі, подібність московсько-донського союзу до союзу українсько-московського виступає в XVII віці цілком яскраво. І мені здається цілком можливим визначити зверхність Москви над Доном у 1614—1670 рр. як протекторат — так само, як і зверхність Москви над Україною Гетьманською та Слобідською.

Звичайно, на протязі сього часу (1614—1670) відносини Дона з Москвою не лишалися незмінними. Так само, як у 2-ій пол. XVII-го віку у відношенню до протегованої тоді Москвою України царський уряд намагався поширити свою зверхність, — і у відношенню до протегованої Донщини також Москва робила спроби зміцнити свою зверхність і вплив у справах Дону. Політичні методи, яких уживала Москва в Донщині з цією метою, були подібні до тих, що вона практикувала й на Україні. Вірна завжди в своїй політиці принципиви „divide et impera“, Москва старалася посяти суспільний заколот, станову або клясову боротьбу в залежних від неї державах (а також і взагалі в тих сусідніх державах, які вона хотіла підпорядкувати). В XVII ст. в Донському краї як раз відбувалася суспільна диференціяція козацтва на старшину, рядове — реєстрове козацтво й незареєстровану голоту, яка переважно складалася з недавніх утікачів з Московщини. Московський уряд дбав за те, щоби поглибити таку диференціяцію та викликати й роздмухати боротьбу між цими суспільними групами. А, користаючись внутрішньою боротьбою, що почалася в Донщині, Москва невпинно поширювала свою владу над Донським краєм.

VI.

В кінці 1660-их рр. внутрішня боротьба в Донщині досягла особливо великих розмірів. У 1660-их рр. на Дону зібралось дуже багато втікачів з Московщини, які значно зміцнили ряди донської голоти, ворожої Москві. В 1670-ому році ся голота, на чолі зі Степаном Разіним, підняла повстання проти донської старшини і здобула в свої руки владу в Донському краї. Отаманом Донщини зробився Степан Разін. Не задовольняючись тим, донська голота рушила з Дону на Московщину — через поволзькі землі. В поволзьких землях, як відомо, є багато різних „чужородців“ — Мордвинів, Чувашів, Черемісів, Татарів та ін.; деякі з них у 1660-их рр. зберегали свій автономний устрій, інші вже були цілком поневолені Московою. В усякому разі, всі вони сильно відчували гніт Москви й при наступі донських козаків, приєднувалися до них. Та не тільки чужородці, але й широкі кола чисто-російського населення Московщини (нижчі й почасти середні верстви) симпатизували або й прилучались до козаків. У самій Московщині, так чин., почалася революція. Але, за допомогою новозаведених полків „чужеземного строя“, вивчених і узброєних на західньо-європейський лад, московський уряд у 1671 році подавив революційний рух і в самій Московщині, і в поволзьких землях, і в Донщині.

З цього часу московський уряд міцніше підпорядкував Донський край. С. Г. Сватіков гадає навіть, що в 1671 р. Донщина перетворилася з „васальної держави“ в автономний край.

Дійсно, залежність Дону від Москви зросла в 1670-их рр. у такій мірі, що досить важко усталити, чи Донщина по невдатній Разінській революції залишалася державою чи ставала тільки автономною провінцією. Але мені всеж таки здається, що Донський край утратив свою державність не в 1670-их рр., а в 1700-их. По революції 1670—1671 рр. не наступило ще безпосереднє підпорядкування Донського краю Москві. Що правда, в 1676 році, при вступі на московський престол царя Хведора, донські козаки, на домагання сього царя, мусли присягати йому на вірність; отже ніби Дончаки ставали під безпосередню владу царя, робилися його підданцями. Але, в дійсности, цей акт присяги не мав особливо великого значіння в дальших відносинах Дону з Московою. Дійсне об'єднання Донщини з Московською державою й по 1676 р. не наступило. Найбільшим дока-

зом відсутности внутрішнього (органічного) об'єднання Дону з Московщиною може бути той факт, що й по 1676 році — аж до 1707 р., Москва не наважувалася (чи не мала змоги) примусити Донщину не тільки до видачі, але навіть до неприймання втікачів з Московщини, не зважаючи на те, що втеча на Дін крепаків, „посадских людей“ (обов'язаних до податків) й „поместных дворян“ (обов'язаних до військової служби) дуже зле відбивалася й на матеріальному стані й на військовій могутності Московської держави. Всі такі втікачі з Московщини аж до 1707 року знаходили собі безпечний притулок на Дону, чого, очевидно, не могло бути, якби справді існувала з 1671-го чи з 1676-го року державна єдність Донського краю з московським.

Через те я прихожу до висновку, що в 1671—1707 рр. Донщина була не автономною провінцією Московського царства, а залежною від московського царя державою, при чому її залежність по 1671 р. була значно більшою, ніж передтим.

Військові обов'язки донського козацтва супроти Москви з 1670-их рр. підлягли радикальній зміні: від цього часу „Все великое Войско Донское“ було вже не вільним воєнним спільником Московщини, а постійно обов'язаною, підпорядкованою організацією. Разом із тим припинилися й самостійні воєнно-політичні виступи Дону, припинилися самочинні походи „Все великаго Войска Донского“ проти Турків, Персів і т. д.

Ці зміни в розмірах і характері залежності Дону від Москви, на мій погляд, перетворили в 1670-их рр. протекторат московського царя над Донщиною в сюзеренітет.

Проти означення царської зверхности над Донщиною в 1671—1707 рр. сюзеренітетом що правда промовляє факт присяги донських козаків московському цареві. Сюзеренітет, як відомо, характеризується якраз зовнішнім характером зверхности сюзерена над підвладною державою, й сюзерен звичайно не вступає в безпосередні відносини з громадянами підвладного краю, а тому вони й не приносять йому присяги.

Але численні фахівці — дослідники державного права та історії права (нпр. Коркунов, Максимейко, Сокольський, Слабченко та ін.) вважають, що, хоч звичайно присяги громадян васальної держави їй сюзеренови не буває, проте самий лише факт такої присяги ще не усталює безпосереднього зв'язку між сюзереном і громадянами залежної держави, а тому цей факт сам по собі не може розглядатися, як аргумент проти признання ва-

сальною залежності якогонебудь краю від монарха іншої країни, якому принесена була присяга.¹⁾

Маючим на увазі, що присяга донських козаків московському цареві Хведорови в 1676 р. не привела ні до інших безпосередніх зносин царя з Дончакми, ані до усталення державної єдності Донщини з Московщиною, я вважаю можливим розглядати зв'язок Дону з Москвою в 1671—1707 рр. як васальну залежність Донщини від московського царя.

VII.

Залежність Дону від Москви особливо зросла під самий кінець XVII та на поч. XVIII віку, коли Московською державою почав управляти Петро I.

Петро, взагалі, намагався міцніше зв'язати з Московською державою всі залежні від нього країни — Гетьманську Україну, Слобідсько-Українські „Полки“, „Яицкое войско“ (Уральщину), надволзькі землі та ін.; але в першу чергу централізаційні змагання Петра були направлені в бік Донщини.

Уже під час озівських походів (у самому кінці XVII віку) Петро намагався безпосередньо підпорядкувати собі Донщину й досягти державного об'єднання її з Московщиною. Але, маючи велику користь від допомоги донських козаків у боротьбі з Турками за Озова, Петро мусів рахуватися зі старими правами „Всевеликого Войска Донского“ й навіть нагороджувати донських козаків.

Та, коли почалася війна Московщини зі Швецією, відносини між Доном і Москвою зіпсувалися, а в 1707 році між ними дійшло до отвертого конфлікту. Петро вимагав від Дону, щоб Дончаки більш не приймали до себе втікачів з Московської держави й щоб видали тих, яких були прийняли раніш. Донщина рішучо відмовлялася. Тоді Петро послав загін московського війська в Донщину, щоб силоміць повернути з Дону московських збігців. Але донські козаки поребили московський загін. І слідом за тим у Донщині відбувся внутрішній переворот: владу захопила голота з Кіндратом Булавіним на чолі. Зробившись отаманом Всевеликого Війська Донського, Кіндрат Булавін слідами Разіна рушив із Дончакми на північ. На вістку про повстання проти Москви в Донщині піднялися й надволзькі „чужородці“.

¹⁾ Тогож самого погляду тримається й акад. Млх. Грушевський й (Порівн.: його кн. »Переяславська умова 1654 р.«; Київ, 1917).

Так само й серед суто-московського населення виявлялося спочуття широких мас рухови Булавіна. Коли донські козаки з'явилися в Московщині, до них почало приєднуватися, як і за часів Разіна, місцеве населення.

Але Петро зі своєю регулярною армією, за допомогою Українців, локалізував рух Булавіна, примусивши донських козаків повернутися на Дін. Разом із тим, московські агенти встигли викликати внутрішню боротьбу серед донських козаків; донська старшина повстала проти Булавіна. Цю внутрішню боротьбу в Донщині й використав Петро. В 1708 р. московські та українські війська опанували всю Донщину.¹⁾ Булавін застрілився,

¹⁾ Для нас дуже цікавим є питання про причини неприхильного й навіть ворожого становища України до булавінського руху. Гетьманщина й Слобожанщина, як відомо, брали навіть активну участь у подавлюванні булавінського повстання, — і то на передодні власного повстання України проти Москви — під той час, коли Гетьман Мазепа вже мав зносини з королем Карлом XII. І навіть Запорозьке Військо, хоч і не виступало проти Булавіна, але поставилося неприхильно до „булавінщини“ (й тільки меншість Запорозжців придучилася до Булавіна). Таке відношення Запорозжців до повстання Дончаків дуже дивне, бо раніше звичайно взаємини Запорозжців із Дончаками бували приятельські, й Запорозжці часто брали участь у ріжних справах Дону (як Дончаки — в справах запорозьких).

Найчастіш участь Гетьмана Мазепа в подавлінні булавінського руху пояснюють його дипломатичними міркуваннями. Без сумніву, ці міркування відіграли значну ролу у відношенні України до повстання на Дону в 1707—8 рр., але поруч із тим, були, як мені здається, ще деякі причини неприхильності й навіть ворожечі України до булавінського руху, а саме: 1) погіршенне відносин між Українцями (переважно Слобожанами й части Запорозжцями) та Дончаками в наслідок боротьби за українсько-донське пограниччє (яка почалася була на початку XVIII ст.) й 2) суспільний — анти-старшинський (а не тільки анти-московський) характер булавінського повстання.

Уже в останній чверті XVII в., а ще більш на поч. XVIII ст., через постійний рух втікачів з Московщини на Дін, населення Донського краю значно збільшилося. При тих первісних формах господарства, які існували тоді в Донщині (де не займалися навіть хліборобством, а включно мисливством, скотарством, рибальством то що) площа Донського краю була за тісна, й Дончаки почали поширювати своє господарство на захід і на північний захід, де зустрілися з Українцями й де між Дончаками та Українцями почалися конфлікти зза користування пасовиськами, річками тощо. Як раз б. 1707 р. між Слобожанами (Ізюмщини) та Дончаками дійшло до справжньої воєнної боротьби зза користування слобідсько-донським пограниччєм. Те саме, хоч і в менших розмірах було й на запорозько донському пограниччі. Посередньою це відбувалося й на

а його найблизчі прихильники втікли на Кубанщину, під захист турецького султана. Петро вчинив жорстоку „расправу“ з донськими козаками, караючи винних і невинних у великій кількості, з тією лютою жорстокістю, до якої здатний був, здається, тільки він сам.¹⁾ Донщина була майже цілком підпорядкована Петром Москві. Замість виборного військового отамана Всевеликого Війська Донського, Петром призначений був „наказіой атаман“ і т. д. Словом, державність Донського краю була знищена; залишалася тільки автономія, та й то дуже обмежена.

Але при наступниках Петра I, особливо при Петрі II (1727—1730), гніт російського уряду над залежними від нього та підвладними йому країнами зменшився, й завдяки сьому автономія Дону поширилася.

Пізніше, за часів царювання Анни Іванівни (1730—1740), коли на чолі Росії став Бірон, російський уряд повернувся до централістичної політики у відношенні до всіх поневолених Росією країв, у тому числі й у відношенні до Донського краю.

За цариці Єлисавети (1741—1761) централізаційний імпет Росіян знову став слабшим, що відбивалося корисно й на становищі Всевеликого Війська Донського.

VIII.

Зі вступом на російський престол Катерини II (1762), російський уряд, користаючись зі щасливих для Росії зовнішньо-політичних обставин, і не зважаючи на ніякі права, трактати, грамоти, врочисті обіцянки й зобов'язання, почав нищити держав-

відносинах до Війська Донського Гетьмана Мазепи, який мав на меті об'єднання всіх українських земель. У всякому разі, давні дружні відносини Дончаків із Українцями були на поч. XVIII в. зіпсовані, й Українці не спішилися з допомогою Дончакам. Але цього замало. Рух Булавіна був направлений не тільки проти Москви, але й проти Донської старшини. Це був, передусім, рух козацької голоти. Успіхи цього руху могли легко викликати як відгук на сусідній з Доном Україні, також повстання козацької голоти проти старшини — і в Гетьманщині, і Слобожанщині. А тому в інтересах української старшини була не підтримка, а ліквідація „булавінщини“, в якій і взяли участь Гетьманщина та Слобожанщина.

¹⁾ Яскравий малюнок нелюдсько-жорстокого подавлювання повстань Петром I — див., нпр., в кн. видатного сучасного російського історика С. Мельгунова — «Общественныя и религиозныя движенія в Россіи в XVII—XVIII вв.» (1922).

ність, автономію й навіть самопорядкування всіх протегованих, залежних і підвладних російському престолови держав і країв. Така доля спіткала Гетьманську Україну, Слобідсько-Українські Полки, Військо Запорозьке, Донщину („Всевеликое Войско Донское“), Уральщину („Войско Яицкое“), надволзькі й заволзькі краї, Крим, Польщу, Естляндію, Ліфляндію й т. д.

Се нищенне державности та автономії ріжних країв російським урядом лише в небагатьох із цих країв зустріло активний збройний опір. Найсильніший опір російській централізаційній політиці виявила Уральщина та надволзькі краї в так званому „бунті“ Пугачова. В більшості ж із підвладних Росії країв з централізмом Катерини краєві уряди намагалися боротися легальним, правним та дипломатичним шляхом, посиляючись на давні права сих країв, затвержені російським урядом, на трактати, грамоти, обіцянки, зобов'язання російського уряду й т. ін., або доводячи політичну користь заховання автономії то що. Сим легальним шляхом обороняв і донський уряд, на чолі з отаманом Єфремовим, автономію „Всевеликого Войска Донского“. Його політика, таким чином, нагадувала політику останнього запорозького кошового Калнишевського, який теж мріяв дипломатичним шляхом та переконуванням російського уряду зберегти Військо Запорозьке. Але Московці, підступом, без усякої вини з боку отамана Єфремова, захопили його й засадили до в'язниці. Викликане сією подією хвилювання на Донщині Московці своєчасно припинили й „заспокоїли“. І після того вже робили з Донщиною все, що їм подобалося.

Проте російський уряд не зруйнував цілком Війська Донського, як це він зробив із Військом Запорозьким. Землі Війська Донського не були в такій мірі принадними для російського уряду як степ запорозький; а, найголовніше, Військо Донське не уявляло з себе такої небезпеки для Росії, як Військо Запорозьке. Поки існувало б Військо Запорозьке, до того часу Росія не могла б бути спокійна за володіння й бувшою Гетьманщиною та Слободжанщиною; крім того, Військо Донське було віддалене від Західної Європи, а Військо Запорозьке знаходилося в безпосередній близькості до Заходу; Військо Донське не мало й таких великих і славних історичних традицій, як Військо Запорозьке, й т. д.; нарешті, донське козацтво, хоч і мало в своєму побуті, звичаях, господарстві, суспільнім устрої й т. д. значні одміни в порівнянні з Росією, всеж таки Дончаків об'єднувала з Росіянами спільна мова (хоч донське наріччє має деякі специфічні риси й

досить значний словарний матеріал, одмінний від російського, всеж таки воно, звичайно, не самостійною мовою, а одним із діалектів південно-російської мови).

Через те все російський уряд Катерини II не знищив Донського Війська, а постарався зробити його своїм слухняним знаряддєм. І в значній мірі се вдалося зробити вже урядови Катерини II, а ще більше російському урядови XIX в.

З часів Катерини II, на мій погляд, Військо Донське втратило свою автономію, й з того часу в нього лишалося тільки самопорядкування. Але С. Г. Сватіков гадає інакше: на його думку, Катерина II тільки обмежила до мінімуму донську автономію; остаточнеж скасування, по його думці, наступило лише в 1835 р. Та тільки досить трудно називати автономією ті уривки її, які залишалися в Донщині до 1835 р. (нпр. право виборів нижчої старшини).

В усякому разі, в 1835 р. й ці рештки колишньої донської автономії й державности були знищені. Натоміць, російський уряд обдаровував Дончаків матеріяльними привілеями, військовими нагородами й т. ин., а zarazом із тим перетворював донських козаків зі свобідного й свободолюбного демократично-республіканського народу в жандармерію російського абсолютного монарха. Але не можна сказати, щоб у Донщині цілком згасли старі ідеї Донського Війська та стремління до найширшої автономії й навіть державности. Це стремління виявили донські депутати в 1906—1907 рр. у 1-ій і 2-ій російських державних думах, а ще яскравіше воно висловилося в 1917—1920 у збудуванні Дончаками своєї держави.

IX.

Таким чином, в історії російсько-донських відносин С. Г. Сватіков розрізняє такі моменти: 1) час незалежного існування Донського Війська, від 1549 р. до 1614 р.; 2) час перебування Донського Війська у васальній залежності від московського царя, від 1614 до 1671 р. (до ліквідації повстання Разіна), 3) час автономного існування Війська, від 1671 р. до 1835 р. і 4) час повного підпорядкування Донщини російським урядом — 1835—1917 рр.

Така схема, як ми бачили, має деякі історично-правні підстави; але мені здається, що ця схема, особливо в деталях, є не зовсім точна й вірна з погляду науки державного права.

В цій статті я подав критичні уваги з приводу схеми запропонованої С. Г. Сватіковим. А разом із тим, не претендуючи, звичайно, на остаточне вирішення питання про правний характер московсько-донських відносин у різні періоди, я зробив спробу змалювати іншу схему розвитку цих відносин. У загальних рисах ця схема має такий вигляд:

- 1) В середині XVI в. Донщина була незалежною від Москви.
- 2) В 2-ій пол. XVI в. та на поч. XVII в. в деякі моменти Донщина визнає зверхність московського царя (протекторат), в інші моменти цього періоду Донщина виступає, як цілком незалежна держава.
- 3) В 1612—13 рр. Донщина увіходить у федеративну (чи конфедеративну) спілку з Московщиною; але ця спілка не втримується.
- 4) Натомість, по закінченні „смутої“ доби в Московському царстві (б. 1614 р.), усталюється протекторат московського царя над Донщиною. Цей зв'язок залишається до 1670 року, до повстання Разіна.
- 5) По невдатному повстанні Разіна в 1670-их рр., залежність Дону від Москви збільшується, наближаючись до типу васальної залежності. Наприкінці XVII й на поч. XVIII в. ця залежність стає ще більшою.
- 6) По невдатному повстанні Булавіна, державність Донщини руйнується Петром I. Залишається тільки автономія Дону, яка потім, при наступниках Петра I, то поширюється (за Петра II й Єлисавети), то звужується (за часів Бірона).
- 7) За часів Катерини II (1762—1796) автономія Дону остаточно знищується; деякі риси окремішності й рештки самоврядування залишаються ще до 1835 р., але їх уже не можна вважати за автономію. Ця доба тягнеться до 1917 р.
- 8) В 1917 р. починається відродження донської державности, але в 1920 р. воно припиняється зовнішньою силою російської червоної армії.

Вячеслав Зайкин.

Бібліографія.

Нові праці з історії Гетьманщини XVII—XVIII в.

(Публікації 1924—1926 р.)

Не ведено дотепер систематичної бібліографії української історії і також до історії Гетьманщини не знаходимо багато помічних матеріалів, що облекшилиб загальний огляд. Іван Калінович. Українська історична бібліографія за 1914—1923 рр. (Записки НТШевч. т. 134—135, с. 185—240 = Матеріали до укр. бібліографії т. V, с. 1—59) дає спис праць в українській мові з воєнного десятиліття, — також до історії козащини і Гетьманщини; огляд ще не докінчений, не увійшли у нього праці про суспільні відносини, культуру і ин. В »Записках« Історично-філософічного Відділу Укр. Академії Наук т. V і VII—VIII є бібліографія друкованих праць співробітників Відділу за 1919—1926 р. У київській »Україні« є відділ некрологів українських дослідників, що померли в 1918—1925 р., з бібліографією їх праць (1924 III, 1925 VI). В сихже »Записках«, в »Україні« та в »Записках« Соціально-економічного Відділу Академії ведеться постійний рецензійний відділ.

Із спеціальних бібліографічних оглядів зазначимо Венямина Кордта Чужоземні подорожі по східній Європі по 1700 рік (Київ 1926, 207 ст.). Його ж Бібліографія подорожей по східній Європі до 1520 р. (Записки Іст.-ф. Відд. VII—VIII, 1926 р., с. 429—444) — частина попередньої праці; І. Крип'якевича, Мемуари Українців XVI—XVIII ст. (Ст. Україна 1924, с. 126—132); Акад. Павла Тутковського, Матеріали для бібліографії малознавства України ч. I (Київ 1924, 63 с.).

Загальні відомости про українські архіви знаходимо у виданнях: Акад. Оникій Малиновський, Огляд архівних матеріалів з історії західньо-руського та українського права, що переходять у Дрєвлєхранилищі Московського Центрального Архіву (Праці Комісії зах.-русь. і укр. права, вип. II, с. 1—49) — обговорює такі матеріали до історії Гетьманщини: 1) московських центральних установ, що завідували Україною або стояли з нею у звязку, 2) Малоросійського приказу, 3) Київського стола, 4) Малоросійської Експедиції і Колегії Закордонних Справ, 5) »Малоросійські діла« з Архіву Мін. Закорд. Спр., 6) Справи Держ. Архіву, 7) Переписні укр. книги, 8) Справи українських установ: а) матеріали у справі наказного гетьмана Павла Полуботка, б) книги канцелярії Міністерського Правління, в) книги Малоросійської Колегії, г) справи дореформних укр. установ. — Микола Ткаченко, Наукове розроблення Румянцевської ревізії (Укра-

іна 1924, III, с. 39—52) — реєстр праць, що торкаються відомої описи 1765—1769 р.; систематичну працю над ревізією веде тепер Історична секція при Укр. Академії Наук. — Загальні замітки про архіви знаходимо в «Україні»: Київський Центральний Архів давніх актів; Історично-архівний гурток при Чернігівським Губерніяльнім Архіві; М. Ткаченко, Архів Капністів (1925 VI); Архівна справа на Чернігівщині (1926 IV); М. Семенчик, Роменський Окр. Музей (1926 V). — До західних архівів: Звідомлення Ілька Борщака з дослідів в архівах Західної Європи (Записки НТШ т. 134—135, с. 241—248).

Жерелознавство козацької доби збагатилося також новими студіями про літописи. Загальні інформації маємо у статті акад. Д. Багалія, Нарис української історіографії. Джерелознавство, вип. 2 (Київ 1925, 108 с.): маємо тут огляд літописів Самовидця, Грабянки, Величка та менших літописів, діяріїв, хронік, хронографів і синодиків XVII—XVIII в. — Зовсім нові і несподівані висліди приносять дві праці молодших учених Віктора Романовського, Хто був «Самовидець»? (Україна 1925, V с. 60—73) і Миколи Петровського, До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Записки Ніжинського Інституту народньої освіти кн. VI, 1926, с. 1—80). Оба автори доходять до висновку, що автором літопису був Роман Ракушка-Романовський, генеральний підскарбій за гетьманства Брюховецького. в останні роки життя священик у Стародубі. Прямих доказів авторства Ракушки дотепер не віднайдено, але цілий життєпис Ракушки так докладно сходиться з різними подробицями оповідання Самовидця, так переконуючо поясняє погляди і симпатії літописця (нпр. його ненависть до Многогрішного), що видається безсумнівним, що наука врешті розкрила таємничого аноніма. М. Петровський дає також аналізу вісток Самовидця до часів Хмельниччини і виказує різні похибки літопису, що ослаблюють його значіння для сього періоду. До тих самих вислідів про авторство літопису доходить також Олександр Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця (Записки Іст.-філ. Відділу VII—VIII, 1926, с. 181—196).

Появився перший том нового видання Літопису Самійла Величка, Сказаніє о войнѣ козацкой з Поляками (Памятники українського письменства, вид. Археографічна Комісія Укр. Академії Наук т. I, Київ 1925, ст. XVI+269) — у вступній замітці опис рукопису, що вважається автографом Величка, в тексті 9 факсиміле зразків тексту і портретів.

З інших причинків до старої історіографії замітимо ще: Миколи Горбаня, «Записки о Малой Россіи» О. Шафонського (Наук. Збірн. за 1926 р. = Записки Укр. Наук. Тов. т. XXI, с. 132—145) — се опис збірника Шафонського з 1804 р., що переходується в бібліотеці харківського університету; в додатку надрукована неопублікована дотепер «Краткая история Малой Россіи». Проф. Василя Біднова, «Устное повѣствованіє Запорожца Н. Л. Коржа» та його походження і значіння (Праці Укр. Історично-філологічного Товариства в Празі, т. I, 1926, с. 38—63).

Праць про початки козащини появилоса небогато. Економічне життє Придніпрянщини XVI в. і початків XVII в. досліджує головню проф. Олександр Грушевський у працях: Господарство кийв-

ської мітрополії та монастирів в XVI в. (Україна 1924, III с. 14—22); З промислового життя XVI—XVII вв. Ватаги Дніпрових уходів і старостинська адміністрація (Наук. Збірник за р. 1924 = Записки Укр. Наук. Тов. т. XIX, 1925, с. 70—78); З міського господарства XVI в., Топниця, воскобійня і воскові комори (Записки Іст.-філ. Відділу VI, 1925, с. 1—9). До сеїж теми: Тетяна Фаранюк, Ратушні землі в В. К. Литовським в XVI—XVII вв. (Записки Іст.-ф. Відд. VII—VIII, 1926, с. 197—208). — Пограничною кольтонізацією займаються: Ол. Баранович, З історії заселення південної Волини (Записки Іст.-філ. Відд. VI, 1925, с. 10—20) — про кольтонізацію і господарство волинського пограниччя та Старий Константинів до пол. XVII в. З. Стронський, Swawola ukrainna u schyłku XVI w. (Kwartalnik historyczny, 1924, с. 311—330). Л. Бялковський, Na rubieży podolsko-ukrainnej w. XV—XVII (Kwartalnik historyczny, 1925, с. 587—615). — Загальний огляд відносин Турків до України до пол. XVI віку дає акад. А. Кримський в Історії Туреччини (перша частина, Київ, 1924, 226 с.) — замітні сторінки про торг українськими невільниками, Роксолян, жінку Сулеймана Пишного, туркофільство в Європі XVI в. Його ж, Європейські джерела XVI в. для історії Туреччини (Записки Іст.-ф. Відд. VII—VIII, 1926, с. 476—488) і Вступ до історії Туреччини (Збірн. Іст.-ф. Відд. ч. 10, с. 81—115). Александер Чоловський, Polska a Tatarszczyzna — stan badań i dezzyderaty (Pamiętnik IV zjazdu historyków polskich, Львів 1925, 7 ст.).

До самої історії козаччини в перших десятиліттях XVII в.: Мих. Антонів, Два przyczynki do działalności Piotra Konaszewicza Sahajdacznego (Kwart. hist., 1926, с. 196—199): Опубліковані тут два листи (заховані в копіях бібліотеки Оссолінських у Львові), — перший Луки Сапіги до Льва Сапіги з 1615 р. про се, що підчас набігу Татар в околиці Трилісів полковник Сагайдачний не хотів підпомагати кватртяних рот, хоч мав біля трьох тисяч козаків, і через те Поляків розбито; другий лист самого Сагайдачного, що підписується гетьманом, зі Стеблева, 2 січня 1620 р. до богуславського підстарости, з жаданнем вівса і сіна для козаків. Ал. Чоловський, Kudak, przyczynki do założenia i upadku twierdzy (Kwartalnik historyczny, 1926, с. 161—184): Автор подає докази, що кодацьку твердиню ставив не Боплян, як се було дотепер прийнято, а 1635 р. Іван Маріян, і 1639 р. інженер Німець Фридрих Геткант; долучений сучасний плян Кодаку; до історії здобуття Кодаку козаками 1648 р. опублікована реляція двох офіцерів залогі.

Зазначимо ще: Б. Барвінського Україна Бопляна (Ст. Україна, 1924, с. 14) — про невідомий примірник книжки; Миколи Левченка, Звістки про східню Европу 1-шої пол. XVI в. у Француза Гільйома Постеля (Записки Іст.-ф. Відд. VII—VIII, 1926, с. 429—444).

До політичної історії Гетьманщини останні роки принесли небагато матеріалів і статей. Синтетичний характер має популярна праця Омеляна Терлецького Історія Української Держави т. II, Козацька доба (Львів 1924, 304 ст. і карта). Дуже мало є до політичних подій Хмельниччини та гетьманства Виговського: Домет Оляничин, Два листи гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до курфюрста бранденбурського Фридриха Вільгельма (Хліборобська Україна V,

1925, с. 377—384); Ів. Крипякевич, Могила Івана Виговського (Ст. Україна, 1924, с. 84—86).

Так само небогато до часів Мазепи: Дмитро Кравцов, Гетьман Мазепа у українській історіографії XIX в. (Збірн. Іст.-ф. В., VI, 1925, с. 234—246) — реферує погляди Історії Русів, Бантиша-Каменського, Маркевича, Костомарова, Лазаревського, Уманця, Мих. Грушевського. Софія Щеглова, Вірші про Мазепу складені після його «зради» (Наук. Збірник 1926 р. = Записки Укр. Наук. Тов. т. XXI, с. 82—111) — розслід 12 творів різних авторів, що осуджують гетьмана. Про герб Мазепи див. нижче в огляді геральдики.

Діяльності гетьмана Пилипа Орлика і Мазепинців на еміграції присвячує ряд статей Ілько Борщак: Гетьман Пилип Орлик і Франція (Записки НТШ т. 134—135, с. 79—136), Арешт Войнаровського (тутже т. 138—140, с. 131—157), Пилип Орлик — Головні дати життя, акції і бібліографії (Стара Україна 1924, с. 108—109); Діярій Пилипа Орлика (тутже с. 134—136); Orlikiana — Нові документи про життя й акцію П. Орлика (тутже с. 185—186); Могила Орлика (тутже с. 87—88); Орлики і Герцики (Ст. Україна 1925, с. 200—201); Що читав молодий Григор Орлик (тутже с. 202); Могила Гр. Орлика (с. 111). Зокрема звертає увагу стаття І. Борщака, Вивід прав України (Ст. Україна 1925, с. 1—10 і відбитка 14 с.) — меморіал Орлика з 1712—13 р., в якому вказано зміст договору Мазепи з Карлом XII. Невеликий причинок до діяльності гетьмана дає також В. Кордт, Лист П. Орлика до англійського короля з 20. XII. 1720 р. (Ст. Україна 1925, с. 201).

Замітні є праці до історії подій на Україні XVIII в. Акад. Микола Василенко, Павло Полуботок (Україна 1925, VI, с. 80—108): Студія написана з приводу роковин смерті Полуботка. Автор дає наперед огляд історіографії, що торкалася особи Полуботка, зазначаючи два напрямки: один, що виставляв Полуботка борцем за волю («Історія Русовь», Бантиш-Каменський, Маркевич, Костомарів) і другий, що зображував його як своєкорисну одиницю (Соловйов, Лазаревський, Шульгин, Модзалевський). Акад. Василенко зображує тло, на якому виступив Полуботок: се була боротьба між централізмом Петра Великого і автономізмом козацької старшини. Старшина боронила не тільки своїх класових інтересів, але й автономного устрою України, і тут її змагання стрічалися з інтересами всього громадянства, на якому важко лягла російська влада. «Полуботок боровся між иншим і за те, щоби не допустити цього панування, і не треба всю вину за ті часи валити на Полуботка. Він був син свого часу і безперечно син видатний.» — Володимир Щербина, Україна й російський уряд у середині XVIII в. (Записки Іст.-філ. Відд. VI, 1925, с. 34—90) обговорює загально період по полтавській катастрофі і ближче займається відношенням цариці Єлисавети до України; долучений до статті новознайдений «журнал» подорожі цариці до Києва 1744 р. — Микола Ткаченко, Утворення Нової Сербії на запорізьких землях 1752 р. (Україна 1926 р., кн. 2—3, с. 146—159): Новою Сербією назвав російський уряд північну частину козацької паланки, на якій осаджено військових кольоністів Сербів 1751—1752 р.; ся чужостороння кольонія мала творити клин між Запорожжем та Гетьманщиною, в місці, де розвивалася жива торгівля через перевіз у Кре-

менчuzі. Автор подає характеристику господарських відносин на межі степу, описує подрібно утворення Нової Сербії; особливо інтересні дані про акцію гетьмана Розумовського спільно з Запорозжцями проти сеї чужої кольтонізації.

З історії Запорозжжа і Січи появилися такі розвідки: Акад. Костянтина Харламповича. Листування запорозьких козаків із султаном (Записки Іст.-філол. Відділу Всеукр. Акад. Наук, кн. IV, 1924, с. 200—212) — студія про відому гумористичного характеру кореспонденцію Запорозжців з султаном; автор порівнює її з іншими літературно подробленими листами султана до римського цисаря, польського короля і ин. Додучено нові копії листів. Василь Віднов, »Атакування« Запорозької Січи 1775 року (Літ.-Наук. Вістник 1925, с. 51—70) — основний розгляд на основі критично провірених матеріалів.

З польських праць, що торкаються також України XVII—XVIII в. зазначимо: Вл. Конопчинський, *Polska a Szwecja od pokoju oliwskiego do upadku Rzeczypospolitej* (Варшава 1924, 390 ст.); Йосиф Фелдман, *Polska w dobre wielkiej wojny północnej* (Краків 1925 р. с. 318); йогож *Polska a sprawa wschodnia* (*Rozprawy wydz. hisf.-fil. ser. II, t. XL, Краків 1926, 163 с.*).

Оскільки занедбана політична історія України XVII—XVIII в., то знов дуже розвинулися досліди над **устроєм Гетьманщини**. До першого періоду козацької держави відносяться Івана Крип'якевича Студії над державою Богдана Хмельницького. I. Рада, II. Генеральна старшина (Записки НТШ т. 138—139, с. 67—81). Широко поставлена праця Льва Окіншевича, Генеральна Старшина на Лівобережній Україні XVII—XVIII вв. (Праці Комісії для вичування історії зах.-русь. і укр. права, вип. II, 1926, с. 84—175): Автор розглядає наперед компетенції Генеральної Старшини як колегії, що була дорадним тілом при гетьмані, наводить приклади її участі у законодавстві, дипломатії, військових справах, суді, фінансах, — також у генеральній раді і в часі, коли уряд гетьмана не був обсаджений. Генеральних Старшин обирала Генеральна Рада або зїзд Генеральної Старшини, або призначав гетьман, пізнійше також цар. Ген. Старшини діставали на утримання військові маєтности, деколи також плату грішми. Дальше автор переходить компетенції поодиноких генеральних урядів: обозного, суддів, писаря, підскарбія, осавулів, хоружого, бунчучного, — притягаючи широкий жерельний матеріал і порівнюючи українські уряди з аналогічними урядами інших країн. На кінці автор говорить про значіння Генеральної Старшини як представництва козацько-старшинської кляси. В додатку надруковано інструкцію гетьмана Кирила Розумовського Генеральній Старшині з 5. грудня 1763 р. До тойж теми належить друга стаття Льва Окіншевича, Рада старшинська на Гетьманщині (Україна 1924, IV, с. 12—26): Старшинською радою називає автор збори генеральної старшини і полковників, деколи також делегатів сотників, що відбували наради при боці гетьмана. Зїзди старшини відбувалися найчастійше на свята Різдва, Великодня, Спаса, Нового Року і ин., але сталих термінів зїзду не було. Компетенції старшинської ради не були точно означені; вона радила у справах адміністрації, охорони держави, зносин з іншими державами, підготовляла таємні рішення, нпр. повстання, мала суд у важних справах, деколи пе-

реводила вибір гетьмана. Впливи старшинської ради зростають від 1670-тих років коптом генеральної ради.

Про старі архіви Гетьманщини є статті Івана Крип'якевича, До історії українського Державного Архіву в XVII в. (Записки НТШ т. 134—135, с. 67—78) і Віктора Романовського, До історії архіва „Малоросійської Колегії« (Україна 1926, кн. 5, с. 3—6) — рапорт глухівського команданта про пожежу архіва 1782 р.

Нові жерела до історії права Гетьманщини публікує акад. Микола Василенко, Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII—XVIII вв. (Укр. Археографічний Збірник т. I, 1926, с. 50—164) дає до часів Гетьманщини: чотири документи про індукту та евекту, а саме універсал Б. Хмельницького з 28. квітня 1654 р. (з нової копії) і вивази оплат з 1722—1727 р.; копторис роблення поташу, смальцуги і селітри з 1720—30 рр. з діяря Якова Марковича; прохання полкових сторожів ніжинського полку 1728 р.; рахунки гетьманського двору у Переволочній 1722; документи цехів у Мглині і Кобеляці; запис полтавського священника церкви Стрітення; акти до виборів полкової і сотенної старшини; указ сенату про творення нових сотень 1742 р.; універсал Многогрішного любецької шляхті 1670 р.; акти гетьманства Розумовського (м. ин. про генеральну старшину, ген. канцелярію і суд, та кодифікацію права); записка про судівництво по 1764 р.; три записки історично-правного змісту мабуть Григорія Полетики. — Дуже цінні студії акад. М. Василенка, Памятник української правничої літератури XVIII століття (Записки НТШ т. 138—140, с. 105—130) — про Федора Чуйкевича »Судь і розправа в правах малоросійських« 1750 р. — та Як скасовано Литовського Статута (Записки соціально-економічного відділу УАН т. II—III, 1926, с. 233—315) — торкається практик статута на Україні і подрібно розглядає знесення його 1840—1843 р.

Інші праці до історії українського права: Сергій Іваницький-Василенко, Закони про опіку над недолітками в джерелах магдебурського права Західної Русі й Гетьманщини (Праці комісії для вичування історії зах.-руського та вкраїнського права вип. I, 1925, с. 59—81); Олександр Добров, Право необхідного спадкування за Литовським Статутом (тамже с. 82—89); Іринарх Черкаський, Поволання над трупом забитого (тамже с. 90—107); він же, Сліди домініяльного (панського) суду на Лівобережній Україні наприкінці XVII й початку XVIII в. (тамже вип. II, 1926, с. 176—197).

Велася оживлена дискусія про існування окремої монети на Гетьманщині. Розпочав її проф. М. Слабченко в праці »Организація хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны« т. II (Одесса 1923 р.), де зібрав звістки про те, що гетьмани Богдан Хмельницький, Дорошенко і Самійлович били окрему українську монету. Те саме питання підніс Іван Крип'якевич, Монети Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка (Стара Україна 1924, с. 11) і до сьогож дав замітку Ілько Боршак, Franco-ucrainica XVII—XIX в. (тутже с. 114) — звістка Gazette de France з 21. грудня 1652 р.; »Козацький Гетьман почав бити на Україні окрему монету на свій манер, чим викликав протест польського короля«. Валентин Шугаєвський, До питання про гро-

шовий обіг на Україні в XVII в. (Наук. Збірник за р. 1924 = Записки Укр. Наук. Тов. т. XIX, 1925, с. 55—61) уважає неймовірним, щоби Б. Хмельницький 1649 р. бив свою монету, бо гетьман не мав тоді ще широких державних замислів; що до Дорошенка допускає, що він підробляв монету польську і турецьку; за Самійловича був тільки проект вибивання т. зв. чехів в Путивлі, не здійснений. — Проф. М. Слабченко, Чи була в Гетьманщині своя монета (Наук. Збірник за р. 1925 = Записки Укр. Наук. Тов. в Києві т. XX, 1926, с. 64—66) виступає проти тверджень В. Шугаєвського, обстоюючи тезу, що були українські гроші за Б. Хмельницького, Дорошенка і Самійловича — але ніяких нових аргументів не подає. — Відповідь проф. Слабченкови дають ще раз В. Шугаєвський, Чи була на Україні в XVII ст. власна монета (Збірник за 1926 р. = Записки Укр. Н. Т. т. XXI, с. 112—119) і Микола Петровський, Чи існувала на Україні власна монета за часів Богдана Хмельницького (тутже с. 120—123). — Інші праці про монету на Україні: Анатолій Ершов, До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII в. (Наук. Збірн. за р. 1924, с. 62—65) — обговорює »осьмаки« і »лядські«. Панас Неселовський, Так звана брацлавська монета (тутже с. 66—69) — пояснює відомі на Поділлі 1760 рр. »браславці« або »браславські тинфи«, — се були в дійсності вроцлавські тинфи, підроблювані Фридрихом II пруським.

Про малооброблені фінанси України інтересну студію дає Б. Руднів, Фінансовий стан Гетьманщини за Петра I. (Наук. Збірник за р. 1925 = Записки Укр. Наук. Тов. т. XX, 1926, с. 137—166): Автор дає наперед загальну характеристику фінансів Гетьманщини від Б. Хмельницького по 1722 рік і констатує низьку стадію розвитку фінансового господарства за перших 70 літ гетьманської управи. Основні зміни принесла шойно Малоросійська Колегія під впливом реформ Петра В., а саме: уведено деякий порядок на місце дотеперішнього хаосу, так що вперше можна було описати фінансовий стан Гетьманщини; притягнуто до податків також козацьку старшину, що дотепер користувалася привілеями нічого не платити; замінено натуральні данини на грошеві. На основі скарбових актів автор описує тодішні податки і подає бюджет України за 1723—1724 р. Податки грішми принесли 45.527, 85.854 і 141.342 карбованців і збіжжем 16.785, 27.524 і 40.693 четвертей. В ті самі роки витрати М. Колегії були грішми 8.054, 6.420 і 9.855 карб. і збіжжем 2.976, 12.716 і 4.504 четв. — решту пересилано до царського скарбу.

Про московські установи, з якими Україна стояла у зв'язках, маємо праці Льва Окіншевича, Приказ »Малые Росіи« московської держави (Праці Комісії зах.-русь. і укр. права, вип. I, 1925, с. 108—121): Управу московської держави в XVII в. вів цілий ряд »приказів«, центральних установ, що кермували окремими галузями державного життя. Запорозьке Військо від часу об'єднання 1654 р. зносилося з Московщиною через Посольський Приказ, аж 1663 р. засновано окремий »Приказъ Малые Росіи«. До компетенції сього приказу належали в першу чергу переговори з українськими послами в Москві, урядові посольства на Україну і »отписки« воевод. Автор розглядає подрібно різні сторони діяльності Приказу, подає виказ його начальників і склад канцелярії. Приказ М. Росії існував приблизно до 1720 р., — тоді мабуть частину

Його справ перенесено до »Малоросійської Канцелярії« в Петербурзі, а частина в ліквідації залишилася в Архіві Колегії Закордонних Справ. О. Серафима Пятницька, »Приказ Великия России« (Праці, вип. II, 1626, с. 229—251): сей приказ був заснований біля 1682 р. і до його компетенції належали справи слобідських полків; він перетривав до 1700 р.

Дуже збагатилася література про **соціальні відносини Гетьманщини**. Найбільш замітна праця В. Мякотина, Очерки соціальної історії України вь XVII—XVIII вв. (Прага 1924—6, т. I—III, 285 + 263 + 217 ст.) — се збірка статей автора друкваних у Руськім Богатстві 1893—1916. Друга загальна праця проф. М. Слабченка, Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны (т. I—IV, Одеса 1921—1924) дотепер — не вважаючи на всі заходи — у Львові недоступна. — З загальніших тем згадаємо ще проф. Ростислава Лащенка, Идея права власности на землю на Україні (Науковий Збірник Укр. Університету в Празі, т. I, 1925, с. 374—405); ширша рецензія Ол. Добрава, До питання про право власности на землю в історії України (Праці Комісії зах.-русь. і укр. права, вип. II, 1926, с. 298—303).

Праці про землеволодіння часів Гетьманщини дає проф. Олександр Грушевський, Універсали та грамоти в земельних справах з 1650—1660 років (Наук. Збірник за р. 1925 = Записки Укр. Наук. Тов. т. XX, 1926, с. 110—136) — розглядає надання і потвердження маєтностей для шляхти, козацької старшини, міщан і духовенства на основі гетьманських універсалів Богдана Хмельницького, Виговського і Юрія Хмельницького та царських грамот сього часу. Той самої теми торкається друга розвідка Ол. Грушевського, Перші гетьманські земельні універсали (Записки Іст.-ф. В., VII—VIII, 1926, с. 209—224). У третій статті, З побуту старшини XVIII в. (Наук. Збірн. 1926 р. = Записки Укр. Н. Тов. т. XXI, с. 124—131) автор розглядає форми, якими у гетьманських універсалах характеризувано заслуги осіб, що дістають гетьманські надання. Сергій Іваницький-Василенко, Державське землеволодіння польської шляхти в Гетьманщині (Праці Комісії іст. зах.-русь. і укр. права вип. I, 1925, с. 122—180). Автор ставить собі завдання перевірити, як чисельна була шляхта на Гетьманщині по 1654 р. і який правний характер мало її землеволодінне. По детальнім розгляді він стверджує, що шляхти-дідичів було значно менше, як це виказували давніші дослідники (Карпов, Лазаревський, Мякотин) та що тільки у виїмкових випадках вона володіла своїми давніми родовими маєтностями; не можна ніяк говорити про окремії шляхетський стан в Гетьманщині. Шляхта затримувала свої маєтності тільки тоді, як переходила до Запорозького Війська і діставала уряди; але се було вже тільки умовне і дочасне користування маєтностями за військові заслуги — характер дідичности затрачувався.

Ряд розвідок обговорює соціальні відносини **козаків XVIII в.**: Сергій Шамрай, Економічний стан козаків полтавського полку в 1767 р. по Румянцевському опису (Наук. Збірник за 1924 р. = Записки Укр. Наук. Тов. т. XIX, 1925, с. 88—160) — всесторонній дослід, багато статистичних таблиць; його ж Козаки міста Полтави в 1767 р. за Румянцівським описом (Записки Іст.-філ. Відд. кн. VI, 1925, с. 91—

112); Микола Ткаченко, Канівська сотня переяславського полку за Румянцівською ревізією (Збірн. Іст.-філ. Відд., VII—VIII, 1926, с. 242—308 — з картою); Осип Гермайзе, З історії сільського господарства в Лівобережній Україні XVIII ст. (Збірник Іст.-ф. Відд., VI, 1925, с. 208—233) — про красноколядинську і монастирищенську сотню прилудського полку; Микола Тищенко, Боротьба київських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою (Праці Комісії зах.-русь. і укр. права, вип. II, 1926, с. 198—217); Микола Горбань, Невідома записка початку XIX віку »Об ищущих козачества« (Наук. Збірн. харк. кат. іст. Укр. I, 1924, с. 27—32): се меморіал з кругів українського панства, в якому зібрано коротку історію козаччини і розглянено закони, що відносилися до поспільства, що добивалося козацьких прав; записка інтегресна в зіставленню з подібного змісту працями В. Полетки, А. Чепи і ин.

До козацької геральдики дають статті і матеріали: У збірнику Українська книга XVI—XVII—XVIII ст. (Труди Укр. Наук. Інституту Книгознавства т. I, 1926) С. Маслов, Егюди з історії українських стародруків (с. 77—152) — м. ин. про »Зерцало от писания божественнаго«, Чернігів 1705 р., з гербом Мазепи і присвятою, друковане на папері з водним знаком у виді герба Мазепи і про арабське Євангеліє, видане в Алеппо 1708 р. коштом Мазепи і з гербом гетьмана. Богдан Барвінський, Причинки до польсько-української геральдики і сфрагістики (Записки НТШ т. 138—140, с. 83—103) — про ківш Дмитрашка Райчі 1678 р. Валентин Шугаєвський, Дари Юрія-Василя Дунина Борковського (Науковий Збірник за р. 1925 = Записки Укр. Наук. Тов. в Києві т. XX, 1926, с. 51—63): В розвідці описано чотирнацять різнородних предметів з гербами, ініціалами і написами, які в 1683—1717 р. дарував ріжним церквам генеральний обозний Дунин-Борковський; автор зацікавлений головно питанням, чому обозний уживав раз імені Юрій, другий раз Василь; до розвідки додано ілюстрації декотрих предметів. Микола Макаренко, Запорозькі клейноти в Ермітажі. Корогви (Україна 1924, III, с. 25—38) — подано опис 14 хоругов запорозького війська і ріжних куренів з 1759—1774 р., з 13 знімками найзамітніших; се перша частина опису козацьких »клейнотів«, що знаходяться в Ермітажі — є там ще булава Данила Апостола, українські гармати, рушниці, шаблі і ин. — треба привитати спробу каталоговання сих важних пам'яток.

До історії селянства відносяться розвідки: Віктора Юркевича, Селянські переходи та пограничні комісії половини XVIII в. (Збірн. Іст.-ф. Відд., VII—VIII, 1926, с. 225—241) про переходи селян з Правобережжя на Лівобережжя; Григорія Попова, До історії сусідства на Правобережжі (тамже вип. II, с. 218—228) — при кін. XVIII і поч. XIX в.

До історії селянсько-козацьких рухів нові матеріали приносять Осип Гермайзе, Колівищина в світлі новознайдених матеріалів (Україна, 1924, I—II, с. 19—82): В архіві київського генерал-губернатора, що перейшов до Центрального Історичного Архіву в Києві, відкрито акти про допит Залізняка і інших гайдамаків; на основі сих нових жерел опирає автор свою студію. Інтересно зображене економічне тло гайдамаччини — стан кольтонізації і торгівлі на степовому пограничу;

Коліївщина, по словам автора, була ділом степового гультяйства, відіраного від хліборобства, що промишляло рибальством, ловами і торгівлею; шойно пізніше приєдналося до гайдамацтва селянство, і внесло у боротьбу свої змагання. Ідеологія гайдамацького руху була дуже переплутана; на перше місце виходять три мотиви: ненависть до шляхти, оборона православної віри, надія на підмогу Росії у боротьбі зі шляхтою. Головну частину праці складають біографії провідників гайдамаччини. Долучено факсиміле підписів Гонти. — Менші замітки: Володимир Євфимовський, Гайдамака Семен Тихий перед Генеральним Судом 1752—3 р. (Україна 1925, III, с. 108—110; М. Горбань, Новий документ про турбаївську катастрофу (Наук. Збірн. за 1925 р. = Записки Укр. Наук. Тов. т. XX, с. 166—167) і І. Єрофіїв, Архівна згадка про Турбаївців (тамже с. 168—169).

З дослідів над історією міст на першому місці треба поставити проф. Пилипа Клименка, Місто й територія на Україні за Гетьманщини (Збірн. Іст.-ф. Відд., VII—VIII, 1926, с. 309—357). Автор підносить невідрадний факт, що українська історіографія без належного розуміння відносилася до дослідів над містами і міщанством та їх занебувала; аж в останньому часі в цьому напрямку прийшли корисні зміни, але ще до остаточного синтезу далеко. Проф. Клименко розглядає розвиток міст Гетьманщини від 1648 до 1780 рр. і доходить до таких результатів. Гетьманська влада протягом цього періоду не мала одноцільної політики що до міст, — що більше, не видно, щоби вона мала належне розуміння ваги міст для держави. Вийком є тільки гетьманство Мазепи, що давав містам більше самостійности з економічного і правного боку. Але ця політика пізніше не продовжувалася і міста виділи чимраз більше та зливалися з окружаючою їх територією, що добувала над ними рішучу перевагу. По думці проф. Клименка дальші розсліди повинніб ближче прояснити ці взаїмні відносини між містом та територією — се основна проблема внутрішньої історії України. До праці додано кілька актів з історії міст XVII—XVIII в.

З міст України найбільшу літературу добув Київ. У збірнім виданню «Київ та його околиця в історії і пам'ятках» під редакцією акад. М. Грушевського (Київ 1926 р.) до епохи Гетьманщини належать статті: Володимира Щербини, Боротьба Києва за автономію (с. 167—216) — інтересне становище гетьманів до змагань міста; Федора Ернста, Київська архітектура XVII в. (с. 125—165); Іполіта Моргилевського, Київська Софія в світлі нових спостережень (с. 81—108) — нова інтерпретація альбому вдовів Києва з часів Хмельниччини; Данила Щербаківського, Релікві старого київського самоврядування (с. 217—264); Ф. Ернста, До історії київо-печерської фортеці (с. 265—274). — Ювілейне видання в п'ятидесятилітте наукової діяльності Володимира Щербини, Нові студії з історії Києва (Київ 1926, 39 + 166 стор.) дає статті про ювілята, складені М. Грушевським, С. Глушком, С. Шамраєм, К. Антиповичем, та бібліографію його праць та студії В. Щербини: Нариси з історії Києва (1654—1914); Давні пляни міста Києва (1638—1837); Мапа київського повіту пол. XVIII в.; Шулявщина; Стрілецька та Рейтарська вулиці; Головні будівлі Печерської Лаври; Так зв. архимандричі покої Київо-Печерської Лаври; Старі

київські кам'яниці на Подолі та »Артемиха«; Упривилеювані війти міста Києва »именуемого Подола«; Ждан Тадрина, київський війт кінця XVIII в.; 1744 рік у Києві; Чи була Київська Лавра вязницею, як монастирі російські — і інші статті до новітніх часів. Окремо надруковані праці В. Щербини: Документи до історії Києва 1494—1835 рр. (Укр. Археографічний Збірник УАНуак I, 1926, с. 1—49) — до часів Гетьманщини є грамоти царів Івана, Петра й Софії 1689, Петра 1699, 1700, 1710, Анни Іванівної 1730, Колегії загр. справ. 1733, Єлисавети 1755, — та огляд всіх грамот Києва; Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII ст. (Науковий Збірник за р. 1924, = Записки Укр. Наук. Тов. т. XIX, 1925, с. 79—88) — про кн. Д. М. Голицина і М. І. Леонтьєва; Участь Києва у Законодавчій Комісії 1767 р. (Україна 1926, кн. 5, с. 7—12). — З інших авторів згадаємо: Олександр Зельницький, Старі пляни Києва та Київщини (Україна 1926, кн. 2—3, с. 229—235) — про пляни кін. XVIII і поч. XIX в. у київському межовому архіві; Ф. Ернст, Контракти і контрактний будинок у Києві (2 вид., Київ 1924, 112 с.).

Для інших міст дають монографії Іван Пустовійт, М. Козелець в 60-их рр. XVIII ст. (Збірн. Іст.-ф. Відд. VI, 1925, с. 113—150), Микола Ткаченко, М. Остер в XVII—XVIII в. (тутже с. 151—207) — обі на основі Румянцівського опису.

Для Правобережжя можемо занотувати тільки одну розвідку: Микола Білінський, Вінницький Замок (Вінницька філія Всенар. Бібл. Укр. — Кабінет вивчення Поділля, Вінниця 1926, с. 1—18) — автор збирає вістки про замок, починаючи з описів 1545 і 1552 р. аж до кінця XVIII в.; се одна з нечисленних робіт з локальної історії Правобережжя, не вповні може вичерпуюча, але вартна наслідування.

Розроблюється основніша історія цехів: Анатолій Єршов, До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII вв. (Записки Ніжинського Інституту народної освіти кн. VI, 1926, с. 81—124) — розглядає цехові повинности та зловживання з боку полкової і сотенної старшини; в додатках п'ять актів 1723—1737 р. Ряд праць Катерини Лазаревської: Матеріяли до історії цехів на Лівобережній Україні XVII—XIX вв. (Записки Іст.-філ. Відд. VI, 1925, ст. 20—33); Київські цехи в другій половині XVIII та на початку XIX в. (Київ та його околиці 1926, с. 276—309); Книга глухівського цеху колачницького (Укр. Археографічний Збірник т. I, 1926, с. 165—216) з 1732—1901 р. Антін Козаченко, Пережитки цехової організації в м. Гадачі (Наук. Збірн. за 1926 р. = Записки УНТов. т. XXI, с. 146—156).

До історії церкви в Гетьманщині знаємо тільки: Д-ра Миколи Чубатого Про правне становище церкви в козацькій державі (Богословія т. III, 1925, с. 19—53, 181—203); Ів. Огієнко, Приєднання української церкви до московської 1686 р. (Духовна Бесіда 1925, с. 1—5, і окр., Варшава 1925, 64 с.); Петро Холодний, Образ Воздвиження Хреста з церкви с. Ситихова біля Львова (Ст. Україна 1925, с. 154) — інтересний тим, що на ньому зображений мабуть акт приєднання української церкви до московської 1686 р. (з 4 знімками).

З обсягу культури і побуту зазначимо важніші появи, що ближче торкаються Гетьманщини.

До історії **шкільництва** є давніша праця проф. Хв. Тітова, *Стара вища освіта в Київській Україні XVI — поч. XIX в.* (Київ 1924 р., с. 432) — се історія Київської Академії, що почала друкуватися 1915 р., через війну перервана і недокінчена. — Проф. Олександр Грушевський, *Зміни шкільної системи на Лівобережжі в XVIII в.* (Україна 1914, I—II, с. 82—87): автор характеризує зміну поглядів на освіту серед старшини в Гетьманщині в 1740—1760-тих рр. Давна школа, яку репрезентувала Київська Академія, не вдовольняла потреб практичного життя, і інтелігентні верстви домагаються доповнення знання у трьох напрямках: технічних відомостей, потрібних для військових старшин (геометрія, геодезія, артилерія), чужих мов і товариського поведіння; перші реформи переведено у харківській Колегії в 1760-тих рр., се дало почин дальшим реформам, які переведено в 1780-их рр. під впливом російського уряду.

Історія письменства не входить до нашого огляду. З історії **філософії** є ряд статей про Сковороду: Акад. Д. Багалій, *Український мандрований філософ Г. С. Сковорода* (Харків 1925); Володимир Білий, Григорій Сковорода (Київ 1924); А. Ковалівський, *Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди в зв'язку з його життям* (Наук. Збірник харк. кат. іст. України I, 1924, с. 69—98); Віктор Петров, *Гр. Сковорода і його теорія »нероблення«* (Життя й Революція кн. IV, 1926); Гр. Сковорода в *»Очерке развития русс. философии«* Шпета (Записки Іст.-філ. Відд. VII—VIII, 1926, с. 497—503); Сергій Єфремов, *Сковорода на тлі сучасності* (Записки НТШ т. 141—143, с. 1—10); Петро Пелех, *З життя і творчости Сковороди* (тамже т. 136—137, с. 139—157). Загальніший зміст має праця Мих. Грушевського, *З історії релігійної думки на Україні* (Львів 1925, 160 ст.).

Дуже збагатилася література **бібліофілства**. На першому місці стоїть збірник *Українська Книга XVI—XVIII ст.* (Труди Укр.-Наук. Інституту Книгознавства т. I, 1926). Із змісту зазначимо: П. Попов, *Матеріали до словника українських граверів* (с. 219—352) — блага збірка, що для української графіки дає більший матеріал як каталоги Ровинського; Д. Щербаківський, *Оправи книжок київських золотарів XVII—XVIII ст.* (с. 353—400); П. Курінний, *Лаврські інтролігатори XVII—XVIII ст.* (с. 401—435) і ин. — З багатьох праць про друкарство найосновніша проф. Ів. Огієнка, *Історія українського друкарства* (т. I, Львів 1926, ст. 418); помітна також праця Т. Тітова, *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI—XVII в.* (Київ 1924, 546 ст.) — се збірка передмов до стародруків Печерської Лаври.

До історії **театру** помітимо: Володимир Рязанов, *Драма українська т. I. Старовинний театр український*, вип. 1. Спенічні вистави в Галичині; вип. 3. Шкільні дійства великоднього циклу (Київ 1926; 204 і 394 ст.); Д. Антонович, *Триста років українського театру* (Прага 1925, 276 ст.); Варвара Адріанова-Перетц, *Сцена та костюм в українському театрі XVII—XVIII вв.* (Україна 1925, III, с. 88—107); акад. Володимир Перетц, *Театральні ефекти в старовинному українському театрі* (Україна 1926, кн. 1, с. 16—33); Петро Рудів, *На шляхах до нового українського театру* (Збірн. Іст.-ф. Відд.

VII—VIII, 1926, с. 86—112) — про квівський театр кінця XVIII в.; Кость Копержинський, Магічно-акробатичні й пантомімічні вистави на Україні в другій половині XVIII та на початку XIX ст. (Україна 1924, III, с. 53—61).

З історії музики XVIII віку: Данило Щербаківський, Набор півчих в 1790 р. в Малоросії для придворної капели (Музика 1924, ч. 1—3); Хведір Ернст, Кріпацькі капели на Україні (тамже 1924, ч. 1—3 і окремо), Ще про кріпацькі капели на Україні (тамже ч. 4—6).

До пізнання домашнього побугу й обстанови дають причинки: Акад. Олександр Новичий, Муміфіковані тіла в Седневі (Україна 1924, I—II, с. 16—18): У підземеллях церкви в Седневі біля Чернигова, яку збудував 1690 р. чернігівський полковник Яків Лизогуб, віднайдено 22 домовини з дуже добре збереженими тілами й одягами небіжчиків з XVII в., — інтересний матеріал до студій над тогочасним побутом; до статті долучено знімки. — Данило Щербаківський, Виставка українських килимів, Київ 1924; В. Пещанський, Давні килими України (Львів 1925, 14 ст. і 28 таблиць); Д. Щербаківський і Ф. Ернст, Український портрет XVII—XX ст. (Київ 1925, 16 ст. + 16 табл.); Ф. Ернст, Виставка українського портрету XVII—XX ст. (Життя й Революція 1925, ч. 10—11); П. Клименко, «Украшеной партретъ» військового отамана Чепіги та «Козак-Запорожець» (Записки Іст.-ф. В., VII—VIII, 1926, с. 451—468) — з портретом 1789 р.¹⁾

І. Крипякевич.

¹⁾ Наш огляд має інформативний характер і не змагає до вичерпання всіх видань і праць, що відносяться до наміченої теми; досягнути повноту дуже важко, особливо через те, що видання з радянської України приходять до Львова неправильно і з великим опізненням. — Редакція «Записок» задумує вести бібліографічний відділ постійно, як се було у нашій видавництві до 1916 р.

Поправка.

У статті Івана Кревецького Початки преси на Україні на ст. 208 рядок 16 з гори замість: 7) „Земскій правительственный Вѣстникъ для королевства Оугорщины“ має бути: 7) „Краевый законнической и правительственный Вѣстникъ для короннаго краю Оугорщины — Landesgesetz und Regierungsblatt für das Kronland Ungarn“...

НБ ПНУС

249259

PUBLIKATIONEN

der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Čarnečkyj-Gasse, 26

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, bis jetzt erschienen Bde I—CXLV (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). (B. I—XX vergriffen; Bd. XCIX—C erscheinen später).

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 16 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoj sekcii).

Bd. I: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. I (bis Anfang des XI Jahrh.).

Bd. II: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. II (bis Mitte des XIII Jahrh.).

Bd. III—IV: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340).

Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh.

Bd. VI—VII: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569).

Bd. VIII—XI: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).

Bd. X—XI: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.).

Bd. XII—XIII: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625).

Bd. XIV: M. Hruševskýj, Geschichte der Ukraine, Bd. VIII, I Teil.

Bd. XVI: Al. Novyčkyj, Taras Ševčenko als Maler.

2. Ukrainisches Archiv, bis jetzt 15 Bde (I—XV)

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 21 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoj sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VIII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 25 Bände ihrer Sammelschrift (Zbirnyk). (Band XX erscheint später).

D. Die Archaeographische Kommission publizierte bis jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine.

Bd. I: M. Hruševskýj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken von Halyč und Peremyšl vom J. 1565—66.

Bd. II: M. Hruševskýj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565.

Bd. III: M. Hruševskýj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Bels und Lemberg im J. 1564—5.

Bd. IV—V: St. Tomašivskýj, Galizische Akten und Annalen aus den J. 1648—1649.

Bd. VI: St. Tomašivskýj, Galizische Chroniken 1648—1657.

Bd. VII: M. Hruševskýj, Lustrationen vom J. 1570.

- Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1513—1630.
Bd. XII: Dr. M. Kođuba, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1648—1657.
Bd. XVI, 1: St. Tomašivskýj, Vatikanische Materialien zur Geschichte der Ukraine 1648—1657.
Bd. XXII: Journal von J. Markovyč. (1735—1740).
2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I—VII.
3. Kotljarevskýj, Die travestierte Aeneis, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798.
4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine.
5. Ševčenko, Kobzarj, Facsimile der ersten Ausgabe vom 1840.
- E. Statistische Kommission publiziert:
1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt 3 Bde.
- F. Juridische Kommission publiziert bis jetzt:
1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde.
3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde.
4. Beiträge der juridischen Kommission (Zbirnyk pravnycozi komisii) Bd. 1.
- G. Ethnographische Kommission publiziert:
1. Ethnographische Sammlung (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 38 Bände. (Band XX erscheint später).
2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie; bis jetzt erschienen 20 Bände.
- H. Bibliographische Kommission publiziert:
Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 5 Bde.
- I. Kommission für klassische Philologie publiziert:
Arbeiten, bis jetzt 1 H. (in lateinischer Sprache).
- J. Physiographische Kommission publiziert:
Sammelschrift der Kommission, bis jetzt 1 H.
- K. Sitzungsberichte der mathematisch-naturwissenschaftlich-ärztlichen Sektion (in deutscher Sprache), bis jetzt 5 Hefte.
- L. Bibliothek und Museum:
Alt-Ukraine (Stara Ukraina) 1924, 1925. 24 Hefte.
- Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über Tätigkeit der Gesellschaft, sowie der Sektionen und Kommissionen derselben. Bis jetzt erschienen N. 1—68 ukrainisch und 1—59 deutsch.
- Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlung der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, Nr. 10 vorrätig.
-

НБ ПИУС

249259